

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ФИЛОЛОГИЯ

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

ТОМ 61, КН. 1, СБ. А, 2023

ПЛОВДИВСКО УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

ЕЗИКОВЕДСКА
БЪЛГАРИСТИКА
РУСИСТИКА
КРЪГЛА МАСА

Пловдив

2023 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

том 61, кн. 1, сб. А, 2023

Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 61, BOOK 1, PART A, 2023**

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Юлиана Чакърва

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ф.н. Борис Норман

Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

проф. д.ф.н. Галин Тиханов

Лондонски университет „Куин Мери“, Великобритания

проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д.ф.н. Кирил Чекалов

Институт за световна литература „А. М. Горки“ към РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Сергей Николаев

РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Фьодор Поляков

Виенски университет, Австрия

проф. д.ф.н. Христина Тончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Богуслав Желински

Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

проф. д-р Жизел Валанси

Университет в Каен – Нормандия, Франция

проф. д-р Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Леони Ормънд

Кингс Колидж – Лондон, Великобритания

проф. д-р Малгожата Коритковска

Институт по славистика към ПАН, Варшава, Полша

- проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми**
Масариков университет, Бърно, Чехия
- проф. д-р Надежда Сталянова**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- проф. д-р Николина Бурнева**
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България
- проф. д-р Петя Осенова**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- проф. д-р Родолф Боден**
Сорбона, Париж, Франция
- проф. д-р Саша Шмуля**
Университет в Баня Лука, Босна и Херцеговина
- проф. д-р Светла Коева**
Институт за български език, БАН, София, България
- проф. д-р Хайнц Миклас**
Виенски университет, Австрия
- доц. д-р Борян Янев**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Дияна Николова**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Владимир Миланов**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България
- доц. д-р Елена Крейчова**
Масариков университет, Бърно, Чехия
- доц. д-р Жан-Пол Рог**
Университет в Каен – Нормандия, Франция
- доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Красимира Чакърова**
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
- доц. д-р Марияна Биелич**
Университет в Загреб, Хърватия
- доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед**
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България
- доц. д-р Павел Крейчи**
Масариков университет, Бърно, Чехия
- доц. д-р Раджни Сингх**
Университет в Данбад, Индия

доц. д-р Стефка Кожухарова

УНСС – София, България

доц. д-р Христо Боев

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Христо Салджиев

Тракийски университет – Стара Загора, България

доц. д-р Яна Роуланд

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Борислав Борисов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Марцел Черни

Институт по славистика към ЧАН, Прага, Чехия

гл. ас. д-р Райна Танчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Соня Александрова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. д-р Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ас. Веселина Койнакова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Дарка Хербез

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ТЕХНИЧЕСКИ СЪТРУДНИК

ас. Владислава Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

КОРЕКТОРИ

ас. Гергана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Вадим Банев, ас. Здравко Генов (английски език)

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

(Посвещава се на 50-годишния юбилей

на Катедрата по български език в Пловдивския университет)

КЪМ РЕЧНИКА НА ЛЕКСИКАЛНО-СЕМАНТИЧНИТЕ
ДУБЛЕТИ В ЕВХОЛОГИЧНИТЕ ТЕКСТОВЕ

Христина Тончева 11

ПРОЯВИ НА ЕЗИКОВА ИГРА
В ТВОРБИ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Ния Радева 24

НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ МОДЕЛИ ЗА ОБРАЗУВАНЕ
НА УМАЛИТЕЛНИ И УВЕЛИЧИТЕЛНИ
СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Радостина Колева 35

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ
НА ОТРИЦАНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Чакърва 43

ОТ МИСЛОВНОТО ПОНЯТИЕ КЪМ ГРАМАТИЧНАТА
КАТЕГОРИЯ ЛИЦЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Видралска 56

НЕУМОЗАКЛЮЧИТЕЛНИ УПОТРЕБИ НА КОНКЛУЗИВА

Красимира Алексова 66

ИЗКУШЕНИЕ (ОПИТ ЗА ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕН АНАЛИЗ)

Бистра Дикова 76

ДОКТОРАНТИ

ЛЕКСИКАЛНИ СЪКРАЩЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ МЛАДЕЖКИ
ЖАРГОН

Таня Тодорова 93

**РУССКИЙ ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, КУЛЬТУРА:
ДИАЛОГ С ВРЕМЕНЕМ**

(Посвещава се на 50-годишния юбилей

на Катедрата по руска филология в Пловдивския университет)

50 ГОДИНИ КАТЕДРА ПО РУСКА ФИЛОЛОГИЯ ПРИЕМСТВЕННОСТ И УСТОЙЧИВОСТ, ДИНАМИКА И КРЕАТИВНОСТ: КОЕ ПРАВИ ПЛОВДИВСКАТА РУСИСТИКА УНИКАЛНА Юлиана Чакърва	103
<i>СИМВОЛ – ВОЗМОЖНО ЛИ ОБЪЯТЬ НЕОБЪЯТНОЕ (К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ СИМВОЛА В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ)</i> Юлиана Чакърва	111
ПРОСТОРЕЧИЕ: УДАРНОЕ ОКОНЧАНИЕ -А/-Я ВО МНОЖЕСТВЕННОМ ЧИСЛЕ СЛОВ ТРЕТЬЕГО СКЛОНЕНИЯ Таня Нейчева.....	132
О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ВАРИАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ Кристияна Симеонова	146
МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И КОМБИНАТОРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛАГОЛЬНЫХ НЕОЛОГИЗМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КОРПУСНЫХ ДАННЫХ) Изабела Козера-Славомирска, Силвия Петкова	157
ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕСТОИМЕННЫХ ГРУПП В БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ Майя Кузова	175
ПЕРЕВОД ЭКСПРЕССИВНЫХ РЕЧЕВЫХ ФОРМУЛ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПРАГМАТИКИ ДИАЛОГА Силвия Петкова.....	190

ФУНКЦИОНАЛЕН ПОТЕНЦИАЛ НА ТЕКСТ В ТЕКСТА В БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ВЕСТНИК „КАПИТАЛ“)	
Боряна Тенчева	207

ФЕТИШОМИТОНИМИТЕ В РУСКАТА И КИТАЙСКАТА ЛИНГВОКУЛТУРА	
Елица Миланова	219

ДОКТОРАНТИ

О ФЕНОМЕНЕ ХЕЗИТАЦИИ ПРИ ОВЛАДЕНИИ РУССКИМ ЯЗЫКОМ БОЛГАРСКИМИ СТУДЕНТАМИ	
Виктория Недялкова	231

КРЪГЛА МАСА ПО ОНОМАСТИКА „СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА – ДИАХРОНЕН И СИНХРОНЕН ПРОЧИТ“ *В памет на проф. д-р Иван Чобанов*

NAZWISKO CZOBANOW W POLSKIM SYSTEMIE ANTROPONIMICZNYM	
Mariola Walczak-Mikołajczakowa	243

ФАМИЛНИТЕ ИМЕНА НА БЪЛГАРИТЕ, МОТИВИРАНИ ОТ ДОМЕСТИЦИРАН ЖИВОТИНСКИ ВИД	
Марияна Каргалова	251

ЗА ТУРСКИТЕ ЛИЧНИ ИМЕНА, МОТИВИРАНИ ОТ НАЗВАНИЯТА НА ЦВЕТА	
Харун Бекир	263

АНТРОПОНИМНИ ПРАКТИКИ ПРИ БЪЛГАРСКИТЕ ТУРЦИ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛИЧНИТЕ ИМЕНА НА ЕДНА ФАМИЛИЯ ОТ ДОБРИЧКО)	
Сема Куцарова	279

***ЕЗИКОВЕДСКА
БЪЛГАРИСТИКА***

*(Посвещава се
на 50-годишния юбилей
на Катедрата по български език
в Пловдивския университет)*

**КЪМ РЕЧНИКА
НА ЛЕКСИКАЛНО-СЕМАНТИЧНИТЕ ДУБЛЕТИ
В ЕВХОЛОГИЧНИТЕ ТЕКСТОВЕ**

*Христина Тончева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**REGARDING THE DICTIONARY OF LEXICO-SEMANTIC
DUBLETS IN EUCHOLOGICAL TEXTS**

*Hristina Toncheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

The following paper presents a small part of the great number of lexico-semantic dublets found in later texts descending from Old-Bulgarian prayers and services until the XIX century, known in the scientific sphere as Euchologium Sinaiticum from X – XI century. The terms lexical (lexico-semantic, lexico-context) variants, lexical dublets, textological dublets are used as equivalents. They will be included in the dictionary of lexico-semantic dublets in the Euchologium, which is being prepared.

Key words: dictionary, lexico-semantic dublets, Euchological texts

Както е известно в палеославистичната наука, в старобългарските писмени паметници са засвидетелствани голям брой *лексикални варианти*, които се появяват и в парадигматичен, и в синтагматичен план. Това явление може да се проследи при превеждането от старогръцки на старобългарски – много често срещу едно гръцко съответствие откриваме две или повече различни старобългарски лексеми, които при това са употребени диференцирано (семантично и стилистично) съобразно контекста. Тази тенденция продължава и през среднобългарския период от развитието на езика.

Има и случаи, когато няколко гръцки лексеми биват преведани с един старобългарски еквивалент, което е естествена последица от полисемията на думите. Именно поради многозначността на думите

една лексема може да влиза с различни свои значения в множество синонимни редове, което разкрива огромни възможности за функциониране на лексикалните варианти, определяни още и като *синоними*. На тази проблематика са посветени различни трудове.

Е. Дограмаджиева смята, че „могат да варират два типа езикови единици: дублети – единици с пълно функционално и семантично тъждество при формално различие, и варианти – единици с пълно функционално и частично функционално тъждество при формално различие“ (Дограмаджиева 1980: 424). Според нея „терминът „дублет“ означава формалните разновидности на една и съща езикова единица. Той предполага пълно семантично и функционално тъждество при различие във формата на дублетните единици. Дублетността може да е генетическа или функционално обусловена, т. е. дублетите могат да са с общ или различен произход“ (Дограмаджиева 1991: 340).

Частичното семантично тъждество се разбира като общ семантичен вариант и наличие на диференциален признак в единия член на взаимозаменяемата двойка, т. е. отношение на привативна опозиция между членовете. При нея заменянето се извършва еднопосочно. Немаркираният член може да се яви на мястото на маркирания, но обратното е невъзможно.

Изхождайки от факта, че думите не са само еднозначни, а и многозначни, Т. Бояджиев смята, че най-разпространената и популярна дефиниция за синонимите (*думи, близки или еднакви по значение, но различни по буквен строеж, или думи, различни по форма, но сходни по значение*) е непълна, тъй като тя има предвид думата като цяло, без да отчита нейната многозначност и възможността ѝ да бъде синоним на друга дума само с едно свое значение (Бояджиев 1986: 82 – 83). Също така той не е съгласен и с определението, че *синонимите са думи, които могат да се заменят една с друга*, понеже това определение използва за характеристика само формално-синтагматични критерии.

Според определението на Р. М. Цейтлин думите, които предават по различен начин една и съща дума от гръцкия оригинал в определен контекст и в определен литературен паметник, са *текстологични дублети* (Цейтлин 1986: 65). Върху текстологичните дублети в старобългарските писмени паметници са работили много изследователи, тук не е възможно да бъдат изброени всички – А. Давидов, А. Лвов, А.-М. Тотоманова, В. Ягич, В. Виноградова, В. Вялкина, И. Добрев, Ив. Карачорова, Ив. Кочев, К. Хоралек, К. Мирчев, Л. Домусчиева, М. Сперански, Н. Михайловска, П. Пенкова, Т. Мострова, Т. Славова, Р. Цейтлин, Х. Йелите и мн. др.

В повечето от случаите текстологичните дублети са едновременно и лексикални дублети, обаче в някои лексикографски източници е направено разграничение между лексикалните дублети и синонимите – „Обикновено текстологичните дублети са едновременно и лексикални дублети, т.е. думи, които имат едно и също значение. Лексикалните дублети, т.е. думите с едно и също значение, различаваме от синонимите, т.е. от думите, близки по значение“ (преводът мой – Х. Т., Цейтлин, ред. 1994: 54).

В руската научна литература се използват и термините *лексикални варианти* и *лексико-семантична вариативност* – напр. според определението на Л. Жуковска „лексикалните варианти за старите славянски ръкописи са две думи или група думи, тъждествени или близки по значение и поради това взаимно заменящи се в различни преписи на един и същи паметник“ (преводът мой – Х. Т., Жуковская 1964: 6). Тези лексикални варианти могат да бъдат определяни предимно в различните преписи на паметници с едно и също традиционно съдържание. Руската славистка определено избягва названието „синонимни“, дори се противопоставя на възможността лексикалните варианти да бъдат разглеждани като синоними, които се различават според допълнителните оттенъци в значението (пак там, 7 – 8). Според нея обаче тези варианти не биха могли да бъдат и обикновени дублети, тъй като не във всички случаи и не на всички територии, където са се създавали и битували отделните преписи, те са могли да се заместват един с друг, без това да се отрази на смисъла на цялото изречение или на контекста, в който са употребени.

Според други автори вариативността се подразбира като „взаимоотношение между думите, които се отличават по своята коренна морфема и са употребени в идентични контексти“ (преводът мой – Х. Т., Михайловская 1975: 4). Н. Михайловская използва термина *лексико-семантична вариативност*, но прави уточнението, че характеристиката на лексикалната замяна не може да се изчерпи само в семантичен аспект, понеже лексикалната замяна може да бъде съпроводена и с отклонения в граматическата форма (пак там, 5).

В настоящия доклад поради ограниченото място е изнесена една много малка част от огромния брой лексикално-семантични варианти, които открих във всички по-късни текстови еквиваленти на старобългарските молитви и чинопоследования чак до XIX век, известни на науката от глаголическия Синайски евхологий от X – XI век (нататък: Син Евх) по изданията на Фръчек (Фръчек 1939) и на Нахтигал (Нахтигал 1941, 1942). В настоящото изложение, пък и в останалите си

публикации, поради необходимостта от еднороден терминологичен апарат се придържам към названията *лексикални (лексикално-семантични, лексикално-контекстови) варианти, лексикални дублети, текстологични дублети*, които употребявам като равнозначни термини. В тези названия се включват и морфологичните промени (принадлежност към различни части на речта и др.), както и словообразователните решения, но задължителен критерий за тяхното обособяване е наличието поне на две словоформи, които показват вариране в идентични контексти. Те ще бъдат включени в подготвяния Речник на лексикално-семантичните дублети в преписите на Евхология.

Необходимо е да се подчертае, че лексикалните варианти са изключително многообразни и че се срещат във всички по-късни текстове, което потвърждава наличието на дефинираните вече в палеославистичната наука *текстологични редакции* на Евхология – *архаична, кратка, атонска, късна* (за тях вж. напр. Тончева-Тодорова 2017).

Всички евхологични текстове, проучвани от мен, са били подложени на лексикално редактиране в по-късните векове, дори и такива, чиято съдържателна и литургична схема показва значителна канонична устойчивост.

Интересни лексикално-семантични варианти се откриват както при съпоставката на старобългарските молитви и чинопоследования и по-късните редакции на текстовете им, така и между самите варианти в требници и служебници от различни векове (или дори от една и съща епоха).

В резултат на последователните и организирани многовековни поправки в текстовете на славянските требници и служебници са засвидетелствани цели редици примери, съдържащи по два, по три, по четири и дори по пет лексикални варианта, открити в едно и също обкръжение, изключително интересни в смислово отношение и много показателни за синонимно-контекстовото утвърждаване на редица старобългарски лексеми и за натоварването им с нови конотативни нюанси в по-късните векове. Макар в действителност трудността при определянето на текстологичните дублети да се състои именно в отчитането на семантичните наслоявания – както във високата стилистика на книжовноезиковия фонд, така и при някои народно-разговорни форми, и то особено когато отсъстват гръцки паралели и каквито и да било текстове с аналогично съдържание.

* * *

Представянето на дублетите в бъдещия речник е съобразено с два основни критерия: първо, те са в азбучна последователност, като първата посочвана лексема е от Син Евх, второ, според листовата им

подредба в глаголическия Евхологий. Посочвани са и съответните ръкописни и старопечатни паметници, в които са регистрирани дублетите, а също е привеждан и кратък контекст. Молитви и чинопоследиования, които нямат старобългарски прототип, не са включени в речниковите статии. Съкращението „гр. – не“ означава неоткрит в гръцките източници лексикален аналог. Цитираните гръцки съответници са по изданията на Дмитриевски 1901, Гоар 1960, Фръчек 1939, Пасарели 1982, Паренти, Велковска 1995 (Varb.gr.336).

В края на Речника ще бъде представена тематична класификация на лексикално-семантичните дублети, ще бъдат описани предпочитанията на редакторите към определени текстологични дублети. Тук са изнесени само няколко примерни речникови статии от буквите А, Б и В.¹

А

агньць 16б, X-629, С-249, С-251, С-616, ЗТ, С-972 – агньцье X-170, П-86, П-87, П-149, С-248, С-619, Ц-57, Ц-944, Ц-957 – τὸν ἄμνόν, Призьри Гі Исоӯхрьсте [...] на агнець съ *Молитва над агънце на Пасха*

акротомъ 93б – възсокъ С-605, С-609, С-245, С-966, Borg. Illir.15, Б-3, Б-53, Р-35, Р-2/4, X-167, X-168, X-378, X-171, Ц-58, Ц-177, Ц-194 – твърдъ С-961 – ἀκρότομος, і единачьное се і дѣлское обѣтование недвижимо основано на акротомъ і дъховьнъ камени твоеѧ вѣрзи *Чин Велика (Ангелска) схи́ма*

аналавъ 97а – парамандъ Б-53 – палионъ X-168 – плети Р-35 – ленти Borg. illir.15 – схи́ма Ц-194 – ἀνάλαβος, παραμάνδουον, παλλίον, Брѧ̄ на̄ съ прие̄мъть аналавъ *Чин Велика (Ангелска) схи́ма*

ангельскъ 90б, С-961 – ангеловидьнъ С-605, С-609, С-245, С-966, Borg. Illir.15, Б-3, Б-53, Р-35, Р-2/4, X-167, X-168, X-378, X-171, Ц-58, Ц-177, Ц-194 – ангеловидимъ Б-64 – ἀγγελοειδής, Въ воинъство дѣлскааго образа . і жнтне въ възсокѧ *Чин Велика (Ангелска) схи́ма*

¹ Поради ограниченията в обема не е възможно да бъдат изнесени всички данни и за ръкописните източници, от които е ексцерпиран материалът. Само ще уточня, че буквите в условните съкращения указват мястото на съхранението на книгите, а номерата съответстват на техните сигнатури. Така **З** означава Библиотеката на Зографския манастир в Света гора, **Х** – Библиотеката при Хилендарския манастир в Света гора, **С** – Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, **Ц** – Библиотеката при Църковноисторическия и архивен институт, София, **П** – Народната библиотека „Иван Вазов“, Пловдив, **Р** – Библиотеката при св. Рилска обител, **РНБ** – Руската национална библиотека, Новгород, **ТСЛ** – Библиотеката при Троицко-Сергиевската лавра, Русия, Borg. Illir.15 е от Ватиканската библиотека.

◇ **АНГЕЛЬСКЪ ОБРАЗЪНЪ** 93б – ангеловидънъ С-605, С-609, С-245, С-966, Borg. IIIr.15, Б-3, Б-53, Р-35, Р-2/4, Х-167, Х-168, Х-378, Х-171, Ц-58, Ц-177, Ц-194 – **АНГЕЛООБРАЗЪНЪ** С-961 – ἀγγελοειδής, и **ЕДИНАЧНОЕ СЕ И АҢЛСКОЕ ОБҢТОВАНИЕ НЕДВИЖИМО ОСНОВАНО НА АКРОТОМЪ И ДХОВЪНЪ КАМЕНИ ТВОЕТА ВЪРЪЗИ** *Чин Велика (Ангелска) схима*

Б

БАЛОВАНЫЕ 5а – исцѣленые РНБ-519, 3Т, С-961, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, Х-383, С-241, С-246, С-248, С-250, С-253, С-255, С-612, С-613, С-617, С-619, С-621, С-624, С-969, С-970, С-971, С-972, П-83, П-87, П-90, П-149, АврСб, ТСЛ-216, ТСЛ-220, ТСЛ-224, ТСЛ-225, Z-13, Z-167, Z-184, Z-216, Z-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – **ЦѢЛБА** Z-50, С-1162 – ἰατρεῖα, **ДА НМЖТЪ ИЖ ВЪ ОЧИЩЕННЕ ДШАМЪ И ТѢЛОМЪ КЪ БАЛОВАНЮ ВРѢДОМЪ** *Чин на Свето Богоявление*

БАЛЬСТВО 11г – **ВРАЧЕВАНЫЕ** С-961 – **ВРАЧЕВСТВО** Х-169, Х-170, С-624 – **ВРАЧЕСТВО** Х-378, С-251 – ἰατρεῖα, **В** ВЪИТН ЕЙ ВЪ БАЛЬСТВО И СТЪИИЖ ВЪСѢМЪ ПРНЕМЖЦННМЪ ОТЪ НЕТА *Чин на Свето Богоявление*

БАЛЬСТВО 5а – **ВРАЧЕСТВО** Z-50, С-251, С-1162 – **ИЗБАВЛЕННЫЕ** ТСЛ-225 – исцѣленые РНБ-519, 3Т, С-961, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-383, С-241, С-246, С-248, С-250, С-255, С-612, С-613, С-619, С-621, С-970, С-972, П-83, П-87, П-149, АврСб, Z-13, Z-167, Z-216, Z-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – **ПРЪМЪВНЕННЫЕ** С-253, С-624, С-969, С-971, ТСЛ-216, ТСЛ-220, ТСЛ-224 – **ЦѢЛБА** П-90, Х-170 – **ОЦѢЩЕННЫЕ** Z-184 – ἀλεξιτήριον, **СЪТВОРН ИЖ НЕИСТЪЛѢНЮ ИСТОЧННКЪ СѢАНЮ ДАРЪ ГРѢХОВЪ РАЗДРѢШЕННЕ НЕДЖГОМЪ** **БАЛЬСТВО** *Чин на Свето Богоявление*

БАНЬСКЪ 54б – **БАНЪНЪ** П-151, Р-39, Р-40, Р-42, Р-53, Р-54 – λουτροῦ, и **ПРИМАТАЛЪ СЖ ВЪНЕЗАДПЖ [...] ИЛИ ИС ПОКРОВА БАНЬСКАДГО, ИЛИ ИС КЖПЪЛИ ВОДЪНЪНА** *Молитва над обхванати от бяс*

БЕСТРАСТЪНЪ 26а – **БЕСЪМРЪТЪНЪ** С-622, ἀπαθής, **СЪИ РОДОМЪ БЕСТРАСТЕНЪ** *Молитва пета над недъгави*

БЕСЪДОВАТН 2б, С-251, Х-383, Ц-56 – **СЪВЪЗКОУПЛѢТИ СЖ** РНБ-519, 3Т, С-241, С-246, С-248, С-250, С-253, С-612, С-619, С-621, С-969, С-970, С-971, С-972, С-624, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, Z-184, ТСЛ-225, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – συνομιλοῦσι, **ДНЕ ’ ВЪШЪНЪТЪ ’ СЪ ННЖЪННННН БЕСЪДОУЖТЪ** *Чин на Свето Богоявление*

- БЛАГОВОЛЕНО** 13б – благооугодѣнѣ Х-167, Х-378, С-624, Borg.illir.15 – εὐαρέστος, приемъзи възможъно приношение въдовица благоволено, *Молитва над принесени първи плодове*
- БЛАГОВЪРИЕ** 53б – благочѣстие П-151, Р-39, Р-40, Р-42, Р-53, Р-54, Ц-438, С-1385 – εὐσεβείας, благовѣриѣ исплъзньшиимъ оубои са *Молитва над обхванати от бяс*
- БЛАГОДАВЪЦЪ** 11а – благолюбъць Х-167, Х-171, Х-378, С-612 – благодѣтель С-246, С-250, С-253, С-616, С-617, С-620, С-621, С-622, ЗТ, С-971, Ц-280, Ц-445, Р-36, Р-37, Borg.illir.15, гр. – не, тѣзи Владѣзико благодавъче и чловѣколюбъче *Молитва при побратимяване*
- БЛАГОДѢВАНЬЕ** 4б, РНБ-519, ЗТ, С-961, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, Х-383, С-241, С-246, С-248, С-250, С-253, С-255, С-612, С-613, С-619, С-621, С-624, С-969, С-970, С-971, С-972, С-1162, П-83, П-87, П-149, АврСб, ТСЛ-216, ТСЛ-220, ТСЛ-224, ТСЛ-225, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – благодѣнство П-90 – благодаренье С-617 – εὐεργεσία, проповѣдаемъ мѣстѣ не танмъ благодѣаннѣ *Чин на Свето Богоявление*
- БЛАГОСТЬ** 12г, С-961, П-83, С-250, С-253, С-255, С-969, С-971, Х-383, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-56 – благостѣини РНБ-519, ЗТ, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, С-241, С-248, С-251, С-256, С-612, С-613, С-617, С-621, С-624, С-970, С-1162, П-87, П-90, П-149, АврСб, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-58, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – ἀγαθότης, Прошеннѣ насъ грѣшѣникъ, приѣтѣзно вѣдетъ твоѣй благостнѣ *Чин на Свето Богоявление*
- БЛАТО** 54б – ровъ П-151, Р-39, Р-40, Р-42, Р-53, Р-54, С-1000, С-1176, С-1385, Ц-61, Ц-438 – ἡ λίμνης, или из влата *Молитва над обхванати от бяс*
- БЛАЖДѢНЪ** 37а – плъть Ц-370 – οἶστρος, отъ влѣда и отъ раждежениѣ влѣдѣна *Молитва за избавление от блудство*
- БОЖЪН** 12г, РНБ-519, ЗТ, С-961, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, С-241, С-248, С-250, С-251, С-255, С-256, С-612, С-613, С-617, С-621, С-970, С-971, С-1162, П-83, П-87, П-90, АврСб, З-13, З-50,

- Z-167, Z-184, Z-216, Z-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-58, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – божьствьнъ Z-50, X-383, C-253, C-624, C-969, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-58, Ц-445, Ц-944 – θεῖος, къ пръвѣн ѿстронши нзи свободѣ , ѣже бжнѣ тайнзи , възпомннанне праздъннѣце *Чин на Свето Богоявление*
- БОЖЬН** 12г, C-961, C-251 – божьствьнъ РНБ-519, ЗТ, P-35, P-37, P-38, X-378, X-169, X-170, X-383, C-241, C-248, C-250, C-253, C-255, C-256, C-612, C-613, C-617, C-621, C-624, C-969, C-970, C-971, C-1162, П-83, П-87, П-90, АврСб, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220, Z-13, Z-50, Z-167, Z-184, Z-216, Z-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-58, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – τεῖος, окропи на нзи недостойннѣ рабзи твоѣ по бжьюмъ твоёмъ ѡбѣтованью *Чин на Свето Богоявление*
- БОЖЬСТВЬНЪ** 52б – жопельнъ П-151, P-39, P-40, P-42, P-53, P-54, C-1000, C-1176, C-1385, Ц-61, Ц-438 – πυρὶ καὶ θεῖῳ, ωγνємь Б<о>жєствьнѣмь попальшемь *Молитва над обхванати от бяс*
- БОЛѢЗНЪ** 25б – сьблазнь C-273, Borg.illir.15 – сьблажнєннє Ц-1530 – ἐπίπονα, отъпоустѣ емоу грѣхзи ѿ грѣховъннѣхъ болѣзнь *Молитва над недъгави*
- БОЛѢЗНЪ** 54а – ѣзвѣ П-151, P-39, P-40, P-42, P-53, P-54, C-1000, C-1176, C-1385, Ц-61, Ц-438 – ἢ ἐν μαλακίᾳ, или въ болѣзни *Молитва над обхванати от бяс*
- БОЛѢТН СѦ** 4а, C-251, C-1162, Z-50, Z-216 – трепещатн РНБ-519, ЗТ, C-961, P-35, P-37, P-38, X-169, X-170, C-241, C-246, C-248, C-250, C-253, C-255, C-612, C-613, C-617, C-619, C-621, C-624, C-969, C-970, C-971, C-972, П-83, П-87, П-149, АврСб, ТСЛ-216, ТСЛ-220, ТСЛ-224, ТСЛ-225, Z-13, Z-167, Z-184, Z-264, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – οὐχ ἁσάτη сѦ П-90 – φρίττειν, Тебе болѣтъ сѦ безденнѣ *Чин на Свето Богоявление*
- БЗІВАТН** 2б, C-251 – прѣложитн сѦ РНБ-519, ЗТ, P-35, P-37, P-38, X-378, X-169, X-170, X-383, C-241, C-246, C-248, C-250, C-253, C-612, C-619, C-621, C-624, C-969, C-971, C-972, П-83, П-87, П-90, АврСб, Z-184, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – μεταποιεῖται, Днѣ моръскънѣ сланънѣ водъзи сладъкзи бзівантѣ авленнемь своего влѣкзи *Чин на Свето Богоявление*

БЪИТИ 29а – лежати С-273, С-646, гр. – не, тѣи рачи нѣинѣ съкроушити орѣжине и силѣ недѣлгоу семоу, същюмоу в̄ немь *Молитва над всякаква болест, пробождаща и бодряща*

БЪИТЬЕ 3б, РНБ-519, ЗТ, С-961, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, С-241, С-246, С-248, С-250, С-251, С-253, С-255, С-612, С-613, С-617, С-619, С-621, С-624, С-969, С-970, С-971, С-972, С-1162, П-83, П-87, П-149, АврСб, ТСЛ-216, ТСЛ-220, ТСЛ-224, ТСЛ-225, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – въ еже БЪИТИ П-90, Х-383, Ц-56 – τὸ εἶναι, своеѣ во волеѣ отъ небѣитиѣ въ БЪИТИЕ сътворн̄ в̄сѣ *Чин на Свето Богоявление*

В

ВЕЛНУЬЕ 11v, РНБ-519, ЗТ, С-961, С-241, С-248, С-250, С-251, С-255, С-256, С-612, С-613, С-617, С-619, С-621, С-967, С-970, С-972, С-624, С-1162, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-58, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – велнѣство Х-383, С-253, С-624, С-969, С-971, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220, Ц-56 – μεγαλωσύνη, ѣ прѣимн̄ нѣи Велнчнѣ ѣ хвалѣ тебѣ прѣносѣща *Чин на Свето Богоявление*

ВЕЛНУЬЕ 11v, РНБ-519, ЗТ, С-961, С-241, С-248, С-250, С-251, С-255, С-256, С-612, С-613, С-617, С-619, С-621, С-967, С-970, С-972, С-1162, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-55, Ц-57, Ц-58, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – велнѣство С-961 – велнкодѣнствыѣ Х-383, С-253, С-624, С-969, С-971, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220, Ц-56 – велики твои γουδεα Ц-54, μεγαλουργήμασιν, ѡ вѣчнѣнѣхъ ѣ днѣнѣнѣхъ ѡ велнчнѣхъ твоихъ *Чин на Свето Богоявление*

ВЕЛЬЕНМЕНЬНЪ 63б – велнконменнтъ Ц-177, Ц-194 – μεγαλώνυμος, велненменѣнаа прѣмѣдростъ оѣе авлен са *Молитва на Петдесетница*

ВЕЛЬМН 12v – вѣзѣгласно С-969 – вельгласно С-253, С-624, Х-383, Ц-56 – вельѣмъ гласомъ Р-37 – μεγαλοφώνως, начѣне прологъ вельмн глати *Чин на Свето Богоявление*

ВЕРЪТЪ 63а – ключъ Ц-177, Ц-194 – κλειῖθρον, Х̄е̄ б̄е нашъ разврѣгѣи жѣи съмрѣтѣнѣна нераздрѣшаемѣна ѣ верѣна адовѣи попѣравъ *Молитва на Петдесетница*

- верѣѣ** 63б – заклопъ Ц-177, Ц-194 – μοχλός, съшедъи въ адъ і верѣѣа
вѣчнѣна съкроушъ *Молитва на Петдесетница*
- ветъхъ** 2б, С-251 – дрѣвѣнъ – РНБ-519, ЗТ, С-246, С-250, С-253,
С-612, С-619, С-621, С-624, С-961, С-967, С-970, Р-35, Р-37,
Р-38, П-83, П-87, П-90, ТСЛ-225, Х-378, Х-169, Х-170, Х-383,
З-184, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – грѣховѣнъ
С-241, С-248, С-972, АврСб – παλαιός, Днѣ ѿтъ ветъхааго плача
оутѣшномъ са *Чин на Свето Богоявление*
- вещь** 1а – стихѣна С-251, С-621 – στοιχεῖον, Сега радн на вѣторѣна
странѣи вѣшнѣнхъ вещь прѣходнѣмъ *Чин на Свето Богоявление*
- вещь** ба – стихѣна Х-383, Ц-56 – στοιχεῖον, Да н вещьмн і чкъѣ і дѣлѣи
н внднѣнѣмн і невнднѣнѣмн славнтъ са прѣстѣе нма твое *Чин на
Свето Богоявление*
- вода** 2а, С-251 – струѣна РНБ-519, ЗТ, С-246, С-248, С-250, С-253,
С-612, С-619, С-621, С-969, С-970, С-971, С-972, С-624, П-83,
П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, Х-383,
З-184, ТСЛ-225, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957 –
ρεῖθρον, Днѣ мастьмн водамъ вонѣжѣамъ вѣѣ тварь напѣѣтъ са
Чин на Свето Богоявление
- вода** 4б – струѣна Х-383, Ц-56 – ρεῖθρα, Тѣи нерѣданѣскѣна водѣи стѣ
съ нѣсе посѣлавъ стѣаго твоего дѣа *Чин на Свето Богоявление*
- воля** 3б – хотѣнѣе Х-383, Ц-56 – βούλησις, своеѣж во волеѣѣ отъ
нѣвѣитѣѣ въ вѣитѣе сътворн вѣѣ *Чин на Свето Богоявление*
- вонѣтн** (◇ вонѣаи) 2а – огнедѣхновѣнѣнъ РНБ-519, ЗТ, С-972, С-624,
С-241, С-246, С-248, С-250, С-253, С-612, С-619, С-621, С-969, С-
970, С-971, С-972, С-624, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38,
Х-378, Х-169, Х-170, З-184, Ц-54, Ц-55, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957
– ταννѣственѣнъ Х-383, Ц-56 – μυρόπνευστος, Днѣ мастьмн водамъ
вонѣжѣамъ вѣѣ тварь напѣѣтъ са *Чин на Свето Богоявление*
- врѣдъ** 5а – страсть Х-383, Ц-56 – πάθος, Да нмѣтъ ѣж въ очнѣенне
дѣшамъ н тѣломъ кѣ балованѣю врѣдомъ *Чин на Свето Богоявление*
- вѣѣнъ** 11v, РНБ-519, ЗТ, С-961, С-241, С-248, С-250, С-251, С-255,
С-256, С-612, С-613, С-617, С-619, С-621, С-967, С-970, С-972,
С-1162, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169,
Х-170, З-13, З-50, З-167, З-184, З-216, З-264, Ц-54, Ц-55, Ц-57,

- Ц-58, Ц-370, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – нже отъ вѣка Х-383, С-253, С-624, С-969, С-971, Ц-56, ТСЛ-216, ТСЛ-224, ТСЛ-225, ТСЛ-220 – ἐπὶ τοῖς ἀπ' αἰῶνος, Велнѣнѣ ѿ хвалѣ · тебѣ приносѣа · ѿ вѣчнѣнѣхъ · ѿ днѣнѣнѣхъ · ѿ велнѣнѣхъ твоихъ *Чин на Свето Богоявление*
- ВЪЗВРАТИТИ СЯ** 62б – врати ти се Ц-177, Ц-194 – ἀποστρέφειν, Прѣжде даже не възвратимъ сѧ въ земѣхъ *Молитва на Петдесетница*
- ВЪСВЕРѢПѢТИ** 1а, С-621 – расверѣпѣти С-251 – ὀρίεσθαι Како възнѣ хвалн та · сътворишааго · Въсверѣпѣвъше бо възнамн · съ зем(е)хъ сѧ боретъ · *Чин на Свето Богоявление*
- ВЪСНААТИ** 1б, С-621 – въздатн С-251 – ἀναπέμπειν, Славѣ възнаати дрѣжавѣ твоен вѣко · *Чин на Свето Богоявление*
- ВЪСХОЖДЕННЕ** 63б – възходъ Ц-177, Ц-194 – ἀνοδος, ѿ съдѣшннмъ ннзъ възхождение показавъ *Молитва на Петдесетница*
- ВЪШЪНѢ** 2б, С-251 – горнѣ РНБ-519, ЗТ, С-241, С-246, С-248, С-250, С-253, С-612, С-619, С-621, С-969, С-970, С-971, С-972, С-624, П-83, П-87, П-90, АврСб, Р-35, Р-37, Р-38, Х-378, Х-169, Х-170, Х-383, З-184, ТСЛ-225, Ц-54, Ц-55, Ц-56, Ц-57, Ц-445, Ц-944, Ц-957 – ὁ ἄνω, Днѣ · Въшнѣнѣ · съ ннжнннмн вѣсѣдоуѣтѣ · ѿ ннжнѣа съ възннннмн празднѣноуѣтѣ *Чин на Свето Богоявление.*

След систематизацията на материала с оглед на прецизността ще възникне необходимост от определена разпределба на многобройните и многообразни лексикални варианти, за която биха могли да бъдат валидни различни критерии. На този етап от обработването на речниковия материал е все още рано да се предложи тематична класификация и да се опишат по-обобщаващи наблюдения. Засега могат да бъдат обособени следните основни видове:

- А) Варианти, състоящи се от един и същи корен, при които различията са предимно на словообразователно равнище;
- Б) Варианти от един и същи корен, които се различават в граматично отношение;
- В) Варианти, притежаващи различни коренни морфемии;
- Г) Варианти, които се различават не само по лексикална характеристика, но и в морфологично отношение (по принадлежността на думата към определена част на речта).

При разглеждането на словообразователните варианти трябва да се спомене, че въпросът за мястото на словообразуването сред останалите

езиковедски дисциплини е дискуссионен. Според едни автори то трябва да се разглежда в границите на морфологията (Ст. Стоянов, Ст. Георгиев и др.), а според други – в границите на лексикологията (Л. Шчерба, И. Арнолд и др.). Словообразуването като цяло трябва да се разглежда и в плана на съдържание (във връзка с лексикологията), и в плана на изразяване (във връзка с морфологията) или се приема, че словообразуването е самостоятелно езиково равнище, тип лексикална морфология.

В заключение може да се каже, че пълното описание на лексикалното богатство на Евхология въпреки многобройните публикации през последните години все още е предстояща задача и начинания от типа на бъдещия речник са продиктувани единствено и само от необходимостта тази задача да бъде разрешена в максимална степен. Изнасянето на лексикографските данни би обогатило и възможностите за създаването на (старо)български богословски, богослужебен речник.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1986:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. [Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*.] София: УИ „Климент Охридски“, 1986.
- Гоар 1730, 1960:** Goar, J. *Euhologion siwe rituale graecorum*. Venize, 1730, Graz, 1960.
- Дмитриевски 1901:** Дмитриевский, А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 2* (Εὐχολόγια). [Dmitrievskij, A. *Opisanie liturgicheskikh rukopisej, hranyashtihjsja v bibliotekah pravoslavnogo Vostoka*.] Киев, 1901.
- Дограмаджиева 1980:** Дограмаджиева, Е. За дублетите в книжовния старобългарски език. [Dogramadzhieva, E. *Za dubletite v knizhovniya starobalgarski ezik*.] // *Езиковедски проучвания в чест на акад. В. И. Георгиев*. София, 1980 (423 – 432).
- Дограмаджиева 1991:** Дограмаджиева, Е. Дублетност и омонимичност на съюзните средства. [Dogramadzhieva, E. *Dubletnost i omonimichnost na sayuznite sredstva*.] // *Граматика на старобългарския книжовен език. Фонетика, морфология, синтаксис*. София: Издателство на БАН, Институт за български език (340 – 343).
- Жуковская 1964:** Жуковская, Л. П. Лексические варианты в древних славянских рукописях. [Zhukovskaya, L. *Leksicheskie varianty v drevnih slavyanskikh rukopisyah*.] // *Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка*. Москва, 1964 (5 – 17).
- Михайловская 1975:** Михайловская, Н. Синонимия как выражение лексико-семантической вариативности (по древнерусским спис-

- кам Хроники Георгия Амартола). [Mihaylovskaya, N. Sinonimiya kak vyrazhenie leksiko-semanticheskoy variativnosti (po drevnerusskim spiskam Hroniki Georgiya Amartola).] // *Древнерусский язык. Лексикология и словообразование*. Москва, 1975 (3 – 24).
- Нахтигал 1941, 1942:** Nachtigal, R. *Euchologium Sinaiticum. Staro-cerkvenoslovanski glagolski spomenik*. I. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941; II. Tekst s komentarijem. Ljubljana, 1942.
- Паренти, Велковска 1995:** Parenti, St., E. Velkovska. *L'Euclologio Barberini gr. 336 (ff. 1–263)*. C.L.V. EDIZIONI LITURGICHE: Roma, 1995.
- Пасарели 1982:** Passareli, G. *L'Euclologio cryptense Г.β. VII (sec. X)*. (= ANALEKTA ВЛАТАΔΩΝ, 36). Thessaloniki, 1982.
- Тончева-Тодорова 2017:** Тончева-Тодорова, Хр. *Старобългарският Чинъ на Свато Богоявление (Текстология и редакции)*. [Toncheva-Todorova, Hr. Starobalgarskiyat Чинъ на Свато Богоявление (Tekstologiya i redaktsii).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017.
- Фръчек 1939:** Frček, J. *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*, II (Patrologia Orientalis, 24/5), 1939.
- Цейтлин 1986:** Цейтлин, Р. *Лексика древнеболгарских рукописей X – XI вв.* [Tsejtlin, R. Leksika drevnebolgarskih rukopisej X – XI vv.] София, 1986.
- Цейтлин, ред. 1994:** Цейтлин, Р., Вечерка, Р., Благова, Э. *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. [Tsejtlin, R., Vecherka, R., Blagova, E. Staroslavyanskij slovar' (po rukopisyam X – XI vekov).] Москва, 1994.

ПРОЯВИ НА ЕЗИКОВА ИГРА В ТВОРБИ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Ния Радева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

INDICATORS OF LANGUAGE GAME IN THE WORKS OF NEOFIT BOZVELI

Niya Radeva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The language game which is widely used in modern Bulgarian speech practice, in fiction and media texts, and in advertisements has its beginning in the period of Renaissance. The potential for using the language game develops together with the maturing of modern personality and with the expansion of his/her knowledge in the sphere of culture, history and science. In the literary heritage of N. Bozveli, from the forties of XIX century, are present almost all the indicators of language game, stated in science. The subject of the study is gaining experience, connected to paremias and phraseological expressions, as well as with precedent texts in two editions of Bozveli's works.

Key words: Neofit Bozveli, language game, Bulgarian language

За езикова игра се говори, когато нормите се нарушават съзнателно, целенасочено и сполучливо с цел да се въздейства на някого. Отправлящият информацията разчита да въвлече събеседника в процеса на нейното представяне и оформяне, да му отправи предизвикателство при декодирането ѝ. Често обиграването залага и на изненадата, като извиква неочаквана асоциация, разчупва рамките на традиционното. В много от случаите езиковата игра създава добро настроение, стреми се на събеседниците да им е забавно (Гридина 2008: 3 – 12).

Проявите и механизмите на езиковата игра се развиват и оформят постепенно в Новото време, в периода на създаващите се и укрепващи съвременни книжовни езици. Обиграванията отразяват особености на мисловния процес и емоционалността на хората на определено място в

определено време. Възможностите за използване на езиковата игра нарастват с израстването на модерната личност, с увеличаване на нейните познания в сферата на науката, културата, историята. Лесният достъп до много и разнообразна информация стимулира процеса. Постепенно езиковата игра става неизменна част от начина на мислене на съвременния човек. Така езиковата игра е характерна особеност на цялата ни речева практика днес. Дори този, който не участва пряко в „създаването“ ѝ, в нова комуникативна ситуация обиграва вече познатите сполучливи нейни прояви. Благодатно поле се оказват текстове, свързани с повечето функционални сфери – разговорната, художествената, медийната. Днешната реклама рядко минава без езикова игра. Разширяването на употребата и значението на лексемите и устойчивите съчетания в търсене на различни асоциации с цел въздействие не остава подминато от специалистите у нас. Макар и невинаги от позицията на езиковата игра, то е изследвано – в художествени текстове (Денчева 2017: 84 – 184, Денчева 2023), в медийни текстове (Цонева 2002, Гецов 2000), в рекламни текстове (Бонджолова 2015).

Проявите на ЕИ в образци на най-новата ни проза са много разнообразни, преплитат се и се комбинират. (Честото прибягване до езикова игра в устните и писмените текстове вероятно засилва интерференцията между стиловете, предполага възникване на нови комбинирани или хибридни жанрови форми в художествената литература, например сборника „Уж“ на Д. Воденичаров – Воденичаров 2020).

Началото на езиковата игра у нас следва да се търси през Възраждането, когато започва да се оформя книжовният език от нов тип, има светско образование, периодичен печат, преводна съвременна литература и оригинални авторски художествени произведения. Спецификата на нашето Възраждане се отразява и на формирането на книжовния ни език тогава (Вълчев 2009: 98 – 136). Като последица от нея в ранната ни нова литература не са характерни езикови обигравания, чрез които се търси и създава забавна атмосфера. А липсата на кодифицирана книжовна норма сама по себе си не предполага игрово пренебрегване на правилата, защото такива на практика няма.

За отделни прояви на езикова игра (ЕИ) може да се говори в творчеството на Неофит Бозвели (40-те години на XIX век). Той има съзнанието и самочувствието на писател, създава творбите си в задочен диалог с читателя, диалог, единствено възможен в условията на принудителната изолация на автора. Цели въздействие и спечелване за каузата – българска църква без диктата и тормоза на гръцките фанариоти. Освен това в езиково отношение текстовете на Неофит Бозвели представят максимал-

но широк диапазон – от архаичните синтетични черти до аналитичните особености на говоримия език тогава. Наред със старобългарската и черковнославянската лексика той употребява общоразговорна, диалектна, понякога и такава, която днес бихме определили като просторечна.

Езикът на Неофит Бозвели е интересен не само като илюстрация на историческия процес по оформянето на книжовния ни език през XIX в., при което авторитетната писмена традиция се среща с демократичния език на основата на речевата практика и трябва да си премежат силите. В книжовното наследство на Бозвели има отпратки към прецедентни текстове (наричани още прототекстове), позоваване на паремии, широко използване на фразеологизми. Чести са сравненията със статут на устойчиви съчетания. Не са редки и примерите за автоцитиране. В прозата на места се римува, тя някъде се ритмизира чрез повторения, синтактичен паралелизъм и др. Изобилстват метафорите. Стилистичен ефект се търси и на словообразователно равнище. Особено характерни за лексиката в текстовете на Бозвели са сложните думи. Върху тези особености у възрожденския автор изследователите са обърнали внимание (Балтова 1970: 579 – 587, Димчева 1972: 75 – 156, Таринска 1993: 50 – 61).

Разбира се, невинаги споменатите особености реализират обигравания. Примерите, които могат да се определят като прояви на ЕИ, са малък процент от намерилите място в текстовете. И това е логично, защото говорим за ранно за България Ново време, когато книжовният език се формира.

В творбите на Бозвели по-често на игрова трансформация се подлагат по-големи структури, например паремии и фразеологизми. На второ място може да се посочат някои позовавания на библейски текстове и на Паисиевата творба, където Библията и „История славянобългарска“ се явяват своеобразни прецедентни текстове. Интересно „поле“ за ЕИ у Бозвели са и много сложни думи, чиято морфемика е необичайна и словообразователните модели са непродуктивни. Случаите на обигравания с метафори са единични, а каламбури не открих.

Тук предмет на анализ са примерите, засягащи паремии и фразеологизми, защото при тях със сигурност можем да говорим за стремеж у автора да използва креативно езика, като създава асоциация с цел да въздейства на читателя, да го убеди в каузата си и да го накара да я съпреживее. Езиковият материал в разработката е ексцерпиран от

изданията *Неофит Бозвели. Съчинения* (1968 г.) и *Неофит Бозвели. Мати Болгария и други съчинения* (1939 г.)¹.

Понякога чрез алюзията Бозвели насочва към съпоставка между две реалии, подчертавайки и приликата, и разликата между тях. Друг път прави неочаквана асоциация, като сближава и сблъсква високия и niskия стил. А често внушава представа за едно и също, напластявайки близки по значение паремии или фразеологизми.

Натрупването на две и повече паремии последователно или почти последователно в рамките на едно изречение е обичайно за Бозвели. Същото се наблюдава и при фразеологизми. Постига се наслагване на асоциации, уплътняване на смисъла и засилване на въздействието и на полемичното звучене на текста. Например:

Търколила се тенджерата и си нашла похлупката. На такива глави – такива бръсници. На умните мало стига. ЛПР 80 (1)

То е известно, че всякий от главата си тегли. Ум царува, ум робува, ум говеда пасе! – говори простата пословица. (2)

Всеки от умът си тегли и според главата бръсничът и шапката му биват. МБ 134 (3)

Че смеят ли агнета между гладни волци някогаж да поблеят или петли между лисици някак да попеят? МБ 137 (4)

И си ходете по волята, където щете РББ 187 (5)

Сос коля да ги носиш, за месец не можеш ги изне. РББ 190 (6)

(...) благослучайното не чака, но заминува и си отхожда. Ми, докад се наканим, мислим, че после не щеме да найдеме за что да се хванеме – освен щеме да начнеме да се почесваме. ПЕВ 241 (7)

В примерите 1 – 5 при натрупването се получава концентриране на синоними, докато в пример 7 и донякъде в 6 чрез последователната употреба на фразеологизмите текстът продължава, добавя се нова информация. Това води до осъществяването на по-особена връзка между двойките фразеологизми: от една страна, запазват значението си като лексикална единица, а от друга, насочват към значението на лексемите, които участват в състава ѝ.

Като проява на ЕИ може да се определи и допълването на паремии и фразеологизми. Така Бозвели разчита на асоциация с устойчиви

¹ Посочват се произведението (вж. съкращенията) и страницата. Някои групи примери са номерирани в кръгли скоби за удобство при коментираването.

съчетания, познати на читателите, и в същото време ги актуализира, пригаждайки ги към своя аргумент или пример, впряга ги в своята теза.

Бог позабавя, но никогаж нищо не забравя. ПНЧ 234 (1)

От твоите матерни уста в божиихте уши! МБ 160 (2)

(...) ви трови, умрещвява и живи в трап погибели невежества заравя. МБ 184 (3)

Всякое древо по плода и всякий плод по вкуса се познава. МБ 114 (4)

Че прилича ли някогаж да биде овче стадо без овчари и пцета, лозя без пьдар и правителство без судя? МБ 137 (5)

Во овчи кожи облечени ненаситни волци и лисици и върли люти съсипници. МБ 94 (6)

(...) Болгария, че ти се чини кой знае каква ли да е? Ако да ищеш да я познаеш, запали я, остави я, че бягай – не ти трябва. ЛПР 43 (7)

Полагаюци и правлението в сумнение. Мислим, че и то не спи, но с колата заеци лови. ПАР 249 (8)

Добре казват бабичките: Всякиго да пази бог от сиромах, кога се обогати, и от влаха потурчен и от болгарена погречен, а най-вече кючек овладичен. ЛПР 60 (9)

Всякой знае, че добрият ден от сутринта се познава и от другочните ни рукописани повести и летописи се проумява. МБ 97 (10)

Никой народ (...) не е изпаднал, сос неговите камение да му трошат главата, а той още да подава да убиват единородните му горки братя и да бият по главата, която ги е родила и ражда, хранила и храни (...) (майката). МБ 154 (11)

На едно тяло по едни уста биват – и една или чума, или холера е доволна за общенародна поразя. МБ 123 (12)

Кой ти издълба толико дълбоко очите? Брат ми! Познато е: по-добре на такового брата брадвата главата да присече (...). И кой ли сече и съсипва гората? Топоришката! МБ 90 (13)

В случаите 1 – 3 добавеното е минимално и просто обвързва устойчивото съчетание с контекста. В следващите, 4 – 7, устойчивото съчетание се допълва, като се използва същата синтактична конструкция и се запазва значението. Приличат на примерите с натрупване на устойчиви съчетания. Случаите 8 – 13 са по-особени. При част от тях (8 – 10) устойчивото съчетание получава странна на пръв поглед добавка, причинно-следствената връзка е по-опосредствана. Това прави включването му в контекста неочаквано, изненадващо. В пос-

ледните три случая (11 – 13) се наблюдава видоизменение на значението на устойчивото съчетание в текста на Бозвели. В 12 и 13 има струпване на две устойчиви съчетания, чиито значения нямат пряка връзка. Такава е внушена от автора чрез обиграването им.

ЕИ, постигната чрез съкращаването на паремии и фразеологизми, съм намерила само в един пример: *До нине за любородното единоплеменно общество тернях, но преля се вече.* ПЙС 233

Неофит Бозвели прибъгва и до обигравания, перифразирайки паремии и фразеологизми. Понякога промяната е по-голяма и се получава по-скоро намек за съответните устойчиви съчетания. Чрез перифразите те получават ново звучене, актуализират нов момент от значението си, стават част от контекста на конкретната творба, обвързват се с авторската идея и кауза. Такива са:

Они, горките, уста имат – език нямат, очи имат, но не виждат, уши, но не слияат. МБ 91

Свой своего не храни, но тяжко кой си го няма. ЛПР 62

Каковто е коренът, таков е на овошката плодът и семято. МБ 161

Но ров изрий, впадет в яму юже изкопа. МБ 94

(...) че когато вие сами не си спомагате, то явно, че и всеблагий бог нито другите народи – кога ви гледат небреживи (...). МБ 166

Не смияляват ли, че лъжките за много време не минуват, и не знаят ли, че сос правдата неправдите се наказват. МБ 124

И само по кюшетата сос лафове само пелафи, мостове и калета на въздух правят. МБ 153

Сос лаф баури пелаф, по въздух мостове и калета мечтателно са правят. РЛ 75

Интересни са последните два примера, които показват нееднократно обръщане към фразеологизма *Строй въздушни кули*. Среца се в две различни творби на Бозвели, като перифразирането му е различно в различните контексти.

Важното място, което заема ЕИ в езика и стилистичното оформяне на Бозвелиевите творби, се доказва и от честото комбиниране на нейни прояви. Среца се например натрупване на паремии и фразеологизми, което е съпътствано и с разширяване на някои от тях. Част от вече посочените могат да се приложат и тук. Ето примери за поразгърнати в езиково отношение.

Всякой сам си знае где го обучаата му стягат и в домът си – где и на кое място какво е и що е положил и има и стои, и всяка майка и чадо се познават, и всякой болестта си и прочие. Знайно е, че сит гладному и здрав болному вяра не хващат и лестию коварства високославни царства стремглаво се пребращат. МБ 96 – 97 (1)

(...) хитроизкусни бояджии, по-добре да река гъозбааджии, очарователни обайници, притворяющи черното в бяло, правдата в кривда, лъжата в истина и стръмното в равно. МБ 88 (2)

(...) смишлявайте памятно, за да не идиме да тражсеме рога и да останеме без уши! И да не вместо си правиме вежди, чи да си извадим и очите! Ние, любезни единородци, ние сми попарвани от врели тикви – трябва да духаме и на мелините им. РЛ 56 (3)

Особен интерес представлява първият пример, където има три паремии в синонимни отношения помежду си и всяка от тях е допълнена от Бозвели. Смишълът се запазва, обединяват се асоциации, засилва се въздействието.

Проявите на ЕИ у Н. Бозвели, както се спомена, са свързани приоритетно с устойчиви съчетания или с откъси от текстове, част от традиционната култура на възрожденската ни интелигенция. Такива са Библията и „История славянобългарска“.

При справка с библейски речник (Никифорова, Златев, ред. 1994) и с Библията (Библия 1995) се вижда, че прецедентните текстове от Свещената книга са от Новия завет. Бозвели се обръща към евангелски текстове и към посланията на св. ап. Павел. Прави впечатление, че авторът не цитира стиховете, те представляват само основа, отправна точка за личните му разсъждения и внушения. Ослабя се по-скоро на символното им значение, разчита на тях като на установени в съзнанието на читателя понятия.

Бозвели интерпретира мотива за светлината и мрака по следния начин: *И когато се светлината сама обърне в мрачива, koliko най-вече се потемнява мрачивата?* МБ 90. Написаното кореспондира с Евангелие от Йоан, 3:19, 20:

Осъждането пък е поради това, че светлината дойде на света, но човеците обикнаха повече мрака, нежели светлината, понеже делата им бяха лоши. Защото всякой, който прави зло, мрази светлината и не отива към светлината, за да не бъдат изобличени делата му, понеже са лоши.

Бозвели търси и интересна асоциация със солта, позовавайки се на евангелията на Матей, Марко и на Послание на св. ап. Павел към колосяни. В „Мати България“ четем: *Или, като се осмърди солта, с какво ли щат да се осолят и да не се осмърдят, които ся без сол осмърдяват нещо?* МБ 90. Прецедентните текстове са: Матей 5:13 – *Вие сте солта на земята. Но ако солта изгуби сила, с какво ще се направи солена? Тя вече нищо не струва, освен да се хвърли вън и да се тъпче от човеците;* Марко 9:49, 50 – *Защото всеки огън ще се осоли и всяка жертва със сол ще се осоли. Добро нещо е солта, но ако солта стане безсолна, с какво ще я поправите. Имайте в себе си сол и мир имайте помежду си;* св. ап. Павел 4:6 – *Словото ви да бъде винаги с приятност, със сол подправено, за да знаете как трябва да отговаряте всекиму.*

Подобна проява на ЕИ има и в Бозвелиево писмо до А. Робов: *Гледаме: едни Петрови, други Аполосови, а Христови кои ли са? – Они нека са наковладени, предадени и продадени.* ПАР 251. Прецедентен текст е Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни: 1:12, 13 – *А това казвам, защото един от вас дума: „аз съм Павлов“, друг: „аз съм Аполосов“, трети: „аз съм Кифин“, а друг: „аз пък Христов“.* *Нима Христос се е разделил? Нима Павел биде разпнат за вас? Или в име Павлово се кръстихте?*

И при цитацията както при паремиите и фразеологизмите се наблюдават обигравания, които комбинират прецедентни текстове. Търси се преплитане на асоциации, усложняване и уплътняване на значението и оттам на смисъла на съответната част от текста. Ето пример, където са съчетани светлината/мракът със солта: *Светлостта потемняла, солта се осмердяла! С какво ли да се просветят и посолят, че да се не осмердят новообразованите ми изпаднали рожби.* МБ 159. Тук алюзията е с вече цитираните стихове от евангелията на Матей, Марко и Йоан и със стих от Послание на св. ап. Павел до колосяни, но и със стих от Второто послание на св. ап. Павел до коринтяни 6:14 – *Не се впрягайте заедно с неверните; защото какво общуване има между правда и беззаконие? Какво общо има между светлина и тъмнина?*

По подобен начин присъства в творчеството на Бозвели „История славянобългарска“. Моменти от Паисиевия текст се появяват сред разсъжденията и аргументите на Бозвели. Поставени в услуга на една малко по-друга идея, позоваванията нямат характера на цитати в същинския смисъл на думата. Единият случай е: *И наша България е най-первом от другите славенски родове прияла светое крещение, за ко-*

ето всите летописи и истории явнейше доказват и вернейше свидетелствуват. ЛПР 46. Той кореспондира с два момента от първия Паисиев предговор, намиращи се в близък контекст (Пеев, ред. 2012: 4).

Предговорът за ползата от историята (Пеев, ред. 2012: 2) е цитиран от Бозвели във втория случай – (...) *и щете да познаете на добрите добрините и на злите злините; сущо и световните премененията и превръщанета, световното непостоянство и на царствата лесното падение*. МБ 178; МБ 180.

В третия случай обаче с най-голямо основание може да се говори за проява на ЕИ. Бозвели се позовава на примери, които се появяват периодично в текста на Паисиевите предговори, като обаче ги продължава и допълва със свои разсъждения. Ето примера – (...) *божието писание, церковни и световни повести и летописи внимателно прочетете и известно разумеете и познайте на кой край сте създадени и на кой изпаднали и от коя ли причина се лутате и омотавате в татаромрачното невежество* (...). МБ 176.

Анализът и коментарите на ексцерпирания материал налагат следните изводи.

Историческият период и условията, в които твори Бозвели, предполагат начални прояви и форми на езикова игра. Четиридесетте години на XIX в. са времето на начално развитие на книжовния ни език от нов тип и на самоосъзнаването на модерната личност, времето на националната кауза. Съдбата принуждава Бозвели да общува със сънародниците си задочно. Той може да разчита на тях главно като на читатели, обръща се към диалогови форми и към диалогично представяне на идеите си. Това води до широко навлизане на живия език в творбите му, от една страна, и от друга, до необходимост от търсене на механизми и средства за въздействие, сред които и езикови обигравания.

Случаите на ЕИ у Бозвели се проявяват по-често при устойчиви съчетания – паремии и фразеологизми, и при използването на прецедентни текстове. И тук, както изобщо в езика на автора, се съвместяват и преплитат високото и ниското, официалното и всекидневното, съжителстват благообразното изразяване, характерно за традиционните средновековни текстове, с разговорното, намерило място в паремии, в устойчивите сравнения, в лексиката на фолклорни текстове.

Най-много примери за ЕИ, що се отнася до изследваните прояви, има в „Плач бедния Мати Болгарии“. На второ място се нарежда „Любопитнопростий разговор“.

Важно значение има фактът, че обигравания нееднократно се срещат не само в творчеството, но и в кореспонденцията на Бозвели. Това подкрепя твърдението, че ЕИ е част от мисленето на съвременния човек и се проявява в различни по характер и предназначение текстове.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ЛПР – Любопитнопростий разговор
- МБ – Плач бедния Мати Болгарии
- ПАР – писмо до Андрей Робов
- ПЕВ – писмо до Емануил Васкидович
- ПЙС – писмо до Йосиф Соколски
- ПНЧ – писмо до Николай Чушков
- РББ – Разговор с един бесарабски българин
- РЛ – Разговор на любородните

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова 1970:** Балтова, Ю. Към въпроса за сложните съществителни в езика на Неофит Бозвели. [Baltova, Yu. Kam vaprosa za slozhnite sashtestvitelni v ezika na Neofit Bozveli.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1970. Т. 19, 579 – 587.
- Библия 1995:** Библия. *Сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет*. [Bibliya. Sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vehtiya i Noviya zavet.] София: Издателство на Светия синод, 1995.
- Бонджолова 2015:** Бонджолова, В. *Особености на рекламния език и стил. Лексикален аспект*. [Bondzholova, V. Osobenosti na reklamniya ezik i stil. Leksikalen aspekt.] Велико Търново: Фабер, 2015.
- Воденичаров 2020:** Воденичаров, Д. *Уж*. [Vodenicharov, D. Uzh.] Благоевград: Бон, 2020.
- Вълчев 2009:** Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. [Valchev, B. Ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik kam teoriyata na knizhovnite ezitsi.] София: Оксиарт, 2009, 98 – 136.
- Гецов 2000:** Гецов, А. *Езикови манипулации в спортната преса*. [Getsov, A. Ezikovi manipulatsii v sportnata presa.] Велико Търново: Фабер, 2000.

- Гридина 2008:** Гридина, Т. А. *Языковая игра в художественном тексте*. [Gridina, T. A. *Yazykovaya igra v hudozhestvennom tekste*.] Екатеринбург, 2008.
- Денчева 2017:** Денчева, Д. Фразеологичните иновации като инструмент на поетическото изкуство. [Dencheva, D. *Frazeologichnite inovatsii kato instrument na poeticheskoto izkustvo*.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 2017. Т. 102, 83 – 184.
- Денчева 2023:** Денчева, Д. *Фразеологизмите в съвременната българска проза*. [Dencheva, D. *Frazeologizmite v savremennata balgarska proza*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023.
- Димчева 1972:** Димчева, Р. Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература. [Dimcheva, R. *Neofit Bozveli i razvitiето na vidovete v balgarskata vazrozhdenska literatura*.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1972. Т. 64, 2, 75 – 156.
- Неофит Бозвели 1939:** Неофит Бозвели. *Мати България и други съчинения*. [Neofit Bozveli. *Mati Volgaria i drugi sachineniya*.] Ред.: проф. М. Арнаудов. София: Хемус, 1939.
- Неофит Бозвели 1968:** Неофит Бозвели. *Съчинения*. [Neofit Bozveli. *Sachineniya*.] Ред.: Ст. Таринска. София: Български писател, 1968.
- Никифорова, Златев, ред. 1994:** Никифорова, Л., Златев, К. *Библейски речник*. [Nikiforova, L., Zlatev, K. *Bibleyski rechnik*.] София: Нов човек, 1994.
- Пеев, ред. 2012:** Пеев, Д., и др. Преподобни Паисий Хилендарски. *История славянобългарска. Факсимилно издание на Зографската чернова от 1762 г.* [Peev, D., i dr. *Prepodobni Paisiy Hilendarski. Istoriya slavyanobalgarska. Faksimilno izdanie na Zografskata chernova ot 1762 g.*] Славяноболгарска Зографска света обител, Света гора, Атон. София: Демакс АД, 2012. Т. 1.
- Таринска 1993:** Таринска, Ст. Диалозите на Неофит Бозвели. [Tarinska, St. *Dialozite na Neofit Bozveli*.] Неофит Бозвели и българската литература. София: БАН, 1993, 50 – 61.
- Цонева 2002:** Цонева, Л. *Езиковата игра в съвременната публицистика*. [Tsoneva, L. *Ezikovata igra v savremennata publitsistika*.] Велико Търново: Фабер, 2002.

**НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ МОДЕЛИ ЗА ОБРАЗУВАНЕ
НА УМАЛИТЕЛНИ И УВЕЛИЧИТЕЛНИ
СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА**

Радостина Колева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**SOME SPECIFIC MODELS FOR FORMATION
OF DIMINUTIVES AND AUGMENTATIVES**

Radostina Koleva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper aims to compare a group of diminutives – the so called diminutives pluralia tantum, for example *крачка, хорица, дечица, ботушки, картофки* – and a group of augmentatives, such as *калища, гьолища, месища, телеса*, etc., which are used in plural and do not have augmentative correlates in singular. The formation, the semantic and stylistic features of both groups of nouns are examined. We try to answer the question, whether the augmentatives explored here are pluralia tantum or they are parallel expressive plural forms of nouns in singular.

Key words: Diminutives pluralia tantum, augmentatives, expressiveness

Целта на настоящото изследване е да се съпоставят една група умалителни съществителни имена – т. нар. умалителни съществителни pluralia tantum – и една група увеличителни съществителни имена, които са в множествено число и нямат увеличителни съответствия в единствено число. По тази причина може да се предположи, че въпросните аугментативи представляват увеличителни съществителни pluralia tantum.

В своята граматика Р. Ницолова обособява една специална група умалителни субстантиви, които назовава умалителни съществителни pluralia tantum¹. Авторката препраща към статия на Ив. Держански, посветена на тези деминутиви. Като други автори, които се занимават с проблема, са посочени Св. Иванчев и Ст. Буров. Р. Ницолова

¹ Разр. е моя, Р. К.

определя тези лексеми като „особена група съществителни от м. или ср. р., както и отделни дуални съществителни, които имат умалителни форми само в мн. ч., т. е. при тях липсва съответната умалителна форма за единствено число“ (Ницолова 2008: 73 – 74). Важно е уточнението на авторката, че при тях „окончанието за мн. ч. се комбинира със суфикс за умалителност, т. е. налице е словообразователен и формообразователен процес“ (Ницолова 2008: 74). Такива деминутиви са *крачка*, *ботушки*, *очички*, *зъбки*, *картофки*, *доматки*, *номерца*, *дечица*, *хорица* и др.

Авторът, който най-подробно описва тези умалителни съществителни, е Ив. Держански (Держански, [http](http://)). Той започва статията си с въпрос: „Как е единственото число на думата *крачка*?“ Според него може да се смята, че деминутивът *краче* е единствено число на *крачка* семантично, но не и формално, тъй като множественото число на *краче* е *крачета*. Ив. Держански описва някои особености на съществителното *крачка*, една от които е, че то рядко се употребява с бройни числителни имена. Това е лесно обяснимо, като се има предвид фактът, че този субстантив е неброим. Авторът предлага три хипотези относно образуването на разглежданите съществителни. Той допуска вероятността *крачка* да е образувано от друг деминутив от съществителното *крак*, но добавя, че не е ясно как е изглеждало въпросното неизвестно умалително име. На второ място, изследователят предполага, че „два оператора, един словообразователен (умалителност) и един словоизменителен (множественост) се прилагат кумулативно като един морфологичен процес“ (Держански, [http](http://)). Ив. Держански допуска и трети вариант – *крачка* да е образувано направо от формата за множествено число *крака*. Последната хипотеза ни изглежда най-приемлива. Авторът обаче смята, че тя противоречи на Грийнбърговата Универсалия 28, която гласи: „Ако както словообразователният, така и словоизменителният елемент са разположени от една и съща страна на корена, словообразователният винаги е между корена и словоизменителния“ (Грийнбърг, цит. по Держански, [http](http://)). Обяснението на Держански е, че конотативните производни не променят лексикалното значение, тъй като „размерът на една същност е по-основно свойство от количеството“ (Держански, [http](http://)).

Ив. Держански разделя умалителните *pluralia tantum* на следните групи: 1. Съществителни от мъжки род: а) Имена с неправилни форми за мн. ч.: *крачка*, *рогца*, *номерца*, *хорица*², *бодлички*³; б) Имена с пра-

² Същност не може да се определи род на съществителното *хорица*, тъй като то е образувано *хора*, което е *pluralia tantum*. Авторът отбелязва, че *хорица* може да се съотнесе семантично, но не и формално, с *човечец* (Держански, [http](http://)).

³ От своя страна бихме добавили деминутивите *греховце* и *ноктички*.

вилни форми за мн. ч. Авторът ги разделя на няколко семантични групи: имена на неща, които се обуват, напр. *ботушки, чорапки, чехлички*; имена на неща, които се ядат, напр. *доматки, картофки, фъстъчки, макаронки, бонбонки* и др.; две названия на части на тялото, една чифтна (*мустачки*) и една множествена (*зъбки*; като поетично название се използва и *зъбици*). 2. Съществителни от среден род: към тази група са причислени *очички, ушички* и *дечица*⁴. Както отбелязва авторът, „[п]равилно образуваното мн. ч. умалително *детенца* е извънредно рядко, така че на практика *детенце* и *дечица* образуват частично суплетивна парадигма“ (Держански, <http>). Към тази група ученият отнася и *нещица*, което е образувано от субстантивизираното неопределително местоимение *нещо*. 3. Съществителни *pluralia tantum*: към тях се отнасят *вратца, колаца, устица, устенца* и *панталонки*⁵. Много често умалителните *pluralia tantum* са чифт органи или част от облеклото, напр. *крачка, рогаца, очички, ушички, мустачки, чехлички, ботушки, чорапки* и др. Това може би се дължи на факта, че носителите на езика възприемат чифт еднакви предмети като едно цяло. В тези случаи най-често се наблюдава обективна умалителност. Ст. Буров определя съществителни като *картофки, домати, бонбонки, фъстъчки* и др. като плурално ориентирани – според него неумалителната форма за множествено число на подобни субстантиви е тяхна основна форма (Буров 2004). При броене се използват *две картофчета, пет домати, няколко бонбончета* и др., тъй като умалителните *картофки, домати* и др. са *pluralia tantum* и съответно са неброими. Деминутивът в множествено число сякаш има събирателен характер, изразява маса, напр. *Хапни си картофки*. Съществителните *бодлички* (бодлички на таралеж или на някакъв предмет) и *зъбки* се възприемат като събирателни съществителни за назоваване на едно цяло.

Св. Иванчев разделя умалителните *pluralia tantum* на сходни семантични групи. Той добавя, че някои от тези деминутиви се използват „от децата или още по-често от възрастните в разговор с деца“ (Иванчев 1988: 71).

Както е известно, по принцип умалителните съществителни имена се употребяват най-често в речта на възрастните, насочена към децата. Те, освен че са по-малки по възраст, са и по-дребни физически. Освен това всичко, свързано с децата, е с умалени размери. Именно това свойство на малките на възраст хора и техния свят предопределя обективната

⁴ Бихме добавили и поетичното съществително *листица*.

⁵ Бихме допълнили тази група със субстантивите *гащички, гащета* и *нервички*.

умалителност. Както посочва Б. Кръстев, умалителните съществителни са се появили, за да отразяват „конкретна физическа умалителност на предметите“ (Кръстев 1976: 3). Едновременно с това всичко, свързано с детето, извиква у нас нежност и умиление. Така се появява субективното ласкателно значение на деминутивите. От друга страна обаче, възрастните имат до известна степен снизходително и покровителствено отношение към детето: то е неопитно, не знае, не може много неща и изобщо е в известна степен непълноценно. Именно поради факта, че обектите с малък размер се свързват с недостатъчност и непълноценност, умалителните съществителни са развили наред с позитивното значение и пейоративно, което се изразява в ирония, пренебрежение и дори злоба.

Въпреки че субстантивите от групата, която разглеждаме, изразяват най-често обективна умалителност, за тях в пълна степен е валидно заключението на Б. Кръстев, че експресията на един деминутив може да се определи със сигурност само в контекста (Кръстев 1976). М. Кузова посочва редица примери и в българския, и в руския език за „емоционално оцветени деминутиви, изразяващи субективна оценка с **изцяло пейоративен знак**“⁶ (Кузова 2018: 225). Срещат се и примери, включващи някои от разглежданите от нас умалителни: *Ей, мръсни дечица са, казвам ти; Нервичките ми съсипа; Ушичките ще ти скъсам*. Последният пример съдържа заплаха. В същото време са отбелязани примери като *Крачетата (краченцата) ще ти счупя*⁷, но не и **Крачката ще ти счупя* – последният плурален деминутив, както изглежда, няма потенциал за пейоративна, а само за ласкателна употреба.

Други примери за „маскирана пейоративност“⁸ са *Тя ми играе мръсни номерца; Имам да ти кажа едно-две нещица* (това също може да съдържа скрита закана).

Разглежданите деминутиви се образуват с помощта на суфиксите *-ч, -к, -ц, -иц* и *-енц*, които имат своите съответствия в единствено число. С присъщия си стремеж към икономия езикът не създава нови средства, а използва вече наличните.

Обикновено умалителните съществителни се противопоставят на увеличителните. М. Багашева-Колева отбелязва, че някои учени дори приемат двата термина като антоними. Това е логично, тъй като и двата вида съществителни се свързват обективно с необичаен размер на обекта – умалителните – с малък размер, а увеличителните – съответно с голям. Двете групи субстантиви обаче не са толкова различни, като се

⁶ Подчерт. е на авторката.

⁷ Примерите дотук са на М. Кузова (Кузова 2018).

⁸ Терминът е на М. Кузова (Кузова 2018: 229).

има предвид принадлежността им към емоционално-експресивния лексикален пласт на езика⁹. Всъщност те споделят редица общи черти (Багашева-Колева 2015).

В рамките на съществителните имена Ив. Куцаров обособява лексикално-граматичния разред на т. нар. оценъчни субстантиви, които разделя на умалителни и увеличителни, и ги противопоставя на разреда, формиран от т. нар. основни съществителни имена (Куцаров 2007). Ние обаче смятаме, че отделянето на тези лексикални разреда не е основателно, тъй като е направено само въз основа на семантиката и не е граматически релевантно.

Сред аугментативите в множествено число се откроява една група съществителни имена, които нямат преки увеличителни съответствия в единствено число. Такива субстантиви са *ветрища*, *пороища*, *побоища*¹⁰, *калища*¹¹, *кървища*, *гьолища*, *купища*, *гноища*, *месища* и *телеса*. Те не са били самостоятелен обект на изследване в българската граматична литература. На пръв поглед може да се помисли, че е налице симетрия в системата – че съществуват както умалителни, така и увеличителни субстантиви *pluralia tantum*. Но всъщност повечето от разглежданите аугментативи са образувани от формата за единствено число на съществителните имена и представляват техни своеобразни експресивни форми за множествено число. Също така може да се предположи, че част от тези субстантиви са образувани с посредничеството на увеличително съществително в среден род, което или е отпаднало в хода на развитието на езика, или се употребява изключително рядко, напр. *ветрище*¹², *гьолище*, *купище* и др.

Според Ив. Куцаров с формалния показател *-ища* множествено число образуват „част от едносричните съществителни от мъжки род, някои от които имат и паралелни форми¹³“ (Куцаров 1999: 368). Всъщност с флексията *-ища* паралелни плурални форми образуват не само субстантиви от мъжки род – *ветрища*, *пороища*, *побоища*, *гьолища*, *купища*, а и от женски род, напр. *кръв* – *кървища*, както и едно

⁹ Стилистичната обогатеност на тези две групи субстантиви намира израз в названията гальовни или ласкателни съществителни имена (за деминутивите) и огрубителни съществителни имена (за аугментативите). Смята се, че увеличителните съществителни имена носят представата за грубост, недоязаност на назования обект.

¹⁰ В ОПРБЕ фигурира „побоища“ като Pl. t., но смятаме, че това само показва наличието на непоследователност в речниците при представянето на тези лексеми.

¹¹ В ОПРБЕ фигурира „калища“, но с рядка употреба.

¹² Интересно е, че в България има села *Ветрище*, *Калище* и *Пороище*.

¹³ Разр. е моя, Р. К.

съществително от среден род – *месо* – *месища*. Ив. Куцаров отбелязва *-еса* като флексия за мн. ч. при съществителните от среден род. Съществителното *телеса* не присъства сред примерите.

Съществителните *кал* и *гной* са *singularia tantum*. Съответно аугментативите *калища* и *гноища* са отделни лексеми *pluralia tantum*. Наистина в системата на езика се наблюдава симетрия, изразяваща се в наличието както на умалителни, така и на увеличителни съществителни *pluralia tantum*. Обаче, докато умалителните са голямо количество и влизат в състава на различни семантични групи, аугментативите без форми за единствено число са представени само от две съществителни – *калища* и *гноища*¹⁴.

За разлика от деминутивите повечето увеличителни съществителни, които нямат аугментативни съответствия в единствено число, не са *pluralia tantum* – образувани са от субстантиви в ед. ч. Представяват експресивни форми за мн. ч., наблягащи на големината (*гьолища*), на количеството (*кървища*), на силата, на интензитета на явлението. За тях е характерна преди всичко обективна увеличителност¹⁵. Въпреки това може да се съгласим със заключението на Ем. Кочева и Ив. Кочев (вж. Кочева, Кочев 1973), че за разлика от деминутивите увеличителните съществителни имена не са неутрални в стилистично отношение, тъй като те не спадат към неутралния речников пласт и не се употребяват във всички функционални стилове на езика, а имат предимно битово-разговорен характер.

В сравнение с деминутивите *pluralia tantum* увеличителните съществителни от типа *ветрища*, *телеса* се отличават с много по-малко формално разнообразие на плуралните форманти – образуват се само с помощта на две флексии – *-ища* и *-еса*. Тези аугментативи са много по-малко на брой в сравнение с разглежданите умалителни субстантиви и при тях не се открояват така отчетливо семантични групи. Все пак прави впечатление, че две от тези увеличителни съществителни имена са названия на природни явления – *пороища* и *ветрища*, а две са свързани с телесни течности – именно *кървища* и *гноища*.

Заради експресивния си потенциал разглежданите аугментативи се използват често в разговорната реч и в художествената литература, напр. *Вейте, ветрища и хали, падай, падай, звезден сняг!* (<https://soundcloud.com/user-811646788/survakari-detska-pesnichka>); *Вадички и горски потоци, чешми и кладенци, блата и гьолища, бари и мочури – всичко пресъхна* (ЕП, НБ); *В блата и речища, / в дълбоки*

¹⁴ В ОПРБЕ фигурира „гноища“, но с рядка употреба.

¹⁵ Трудно можем да говорим за пренебрежително или иронично отношение към явления, които са пряка заплаха за хората, напр. *пороища* и *ветрища*.

гьолица, / на жега, на суша / закряха жаби (ЕП, ТБ). Употребяват се и в съвременната публицистика¹⁶. Съществителното *ветрища* се среща в прогнози за времето на новинарски сайтове, напр. *Ветрища в цялата страна* (<https://frognews.bg/novini/>); *Цял ден ветрища на 24 декември...* (<https://blitz.bg/obshtestvo/>). Други съществителни също се употребяват в заглавия и подзаглавия: *Кошмарни телеса в снимки. Телесата сигурно са полудели!* (<https://inews.bg/>); *Жестокости и кървища: 13 сериала, които не пестят насилието* (<https://webcafe.bg/>); *Кървища в бар за рокери! Убиха четирима* (<https://www.marica.bg/svqt/>).

В заключение ще отбележим, че българската лингвистична литература е длъжница на увеличителните съществителни, които са много по-слабо проучени от умалителните. В частност деминутивите, които нямат форми за единствено число, са добре изследвани за разлика от плуралните аугментативи. Докато умалителните субстантиви от типа *очички, ботушки, картофки* са *pluralia tantum*, повечето от увеличителните представляват експресивни плурални форми на съществителните в единствено число. Изключение правят субстантивите *кашица* и *гноища*, които са *pluralia tantum*. Може да се обобщи, че за разлика от аугментативите деминутивите се характеризират с много по-голямо формално разнообразие, по-голям експресивен потенциал и по-висока фреквентност.

ЛИТЕРАТУРА

- Багашева-Колева 2015:** Багашева-Колева, М. Към въпроса за увеличителните суфикси в руския и българския език. [Bagasheva-Koleva, M. Kam voprosa za uvelichitelните sufiksi v ruskiya i balgarskiya ezik.] // *Лингвистиката: История, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Иван Кочев*. Съст.: Биляна Тодорова, Гергана Падарева-Илиева. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, 194 – 198.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, Iv., Penchev, Y. Savremenен balgarski ezik. Fonetika. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis.] София: Петър Берон, 1999.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предмет-*

¹⁶ Под въпрос е дали употребата на тези аугментативи в публицистиката е уместна. Според нас тя снижава речта до известна степен, като ѝ придава битово-разговорен характер.

ността. [Burov, St. Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta.] Велико Търново: Фабер, 2004.

Держански, [http:](http://www.academia.edu) Держански, Ив. *За категорията умалителност и множественото число.* [Derzhanski, Iv. Za kategoriyata umalitelnost i mnozhestvenoto chislo.] <https://www.academia.edu> (02.10.2023).

Иванчев 1988: Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен.* [Ivanchev, Sv. Balgarskiyat ezik – klasicheski i ekzotichen.] София: Народна просвета, 1988.

Кочева, Кочев 1973: Кочева Ем., Ив. Кочев. *Nomina augmentativa et reiorativa.* [Kocheva, Em., Iv. Kochev. Nomina augmentativa et reiorativa.] // *Славянска филология.* София: БАН, 1973, т. XII, с. 183 – 192.

Кръстев 1976: Кръстев Б. *Умалителността в българския език.* [Krstev, B. Umalitelnostta v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1976.

Кузова 2018: Кузова, М. *Парадоксите на експресията в българския и руския език.* [Kuzova, M. Paradoksite na ekspresiyata v balgarskiya i ruskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

<<https://frognews.bg/novini/vetrishta-tzialata-strana.html>> (02.10.2023)

<https://blitz.bg/obshtestvo/tsyal-den-vetrishcha-na-24-dekemvri-zhlt-kod-v-10-oblasti-a-v-svetlata-noshch-na-rozhdestvo-khristovo-vsichko-shche-pritikhne-i-zapochva-karta_news566714.html> (01.10.2023)

<https://inews.bg/Любопитно/Кошмарни-телеса-в-снимки-Част-2_1.a_c.3992_i.300566.html> (01.10.2023)

<<https://webcafe.bg/seriali/zhestokosti-i-karvishta-13-seriala-koito-ne-pestyat-nasilieto.html>> (02.10.2023)

<<https://www.marica.bg/svqt/karvishta-v-bar-za-rokeri-ubiha-chetirima>> (02.10.2023)

**СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ СРЕДСТВА
ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОТРИЦАНИЕ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**WORD-FORMATION MEANS OF EXPRESSING NEGATION
IN MODERN BULGARIAN**

Krasimira Chakarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The study focuses on the word-formation means within the periphery of the negative polarity in the Modern Bulgarian Language. The derivational morpheme *не-*, which has the highest functional activity among the negating derivational markers, is discussed in detail. The scientific analysis also focuses on the caritive prefixes *без-* (used as a synonym of *не-*), the prefixes *раз-*, *пре-* and *от-*, involved in the formation of verbs of the decursive-resultative and finitive modes of action (Aktionsart), as well as the negative formants of foreign origin *ин-*, *а-*, *им-*, *и-*, *де-*, and *дис-*. Important conclusions are drawn about the peculiarities of the usage of the linguistic means under consideration.

Key words: negation, word-formation means, morphemes, Aktionsart, Modern Bulgarian

Важно място в периферията на отрицателната полярност в нашия език заемат словообразователните експликатори (у В. Н. Бондаренко – „отрицателни афикси“¹). Те се използват активно за отрица-

¹ Сrv.: „Едни от най-разпространените средства за изразяване на отрицание в много индоевропейски езици са отрицателните афикси от типа на рус. *не-*, *ни-*, *бес-* и др., нем. *un-*, *miß-*, *los-*, *-leer* и др., англ. *un-*, *in-*, *dis-*, *mis-*, *-less* и др. [...]“ (Бондаренко 1983: 79). Авторът посочва, че в един от славянските езици – съвременния чешки – отрицанието се изразява „основно по този синтетичен начин и думите, образувани с помощта на отрицателни афикси, не изгубват при това отрицателното си значение“ (Бондаренко, пак там).

ние на признаци (статични и динамични), лица и нелица, обстоятелства. Неслучайно И. Куцаров не пропуска да включи част от тях при описанието на периферията на функционално-семантичната категория *статусност* (вж. Куцаров 1985: 149 – 150).

С най-висока фреквентност се отличава домашният префиксоид² *не-* (у Ст. Петрова – „частица-представка“³, у С. Величкова – „префикс“⁴); по-рядко използвани са домашните префикси *раз-*, *от-*, *пре-*⁵, както и чуждоезиковите отрицателни морфеми *а-*, *ин-*, *и-*, *им-*, *де-*, *дис-*. Що се отнася до префиксоида *ни-*, с негова помощ се образуват отрицателните местоимения и наречия (по-подробно вж. Чакърова 2021). Извън обсега на изследването остават каритивните форманти⁶ *без-* и *недо-*, с помощта на които се изразява „липса, отсъствие на онова, което е назовано в основата“ (Червенкова 1970: 827) (срв.: *безсмислена работа* = работа, лишена от смисъл), или недостатъчност на признака, означен от лексикалната основа. Причината за подобно решение е фактът, че в някои случаи те могат да изразяват положителни признаци. Така например, ако разгледаме две думи, образувани с *не-* и с *без-* (напр. прилагателни като *некритичен* и *безкритичен*), ще установим, че адеквативът с *не-* „изразява негативен признак (отричане на признака, посочен в безпрефиксното прилагателно), а прилагателното с *без-* – позитивен признак (утвърждаване на признака, който означава отсъствие, липса на посоченото в безпрефиксното прилагателно)“ (Червенкова, пак там)⁷.

1. Префиксоидът *не-*

Този формант се отличава с най-голяма активност сред деривационните експликатори на отрицателната полярност. Среща се във

² С термина *префиксоид* назоваваме т.нар. несъщински представки (полупредставки) в съвременния български език.

³ Вж. Петрова 1997: 66.

⁴ Вж. Величкова 2000, [http:](http://) 187.

⁵ Това са единствените представки с негираща семантика, включени в монографията на К. Иванова за начините на действие в съвременния български език (Иванова 1974).

⁶ Става дума за форманти, изразяващи „лишеност, отсъствие на някакъв признак“ (Ахманова 2004: 189).

⁷ Аналогично мнение представя и В. Шейтанова в статията си за словообразователните функции на *не-* в сферата на съществителните имена – срв.: „Според някои езиковеди по-рязкото, контрастното и категоричното отричане на имената с *без-* се дължи на това, че те назовават позитивно (утвърдително) качество или признак за разлика от съществителните с *не-*, с които се назовава негативен признак“ (Шейтанова 1977: 342).

всички славянски езици – срв.: рус. *неприятель, незнакомый*; ср.-хърв. *несрећа, непријатан*; пол. *nieporozumienie, nieszcześliwy*, чеш. *nepřítel, nezdravý* и др. Според С. Величкова той „запазва значенията на частицата *не* – изразява или пълно отричане, или негиране само на позитивните особености, които се предполагат за мотивиращото име [...], придава отрицателен смисъл на думата, пред която стои [...]“ (Величкова 2000, [http:](http://) 188). Среща се при различни класове думи: прилагателни имена (в т.ч. и причастия, превръщащи се в прилагателни именно благодарение на *не*-⁸), съществителни имена, наречия⁹.

Когато се свързва с прилагателни или причастия, префиксоидът *не*- изразява „обратен на посочения или липсващ признак“ (Петрова 1997: 66). А. Петрова-Вашилевич обръща внимание върху една съществена особеност на разглежданата морфема, която я различава от „оператора на логическата негация ‘не е вярно, че Р’“ (Петрова-Вашилевич 1994: 222), т.е. от формалния показател на статусното отрицание: тя „не изразява простата негация на Р (т.е. ‘не е вярно, че Р’), а утвърждава особеното значение на признака, който се противопоставя на Р“ (Петрова-Вашилевич, пак там). Възможностите за утвърждаване на този признак според авторката са две:

а) *не*-Р може да означава (независимо от негацията на Р) ‘присъствието на полярното значение на признака в известна степен’ – напр. *небогат, неверен, невисок, невнимателен, невисок, недълъг, немлад, немощен, неправ, непряк, нетрезв, неуморен* и др. Става дума за т.нар. *контрадикти* (несъщински антоними)¹⁰ (Зидарова 2002: 363).

⁸ Вж. за това у С. Петрова, цит. съч.: 68.

⁹ По-особена е ситуацията при глаголите от типа *нехая, негодувам, недвиждам, ненавиждам*, които нямат положителен корелат (вж. Чакърова 2021).

¹⁰ Характерно за контрадиктите е, че те не назовават противоположни понятия, а само понятия, които си противоречат. Срв. у В. Зидарова: „Контрадикцията е семантично отношение, което се основава на противоречие между десигнатите на думите. Противоречието е по-слабо противопоставяне от противоположността. Антоними са например *висок : нисък*, а контрадикти са *висок : невисок, нисък : ненисък*. „Невисок“ не означава непременно „нисък“, както и „ненисък“ не означава „висок“ (Зидарова 2009: 143). Интересно е и мнението на В. Радева: „Отрицанието съпътства противоположността, характерна за антонимията, но като отношение се различава от нея, тъй като думите, създадени за израз на отрицание, не предполагат вербално изразено наличие на противоположния факт (понятие). Например с *недобър* се отрича наличието на качеството ‘доброта’ [...], без да се подчертава признакът ‘лош’“ (Радева 2017: 165). За да е налице същинска антонимия (т.е. противоположност), трябва да съществува точно определен противоположен (и положителен по форма) корелат (напр. *приятел – враг*). Ако такъв корелат отсъства, е напълно

б) *не-Р* може да означава признак, „който е на другия полюс по отношение на *Р*, т.е. *жив – нежив (мъртъв)*“ (Петрова-Вашилевич, пак там). Неслучайно подобни двойки са включени в антонимния речник на съвременния български език – срв.: *негоден ⇔ годен, негостоприемен ⇔ гостоприемен, неграмотен ⇔ грамотен, недалновиден ⇔ далновиден, недиректен ⇔ директен, недисциплиниран ⇔ дисциплиниран, недоброкачествен ⇔ доброкачествен, недостовверен ⇔ достоверен, недостоен ⇔ достоен, недружелюбен ⇔ дружелюбен, нееднозначен ⇔ еднозначен, незавиден ⇔ завиден, незнаен ⇔ знаен, неизвестен ⇔ известен, неквалифициран ⇔ квалифициран, немилостив ⇔ милостив, ненаучен ⇔ научен, непредвидлив ⇔ предвидлив, непресторен ⇔ престорен, непривичен ⇔ привичен, неприличен ⇔ приличен, непрозрачен ⇔ прозрачен, неравностоен ⇔ равностоен, нереален ⇔ реален, нетърпелив ⇔ търпелив, неудовлетворен ⇔ удовлетворен* и мн. др.

Важна е констатацията на изследователката, че съществува и трето значение на форманта *не-*. Чрез него не се изразява противопоставяне (поради отсъствието на положителен корелат), а отсъствие на съответен признак – срв.: *небрежен (*брежен), невръстен (*връстен), неизбежен (*избежен), немарлив (*марлив), необхватен (*обхватен), необходим (*обходим), ненадеен (*надеен), непосилен (*посилен), нескончаем (*скончаем), несъмнен (*съмнен)* и др. В някои случаи обаче „отричането на признака, който сам по себе си е негативен, довежда до положително значение: *неминуем* – който непременно ще стане; *непогрешим* – който никога не греши, т.е. който прави всичко правилно [...]“ (Петрова 1997: 70).

Тук е мястото да обърнем внимание върху един любопитен факт, свързан с контекстовата употреба на цитираните в предходния абзац лексеми с формант *не-*. Когато бъдат употребени в отрицателен контекст, т.е. ако в изречението е експлицирано статусно (предикативно) отрицание, в повечето случаи се реализира (макар и с уговорки¹¹) т. нар. отрицание на отрицанието, т.е. семантиката на цялото изказване става

възможно противоположният член на контрадикцията да се превърне в антоним: срв.: *искрен – неискрен, морален – неморален, културен – некултурен* и др.

¹¹ Както отбелязва Е. В. Падучева, рус. *Я не недоволен ≠ Я доволен*, тъй като в случая отрицанието е *контрарно* (вж. по-нататък в изложението) и е възможна трета семантична интерпретация (напр. *Я сравнително доволен*). Срв.: „Логическото правило за това, че отрицанието на отрицанието е еквивалентно на утвърждение, обикновено не действа в естествения език: две отрицания не се неутрализират едно друго буквално“ (Падучева 2013: 19).

положителна (утвърдителна) – срв. напр. *Той не е небрежен* (= Той е внимателен, старателен, но и Той е (в общи линии) внимателен); *Момчето не е невръстно* (= Момчето е (почти) пълнолетно, голямо е на възраст); *Виждам, че не си немарлив човек* (= Виждам, че си (сравнително) старателен, прилежен); *Кръгзорът му не е необхватен* (= Кръгзорът му е (сравнително) обозрим, ограничен) и др. Макар и да нямат пряк положителен корелат, тук отрицателните лексеми имат синоними с префиксоида *не-* (а понякога и с каритивната представка *без-*), за които е характерно наличието на противоположно по значение съответствие (*небрежен* = *невнимателен*, *нехаен* ⇔ *внимателен*, *старателен*; *невръстен* = *непълнолетен*, *мальк* ⇔ *пълнолетен*, *голям*; *немарлив* = *невнимателен*, *небрежен*, *нехаен* ⇔ *внимателен*, *прилежен*, *старателен*, *грижлив*, *усърден*¹²; *необхватен* = *необозрим*, *необятен*, *безграничен* ⇔ *обозрим*, *ограничен* и др. под.). Различна е ситуацията при лексемата *необходим*, употребена в отрицателен контекст – срв.: *Това приспособление не е необходимо* (= Това приспособление **не** е нужно, не е потребно). Ясно се вижда, че тук контекстовата семантика е отрицателна, тъй като думата с префиксоид *не-* изразява положително значение (*необходим* = *нужен*, *потребен*). Би могло да се каже, че в подобни примери разглежданият формант функционира като квазиотрицателен¹³.

По мнението на С. Петрова, когато префиксоидът *не-* се свързва с причастие, той „го адективира, превръща го в прилагателно“ (Петрова 1997: 68). Според нея това се отнася най-вече до миналото свършено деятелно причастие (срв.: *небивал*, *недорасъл*, *недозрял*, *неулегнал*¹⁴) и в по-малка степен – за миналите страдателни причастия (напр. *недокоснат*, *незасегнат*, *неизречен*, *неоженен* и пр.) и сегашните страдателни причастия (*невидим*, *недопустим*, *неизмерим*, *немислим*, *непроницаем*, *неузнаваем*, *неизчерпаем*, *нерушим* и др.). Все пак авторката прави уговорка, че адективният характер на част от тези лексеми не е безспорен, тъй като повечето от тях „пазят признаци и на причастия“ (Петрова 1997: 68). Нашите наблюдения потвърждават подобно заключение. Ако разгледаме например сегашни страдателни причастия като *непобедим*, *незаменим*, *непрежалим* и др., които нямат пряк положителен корелат с противоположна семантика, ще ус-

¹² В онлайн речника на антонимите на БАН не са включени лексемите *невнимателен* и *прилежен* (вж. <https://ibl.bas.bg/infolex/antonyms.php>).

¹³ Аналогична е функцията на словообразователния елемент *не* в устойчиви конструкции от типа *кой ли не* (= всеки), *едва ли не* (= почти) и в съставния подчинителен съюз *да не би да*.

¹⁴ Примерите са на С. Петрова от цит. статия.

тановим, че в отрицателен контекст при тях се наблюдава отрицание на отрицанието, а утвърдителният смисъл се реализира именно посредством имплицитното модално значение „възможност за извършване на действието“ – срв.: *Този човек не е непобедим / незаменим* (= *Той е победим/заменим, но: Той може да бъде победен/заменен).

При съществителните имена с префиксоид *не-* се наблюдават както прояви на симетрия (наличие на противоположен положителен корелат), така и на асиметрия (отсъствие на такъв корелат). Срв.: *акуратност – неакуратност; благодарност – неблагодарност; логичност – нелогичност; радост – нерадост, истина – неистина; внимание – невнимание; приятел – неприятел; търпение – нетърпение; умение – неумение; щастие – нещастие* и др. (симетрия); *неблагодарник (*благодарник), неверие (*верие), неведение (*ведение), невинност (*винност), неверник (*верник); невъзмутимост (*възмутимост); негодник (*годник), недостатък (*достатък), ненавист (*навист), неудачник (*удачник), нехайство (*хайство), нещастник (*щастник)* и др. (асиметрия) и пр. Както основателно отбелязва В. Шейтанова, между съществителните имена от двойките, които се различават само по наличието или отсъствието на форманта *не-*, не се забелязват „резки семантични различия поради това, че *не-* внася само деривационен, **периферно** (почерн. е мое – К. Ч.) отричащ лексикалното значение на безпрефиксната дума, отенък“ (Шейтанова 1970: 342)¹⁵. Авторката посочва, че съществителните имена с *не-*, които са в корелативно противопоставяне с „безпрефиксните“¹⁶ имена от същата основа“, са много повече (308 на брой) от тези, при които се наблюдава асиметрия (отсъствие на корелативна лексема) (73 на брой). Те са образувани с различни суфикси – *-ост, -ие, -ик (-ник), -ица (-ница), -ство, -а, -ия* и др. (вж. по-подробно анализа на стр. 340 – 341 от цит. съч.). Повечето от тези думи имат книжовен характер и се употребяват активно в писмената и говорната практика.

Прояви на симетрия и асиметрия се откриват и при наречията с *не-*, които са значително по-малко в сравнение с имената и особено с прилагателните и причастията – срв.: *далече – недалече, добре – недобре, охотно – неохотно, еднократно – нееднократно, отдавна –*

¹⁵ „Твърде рядко – уточнява изследователката – при наличието или отсъствието на словообразователна морфема *не-* в структурата на някои имена се променя изцяло значението им, напр. *вяра* ‘религиозно учение’ и *невяра* ‘съмнение, колебание’“ (Шейтанова 1970: 342).

¹⁶ В. Шейтанова разглежда *не-* като префикс.

неотдавна¹⁷, веднъж – неведнъж, напразно – ненапразно, официално – неофициално; случайно – неслучайно, винаги – невинаги (симетрия); неусетно (*усетно), неспирно (*спирно), неотклонно (*отклонно), непременно (*пременно)¹⁸, непрестанно (*престанно), неспир (*спир) (асиметрия) и др.

От теоретична гледна точка изключително важен се оказва въпросът какъв тип отрицание се изразява с помощта на словообразователния негиращ маркер *не-*. Интересни в това отношение са разсъжденията на Е. В. Падучева, която припомня, че още по времето на Аристотел са били разграничавани два вида отрицание: *контрадикторно* и *контрарно*. При първия вид се проявява логическият закон за изключеното трето¹⁹, докато при втория две изказвания не могат да бъдат едновременно истинни, но могат да бъдат едновременно лъжливи, доколкото истината е някъде „по средата“. Това е отрицание „с неизключено трето“ (вж. Падучева 2013: 19), което според авторката може да бъде отнесено именно към думите с формант *не-* или към антонимните двойки от типа *счастливый – несчастный*.

От друга страна, е любопитно да съпоставим изречения от типа *Той не е приятен*; *Той не ми е приятел* (отрицание на цялото именно сказуемо) и *Той е неприятен*; *Той ми е неприятел* (отрицание на сказуемното име в съставното именно сказуемо). Ако добавим дума (наречие или прилагателно име), поясняваща именния компонент в съставното именно сказуемо, ще установим съществени семантични разлики – срв.: *Той не е много приятен* (= той не е от най-приятните хора) ≠ *Той е много неприятен* (= той е отвратителен); *Той не ми е голям приятел* (= не е от най-близките ми приятели) ≠ *Той ми е голям неприятел* (= той ми е голям враг). На практика подобни примери показват, че деривационният формант *не-* експлицира частно, а не общо отрицание.

¹⁷ Цитираните дотук примери за симетрични двойки наречия са на С. Петрова (Петрова 1997: 73).

¹⁸ Цитираните дотук примери за асиметрия при наречията са на С. Петрова (Петрова, пак там).

¹⁹ Това е един от основните закони на формалната логика, съгласно с който от две противоречащи си изказвания в едно и също време и в едно и също отношение [за един и същи предмет] едното непременно е вярно. Двете изказвания не могат да бъдат нито едновременно истинни, нито едновременно лъжливи. Едно от тях е истинно, а другото е лъжливо и не е възможно трето (междинно) изказване (<https://logika.start.bg/Закон+за+изключеното+трето-16983>). Този закон е свързан с основния постулат на класическата логика, наречен *принцип за двузначност*: „Всяко изказване е истинно или неистинно“.

2. Каритивната представка *без-* като синоним на *не-*

Както вече беше отбелязано, основната функция на префикса *без-* в съвременния български език е свързана с изразяването на лишение (каритивност). Спецификата на това значение проличава ясно при съпоставката на двойки думи от типа *беззаконен* ≠ *незаконен*; *безстрашен* (= смел) ≠ *нестрашен* (= непораждащ страх); *безмерен* (= огромен) ≠ *немерен* (= който не е мерен); *безумен* (= луд, лишен от разсъдък) ≠ *неумен* (= глупав) и др. под., които не съвпадат семантично.

Срещат се обаче и случаи, в които *без-* може да се използва и като отрицателен маркер (синонимен на *не-*) – срв.: *безрадостен* – *нерадостен*, *безсъмнен* – *несъмнен*, *безинтересен* – *неинтересен*; *безпокойствие* – *неспокойствие*, *безверие* – *неверие*, *безкултурност* – *некултурност*, *безизвестност* – *неизвестност* и др. (вж. Спасова, Спасова 1953; Димитрова 1999/2000).

3. Глаголните представки *раз-*, *пре-* и *от-*

Както отбелязва в монографията си за начините на действие (НД) в българския език К. Иванова, съществуват глаголни представки, посредством които действието, изразявано от съответния глагол, бива отречено.

Такива например са префиксите *раз-* и *от-*, участващи в състава на глаголи (и отглаголни производни думи) от т.нар. *декурсивно-резултативен НД*. Характерно за въпросните глаголи е това, че представят действие, което отрича някакво предхождащо действие, бидейки противоположно на него (срв.: *нижа* – *нанизвам* – *разнизвам*; *тъка* – *разтъкавам* и др.). „Метаезиковата дефиниция, на която отговарят разглежданите глаголи – отбелязва авторката, – би могла да се формулира по следния начин: ‘насочвам действието в обратна посока на предхождащото действие (напр. *бинтоване*), като го отричам’“ (Иванова 1974: 105). Срв.: *разархивирам* (= повече не архивирам, а върша противоположното действие), *разбалансирам*, *разбинтовам*, *разбразждам (се)*, *развенчавам*, *развинтвам (се)*, *развързвам (се)*, *разглобявам*, *раздържявявам*, *разединявам*, *разженвам*, *разкалугерявам (се)*, *разковавам*, *разкомплектовам*, *разконцентрирам (се)*, *разлепвам се*, *размразявам*, *разоблачава се*, *разопаковам*, *разоръжявам (се)*, *разседлавам*, *разсъбличам (се)*²⁰ и др.; *отбраждам (се)* (извършвам действие, противоположно на забраждането; правя така, че забраждането да бъде преустановено), *отбулвам*, *отвивам*

²⁰ Следвайки модела на К. Иванова, като илюстративни примери използваме само производните глаголи с формант *-ва* (т.е. итеративните глаголи), тъй като същият начин на действие е присъщ и на изходните перфективи, от които те са образувани (срв. *разбрадя (се)*, *развенчая*, *развинтя (се)*, *разглобя*, *раздържявя* и пр.).

(се) отвиквам, отвинтвам (се), отводнявам, отвързвам (се), отковавам, откопчавам, отлепвам (се), отшивам (се)²¹ и др.

Фактът, че глаголите от декурсивно-резултативния НД означават действие, отричащо **противоположно** предходно действие, на практика означава, че всички те могат да се разглеждат като антоними на глаголите, които означават противоположното действие – срв.: *разархивирам* ⇔ *архивирам*; *разбалансирам* ⇔ *балансирам*; *разбинтовам* ⇔ *бинтовам*, *обинтовам*; *разбраждам* (се) ⇔ *зображдам* (се), *пребраждам* (се); *развенчавам* ⇔ *увенчавам*, *развинтвам* (се) ⇔ *завинтвам* (се), *разглобявам* ⇔ *сглобявам*; *раздвижвам* ⇔ *обездвиждам*; *разединявам* ⇔ *обединявам*; *разковавам* ⇔ *заковавам*; *разкопчавам* ⇔ *закопчавам*; *разкопчавам* ⇔ *закопчавам* и др. под.; *отбулвам* ⇔ *забулвам*; *отвивам* (се) ⇔ *завивам* (се); *отвиквам* ⇔ *свиквам*, *привиквам*, *навиквам*; *отводнявам* ⇔ *наводнявам*; *отвързвам* ⇔ *вързвам*, *завързвам*; *отковавам* ⇔ *заковавам*; *отлепвам* ⇔ *долепвам*, *залепвам*; *отлятявам* ⇔ *долятявам*; *отмирисам се* ⇔ *вмирисам се*; *отпечатвам* ⇔ *запечатвам* и др.²²

Заслужават внимание и глаголите с представка *пре-*, които К. Иванова причислява към *финитивния НД*: *преболедувам* (= вече не боледувам), *прегляднявам*, *прежаднявам*, *прежалвам* (се), *преживявам*, *прекипявам*, *пресрамвам* (се), *престрашавам се*, *пресърдвам се*, *претръпявам*, *прецъфтявам* и др. Изследователката отбелязва, че по отношение на пространствената си координация „те показват отделяне от друго, вече отречено, действие“ (Иванова 1974: 51 – 52). Семантичната дефиниция на подобни глаголи е ‘не извършвам повече действието (напр. жалене)’ (Иванова цит. съч.: 52). Към същия начин на действие според нея могат да бъдат отнесени и някои глаголи с префикс *от-*, напр. *отболява*, *отмилявам*, *отсърдвам се*, *отсрамвам* (се), *отзвучава*, *отяжда* (ми) се и др. Бихме допълнили, че съществуват основания аналогичен НД да бъде обособен и при няколко глагола с *раз-*, напр. *разлюбвам* (се) (= повече не (се) любя, не (се) харесвам), *разочаровам* (се), *разцентровам*.

4. Отрицателни форманти от чужд произход

(а-, ин-, им-, и-, де-, дис-)

С отрицателна семантика се използва и гръцкият формант *α-* (= не) – срв.: *агностик*, *адиагностичен*, *адинамичен*, *адинамичност*, *акламация*, *алогизъм*, *алогичен*, *алогичност*, *аморален*, *аморализъм*, *аморалност*, *амуниция*, *аномален*, *анормален*, *анормалност*, *аполитизация*, *аполитизирам* (се), *аполитизиране*, *аполитизъм*, *аполитичен*,

²¹ Примерите тук са ексцерпирани от ОПРБЕ 2012 (по-нататък: ОПРБЕ).

²² Неслучайно голяма част от тези двойки са включени в показалеца към Речника на антонимите в съвременния български език (вж. Речник 1997).

аполитичност, асеизмичен, асексуален, асептичен, асиметричен, асиметричност, асиметрия, асимилативен, асимилативен, асимилатор, асинхронен, асоциален, астигматик, астигматичен, атеизъм, атеист, атеистичен, атопичен, атрофирам (се) и др.²³.

Прави впечатление, че някои от лексикалните единици, образувани с *a-* (от α -), имат и вариант с префиксоида *не-* – срв напр. *алогичен* и *нелогичен*; *алогичност* и *нелогичност*, *аморален* и *неморален*, *аморалност* и *неморалност*, *анормален* и *ненормален*, *анормалност* и *ненормалност*, *аполитичен* и *неполитичен*, *асиметричен* и *несиметричен*, *асиметричност* и *несиметричност*.

С отрицателна семантика се използва и латинският формант *in-* (= *не*) (с вариантите му *im-* и *i-*), но думите, образувани с тях и включени в ОПРБЕ, са подчертано малко – срв.: *инвалиден*, *инвалидност*, *индетерминизъм*, *индиректен*, *индиферентен*, *инфинитивен*, *илитерат*, *имобилизирам*, *импотентен*, *импотентност*, *импотенция*, *ирационален*, *ирационализъм*, *ирационалност*, *иреален*, *иреалност*.

Що се отнася до чуждите негиращи префикси *де-* и *дис-*, те функционират като синоними на *раз-* и *от-* в тяхното декурсивно-резултативно значение²⁴ – срв.: *декарбонизирам* (= повече не карбонизирам (т.е. овъглявам), а върша противоположното действие), *дисквалифицирам*, *декласирам (се)*, *декодирам*, *декомпенсирам*, *декомпресирам*, *декомунизирам (се)*, *деконцентрирам (се)*, *декриминализирам*, *демаскирам (се)*, *демилитаризирам (се)*, *демитологизирам (се)*, *демонбилизирам (се)*, *демантирам*, *денатурализирам (се)*, *денационализирам (се)*, *деперсонализирам (се)*, *деполитизирам (се)*, *дерегулирам*, *дестабилизирам (се)*, *дехуманизирам (се)*, *децентрализирам (се)*, *дешифрирам*; *дисквалифицирам*, *дисхармонирам* и др. Както се вижда от примерите, глаголите, в които те участват, са двувидови, образувани със суфикса *-ира*. От тях се образуват производни причастия и съществителни²⁵ (напр. *декарбонизиране*, *деквалифициране*, *деклариране*, *декодиране*, *декомпенсация*, *декомпенсиране*, *декарбонизиран*, *деквалифициран*, *деквалифицирал*, *деклариран* и др.).

В заключителната част на нашето изследване ще представим изводите, до които достигнахме в хода на научния анализ.

²³ Примерите, представени в тази част от изложението, са ексцерпирани от ОПРБЕ.

²⁴ Казаното не означава, че чуждите и домашните префикси с това значение могат да се заменят свободно един с друг – срв.: *декодирам* = *разкодирам*, *деконцентрирам (се)* = *разконцентрирам (се)*, но *декласирам* (а не **разкласирам*), *дерегулирам* (а не **разрегулирам*) и др. под.

²⁵ В ОПРБЕ са включени само производните съществителни.

1. Макар и не особено голяма група в количествено отношение, словообразователните средства за изразяване на отрицание изпълняват важна роля в периферията на отрицателната полярност. Част от тях (формантите *не-*, *а-*, *ин-* и др.) функционират като модификатори с автономен статут, специализирани при изразяването на частно отрицание. Що се отнася до глаголните представки *раз-*, *пре-* и *от-*, основната им особеност е, че глаголите, в които участват, представят действие, противоположно на някакво предхождащо действие, т.е. те, както и определени имена и наречия, образувани с *не-*, *без-*, *а-* и др., са съществена част от потенциала на езиковата антонимия.

2. С най-висока функционална активност сред деривационните експликатори на отрицателната полярност се отличава префиксоидът *не-*. Този факт не е случаен, като се има предвид, че споменатата морфема има пряка връзка със статусния маркер – неударената частица *не*, с помощта на която се изразява общо (предикативно) отрицание, с маркера на частното отрицание – ударената частица *нѐ*, както и с респонсива *не*. Срещат се спорадични примери, в които и четирите маркера са употребени в едно и също изречение: **Не, той не вижда не мен, а непознатата жена.**

3. Представката *без-* се използва предимно с каритивно значение в езиковата практика. Съществуват обаче и лексикални единици, в които същата морфема е синоним на префиксоида *не-*, т.е. при описанието на деривационните експликатори на отрицанието тя не може да бъде игнорирана.

4. В редица случаи деривационните средства за изразяване на отрицание функционират като асиметрични езикови единици, непритежаваци положителен корелат. Наред с това прави впечатление, че при образуването на т.нар. контрадикти префиксоидът *не-* често се прибавя към лексикална основа, изразяваща положителна същина или признак, но не и към неин антоним – срв. *истина* – *неистина* (не *лъжа – нелъжа); *приятел* – *неприятел* (не *враг – невраг); *скромност* – *нескромност* (не *нахаство – ненахаство); *радост* – *нерадост* (не *мъка – немъка); *красив* – *некрасив* (не *грозен – негрозен); *верен* – *неверен* (не *грешен – негрешен); *трезв* – *нетрезв* (не *пиян – непиян); *скромен* – *нескромен* (не *нахаен – ненахаен); *смел* – *несмел* (не *страхлив – нестрахлив), *весел* – *невесел* (не *тъжен – нетъжен), *интересен* – *неинтересен* (не *скучен – нескучен); *спокоен* – *неспокоен* (не *тревожен – нетревожен); *здрав* – *нездрав* (но *болен – неболен); *истински* – *неистински* (не *лъжлив – нелъжлив; *фалшив – нефалшив), *чист* – *нечист* (но *мръсен – немръсен) и др. под.

Това на практика потвърждава тезата на Н. Шейтанов за „духа на отрицание у българина“ (Шейтанов 1994): носителите на нашия език имат потребност да означават предимно отрицателни (свързани с отрицателна оценъчност) признаци и обстоятелства, както и негативни качества на лица и нелица.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 2004:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. [Ahmanova, O. S. Slovar' lingvisticheskikh terminov.] Москва: Едиториал УРСС, 2004.
- Бондаренко 1983:** Бондаренко, В. Н. *Отрицание как логико-грамматическая категория*. [Bondarenko, V. N. Otritsanie kak logiko-grammaticheskaya kategoriya.] Москва: Наука, 1983.
- Величкова 2000:** Величкова, С. За един словообразователен тип в български и сръбски език. [Velichkova, S. Za edin slovoobrazovatelnen tip v balgarski i srabski ezik.] // *Јужнословенски филолог*, Том 56, 1 – 2, 187 – 192.
- Димитрова 1999/2000:** Димитрова, М. Словообразуване при абстрактните съществителни с без-. [Dimitrova, M. Slovoobrazuvane pri abstraktnite sashtestvitelni s bez-.] // *Български език*, 1999/2000, бр. 4 – 5, 147 – 153.
- Зидарова 2002:** Зидарова, В. Моноафиксални антоними в българския и полския език – словообразователен паралел. [Zidarova, V. Monoafiksalni antonimi v balgarskiya i polskiya ezik.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, том 40, кн. 1 – *Филология*. Пловдив, 2002, 361 – 371.
- Зидарова 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на българския език*. [Zidarova, V. Leksikologiya na balgarskiya ezik.] Пловдив: Контекст, 2009.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. [Ivanova, K. Nachini na glagolното deystvie v savremenniya balgarski ezik.] София: Изд. на БАН, 1974.
- Куцаров 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. [Kutsarov, I. Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: Изд. на ПУ „Паисий Хилендарски“, 1985.
- Падучева 2013:** Падучева, Е. В. *Русское отрицательное предложение*. [Paducheva, E. V. Russkoe otritsatel'noe predlozhenie.] Москва: Языки славянской культуры, 2013.

- Петрова 1997:** Петрова, Ст. Асиметрия в отрицанието. [Petrova, St. Asimetriya v otritsaniето.] // *Проглас*, 1997, № 3 – 4, 63 – 76.
- Петрова-Вашилевич 1994:** Петрова-Вашилевич, А. Релативно (относително) степенуване в българския и полския език. [Petrova-Vashilevich, A. Relativno (otnositelno) stepenuvane v balgarskiya i polskiya ezik.] // *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 3. Семантичните категории количество и степен*. София: Изд. на БАН, 1994, 193 – 255.
- Радева 2017:** Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. [Radeva, V. Balgarska leksikologiya i leksikografiya.] София: Изток – Запад, 2017.
- Речник 1997:** Пернишка, Е., Василева, С. *Речник на антонимите в българския език*. [Pernishka, E., Vasileva, S. Rechnik na antonimite v balgarskiya ezik.] София: ИК „Петър Берон“, 1997.
- ОПРБЕ 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. [Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.] София: Просвета, 2012.
- Спасова 1953:** Спсова, С., А. Спасова. Словообразователна роля и семантика на представката *без-* в българския език. [Spasova, S., A. Spasova. Slovoobrazovatelna rolya i semantika na predstavkata bez- v balgarskiya ezik.] // *Balgarski ezik*, 1953, кн. 1, 60 – 65.
- Чакърова 2021:** Чакърова, К. Лексикални средства за изразяване на негация в съвременния български език. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 58, кн. 1, сб. А – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски, 2021, 241 – 261.
- Червенкова 1970:** Червенкова, И. Морфолого-синтактични корелации на прилагателните с префикс *без-* в съвременния български език (в сравнение с руския). [Chervenкова, I. Morfologosintaktichni korelatsii na prilagatelните s prefix bez- v savremenniya balgarski ezik (v sravnenie s ruskiya).] // *Известия на Института за български език*, том 19, 1970, 823 – 832.
- Шейтанов 1994:** Шейтанов, Н. Духът на отрицание у българина. [Sheytanov, N. Duchat na otritsaniето u balgarina.] // *Защо сме такива? В търсене на българската национална идентичност*. (Съст.: И. Еленков, Р. Даскалов.) София: Просвета, 1994, 270 – 280.
- Шейтанова 1977:** Шейтанова, В. За някои особености на частицата НЕ като словообразователна морфема. [Sheytanova, V. Za nyakoi osobenosti na chastitsata NE като slovoobrazovatelna morfema.] // *Български език*, 1977, бр. 4, 338 – 343.

ОТ МИСЛОВНОТО ПОНЯТИЕ КЪМ ГРАМАТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ЛИЦЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

FROM THE CONCEPT TO THE GRAMMATICAL CATEGORY OF PERSON IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The understanding of the category of person as a grammatical phenomenon is implicit for linguists. The transition from the logical concept to the grammatical category of person is a process that is still debated in linguistics. The article aims to review some of the most significant works, dealing with the grammaticalization of the meaning of personality in the Bulgarian language, particularly the ones originating in the Bulgarian context. The author's objective is to offer a personal perspective on the evolution of the grammaticalization process.

Key words: personality, grammaticalization, Bulgarian language, grammatical category

С осмислянето на понятията в съзнанието на човека възникват и въпроси, свързани с тяхното онагледяване. Когато говорим за понятията, означаващи веществените елементи от заобикалящата ни среда, то тяхната експликация е ясна, защото има материално измерение. Когато обаче става дума за граматичните понятия с невеществен характер, се задават и питання, свързани както с измерението, така и със същността им. Дискусионна е и темата за тяхната реалност и означаемост.

От древните философски трудове се търсят отговори на тези проблемни звена в менталния свят на човека, като и до днес по някои от спорните тезиси няма категоричност. Обект на нашето проучване ще бъде лицето като понятийна и граматична категория. Целта ни е да представим някои изследвания, дефиниращи процесите на граматика-

лизиране, и да се опитаме да предложим своята визия за преминаването през различните еволюционни етапи на граматикализация при лицето. Изследването ни не претендира нито за изчерпателност, нито за нормативност, тъй като това са първите ни стъпки в процеса на проучване на граматикализацията при персоналните форми. Разбира се, няма как да представим всички теории по темата в световен лингвистичен план, за да изведем общата есенция, но ще се опитаме да се опрема на някои доказали се вече лингвистични съчинения и на логическите разсъждения, за да предложим тезата си по посочената тема.

Изясняването на темата изисква и дефиниране на основните понятия в заглавието. Първо, ясно е, че преди да възникне идеята и осмислянето на каквато и да е граматикализация, е нужно да се проследи как възниква въпросът за конкретното понятие в мисленето, а оттам и в езика (вж. Буров 2004; Маровска 2013). Понятието *лице* обвързваме физически с тази част от главата на човека, която представя неговия облик и с която най-често той се отличава от другите хора. Обикновено с лице означаваме и човек, който участва в дадена ситуация, било тя речево изразена, или не. В онлайн речника на БАН се откриват следните дефиниции: „Предна част от главата човек, на която се намират челото, веждите, очите, носът, устата, бузите и брадата; Човек като отделен индивид, член на обществото; личност; *Грам.* Граматична категория на глагола, която означава дали субект на действието е говорещият, този, на когото се говори, или този, за когото се говори, изразена чрез глаголното окончание или лексикално – чрез личните местоимения“ (<https://ibl.bas.bg/rbe>).

Граматикализацията¹ от своя страна е материално засвидетелстване на установен езиков феномен с регулярен характер. Дефиницията, която е представена в онлайн речника на БАН, е: „Процес, при който дадена пълнозначна дума изгубва лексикалното си значение и лексикална самостоятелност и придобива граматическо значение и функция на служебна дума“ (<https://ibl.bas.bg/rbe>).

¹ Един от най-ценните трудове по отношение на граматикализацията в общолингвистичен контекст принадлежи на К. Лехман (Лехман 2015). Изследването му представя изключително подробен обзор на процесите, свързани с коментирания процес, а също и собствени разсъждения и изводи, които служат за база за разсъжденията по въпроса и до днес. Авторът коментира съдържанието на термина, като според него той е неточен и има нужда от прецизиране, за да отговаря на съдържанието на понятието (вж. Лехман 2015: 11). На този етап от изследването ни неговият труд няма да бъде обект на анализ, тъй като той представлява значително обемен източник, предвиден за бъдещите ни разработки.

Преминаването на мисловните понятия в граматични е дълъг процес, свързан с осмислянето на нагласите на човека и с откриването на повтарящи се образци в речта, които придобиват езиков статут. В. Маровска отбелязва, че „отношението между езиковия факт и реалитета, която той именува, маркира повечето лексикално-семантични изследвания и словните класификации от типа „части на речта“ още от древността“ (Маровска 2013: 30). Именно на тази база е и формирането на термина лице в граматичен аспект – връзката с човека, вършец или участващ в акта на действие. Ил. Кръпова споменава позицията на О. Йесперсен и И. Мешчанинов по отношение на лицето като „универсално-логическа (извънезикова) и понятийна категория, състояща се от трите компонента говорещ-слушащ-предмет на речта“ (Кръпова 2014: 10). Според авторката „все още остава неясен както механизмът за обозначаване на лице в езика чрез лексикални знакови средства, така и причините за граматикализиране на персоналната семантика и за начините на нейното функциониране на изреченско ниво“ (Кръпова 2014: 11).

Ант. Мейе, който е смятан за пионер в изследването на процесите на граматикализация, стига до съждението, че произходът на граматическите морфемии се корени в лексиката на езика, като процесите са свързани с отслабване и обобщаване на семантиката (цит. по Рамат, Хопър 1998: 8). Пак в същата монография е спомената като класическа (канонична) линията на граматикализация от *лексикална единица – клитика – афикс* (вж. Рамат, Хопър 1998: 120), а също така и поставена под съмнение от някои лингвисти по отношение на нейната завършеност (вж. Рамат, Хопър 1998: 121; Лехман 2015: 7).

По въпроса за взаимодействието между лексикалните и морфологичните средства в българския език аналитичен коментар прави Ст. Буров в статията си „Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език“ (Буров 1992). Според него „функционалното взаимопроникване на граматичната и лексикалната семантика“ се осъществява по „определен компенсаторен механизъм“, довеждайки до „десемантизация и граматикализация на лексикалните единици, дефективност на морфологичните парадигми, лексикализация на морфологичните форми“ (Буров 1992: 26). По наше мнение невинаги е възможно коректно да се определи през какви процеси или в каква последователност са се осъществили промените, водещи до граматикализацията на дадено значение, но със сигурност те преминават или през един, или през почти всички от гореспомнатите. Да се изведе обща формула, която граматиката на един език следва през годините, е труден процес заради взаимо-

действието на лингвистичната система с други такива, несходни на нейната структура.

Ив. Гугуланова се опира на позицията на Мешчанинов, че „лицето е понятийна или съдържателна категория, която разполага със система от граматични и лексикални средства за изразяване“ (БПСГ 1993: 5). Според Мешчанинов, чиято позиция тя представя и с която се съгласява, има междинно ниво, осъществяващо връзката между понятийната категория и езиковите форми, и това е граматичното понятие. Гугуланова уточнява, че „за понятийната категория лице междинното звено – граматичното понятие – е неясно, т.е. не познаваме това, което свързва съдържателната категория с конкретните езикови форми“ (БПСГ 1993: 7), отново опирайки се на разсъжденията на руския лингвист. По-нататък ще се опитаме да направим опровержение на Мешчаниновата теза и позицията на Гугуланова, тъй като по наше мнение пълноценно се проследява тристепенната граматикализационна йерархична еволюция при формиране на езиковото понятие.

И Р. Ницолова² коментира промените във фонетичното, лексикалното и граматичното звено на езика, водещи до граматикализация, уточнявайки, че „особено сложно е това взаимоотношение при граматикализацията, когато един елемент с определено лексикално значение се превръща в елемент с граматическо значение и заема определено място в другата система“ (Ницолова 2021: 18). Тя уточнява, че процесите невинаги са изолирани и зависими само от езиковата еволюция, но и от разнородни фактори, привеждайки и опирайки се на изводите за промените в езика, които и Ст. Буров прави в по-ново време (вж. Ницолова 2021; Буров 2015). В по-ранен свой труд авторката предлага и формула за пътя на граматикализацията, когато изходният глагол е лексема, по следния начин: „Установено е, че изходният елемент може да мине през няколко етапа при граматикализацията: свободна лексикална единица > функционална дума > клитика > афикс > нула“ (Ницолова 2014: 101), като не е задължително да се премине през всички етапи, тъй като процесът може да приключи по-рано.

В статията си „Грамматикализация и прагматикализация“ Й. Тишева прави изключително приносен за българистиката обзор, който, макар и непретендиращ за изчерпателност заради обема си, представя много стегнато основните процеси, водещи до граматикализация. Тя уточнява: „Терминът граматикализация, предложен от А. Мейе и прецизиран в изследванията на Й. Курилович, се прилага не само за озна-

² Тя е сред езиковедите, обръщащи сериозно внимание на процесите на граматикализиране още от по-ранните свои разработки (вж. Ницолова 1986).

чаване на процеса, при който лексикални елементи придобиват граматични функции, но и за представяне на различни посоки или аспекти, с които са свързани промените, както и различните етапи, до които е достигнала граматикализацията на определени елементи“ (Тишева 2020: 273 – 274). Тя допълва също така и че „диахроничният подход към граматикализацията се фокусира върху постепенната и до голяма степен еднопосочна промяна, на която са подложени определени лексикални елементи, ориентирана към превръщането им в определен период в граматични маркери“ (Тишева 2020: 274). Именно на тази основа се опират и нашите по-нататъшни разсъждения за разволя на персоналността от понятиен към езиков феномен.

Кр. Алексова пък обобщава: „От дискусиите обаче за същността на граматикализацията може да се извлече обобщението, че това е процес на промяна, чийто движещ фактор е семантико-прагматичната промяна, която води до функционални промени, свързани със синтактични, морфологични и фонетични изменения“ (Алексова 2021: 52), т. е. процесът не е ограничен само в рамките на морфологичните търсения, а обхваща по-широк езиков и мисловен аспект.

Ние не си поставяме за цел да търсим факторите, оказали влияние върху граматикализацията на персоналността, но в хода на изследването си ще споменем някои от категоричните според нас зависимости. Една от тях несъмнено е влиянието на съседните балкански езици, при които също е налична вербална морфема, сигнализираща лицето, което позволява местоименната форма да бъде изпускана, макар че в повечето езици това се смята за не книжовна проява (вж. Търпоманова 2020).

Ако тръгнем обаче от понятието „лице“ и въобще осъзнаването на елементите от граматичната зависимост, а именно говорещ, слушащ и евентуален обект на разговора, ползотворен в тази насока може да се окаже анализът, представен от М. Илиева в статията ѝ „Оценъчни възможности при транспозициите на категорията лице в речта“ (вж. Илиева 2001). Осмислянето на човешкия фактор като елемент при осъзнаването на света и разясняването на речевия процес се оказват в основата за разграничаването и на ролята в комуникацията, когато „извънезиковата реалност става езикова“ (Илиева 2001: 88). Тя въвежда понятията като „свят на говорещия“, „свят на слушащия“ и „свят на обекта на разговор“, като уточнява, че световите са субективни и не трябва да се търси съвпадение с обективната реалност.

Именно осъзнаването на човека като част от света, на неговата роля като водещ или участващ в комуникацията е в основата на възникването и именуването на опозицията в граматичната категория.

На първо място в еволюцията на линията за граматикализация стои разпределянето на ролите в комуникацията – осъзнаването на аза като водещ комуникативния процес, на събеседника – като участващ и поемащ комуникативна роля в него, и на обекта на комуникация, който може да бъде човек или елемент от неличната субстанция (одушевен или неодушевен). Тези ментални процеси, обект по-скоро на лингвопсихологията и прагматиката, се оказват и първичните звена в осъзнаването на ролята на актантите в комуникативния акт. Именно на тяхната база се основават търсенията и опитът да се разбере естествената значимост като граматична такава. Маркирането на лицата при местоименията като първо, второ и трето (по наше мнение – по-скоро нулево заради немаркирания си характер) е и именно този лингвистичен начин да дадем име на произвеждащите комуникация. Фактът, че комуникаторите обикновено са лица (изключваме варианта, в който често се води разговор с бебета и домашни любимци например, тъй като там не можем да говорим за пълноценен диалог, а по-скоро за монолог, защото не очакваме отговор, а по-скоро действена реакция), дава основание и за назоваването на грамемите в рамките на съществуващата вече категория.

По-важен за нас въпрос е това дали можем да говорим за възникване на осмислянето на категорията първо като част от глаголната парадигма, а след това – като присъща на местоименията, или се следва класическият пример за граматикализиране, предложен от Мейе. По наше мнение в случая категорично се следва установената вече формула за граматикализация и основанията ни за това са следните:

1. В логиката на езика първо възниква осъзнаването за човека като личност, а впоследствие – за действията му като значимост за социума.
2. Комуникацията между хората е тази, която поставя основите на разбирането за обмена на информация, свързана с действията.
3. По наше мнение първоначално се възприемат като налични за същността на езика местоименията, тъй като свидетелства за тях откриваме още от древните индийски трудове, а впоследствие започва да се коментира и изследва отразяването на лицето като граматична реалия при глагола.
4. И до днес има езици, които не притежават маркери за лицето при глагола, докато езици, в които липсват местоименията, са почти единични случаи (вж. Бенвенист 1993).
5. Личните окончания при глагола са бивши местоименни форми, доказателства за което можем да открием при редица

бележити учени като Ал. Теодоров-Балан (вж. Теодоров-Балан 1955), които вследствие на стремежа към икономия на езика са редуцирани само до грамемите.

6. Няма как да съществува действие без осъзнаването за наличието на вършител на същото действие. По тази логика предложената от редица учени теза за възникването първо на морфологичната категория лице при глагола, а впоследствие за реализирането ѝ при местоименията ни се струва ирелевантна от логическа гледна точка.

Ако следваме класическите модели, посочени от пионерите в изследването на граматикализацията (вж. Рамат, Хопър 1998), то според нас йерархията, посочваща развитието на процеса при категорията лице, ще има следния вид:

*понятийна категория – лексеми за лични местоимения –
грамемите за лице при глагола*

Следваме триизмерния модел не защото така са построени повечето разгледани от нас до момента формули за граматикализация, а защото смятаме, че и семантически, и логически тази йерархия отразява най-кратко и ясно съществуващата в граматиката на езика ни еволюция. Един от механизмите при граматикализацията, посочени и от Й. Тишева (вж. Тишева 2020), е семантичното обезцветяване или десемантизацията. То донякъде е налично при преминаването от общото понятие лице към граматичното, но не можем да говорим за пълната му реализация при преминаването от местоименните към глаголните форми. Именно стесняването на обема на понятието лице от понятийната категория до лексемата, а впоследствие до грамемата, която има по-различен семантичен статут според Ил. Кръпова (вж. Кръпова 2014), потвърждава наличието на подобен механизъм при персоналноста. Другите, опорни за протичането на процеса, елементи са разширяването на контекста, декатегоризацията и фонетичната редукция. На този етап от изследването си не сме се задълбочили в проследяването на тяхното реализиране при процеса на граматикализиране на персоналните експликатори, но със сигурност те ще бъдат обект на следващата работа по темата.

По наше мнение по-скоро преминаването на лексемата в граматично окончание може да се зачете като същинска граматикализация, тъй като тук може да се открият реализирани факторите като стесняване на понятието и редуциране на обема на изразяването му от по-голяма речева единица, каквато е лексемата, до грамема, носеща идентично се-

мантично и граматично значение, каквато е флексията. Доказателство за частичното семантично обезцветяване в коментирания процес е фактът, че категорията лице при глагола е с асемантичен характер, тъй като е съгласувателна. Поемайки информацията за персоналността, носена от местоименията, вербалните форми я експлицират вече чрез окончанията си, но не можем да твърдим, че те са абсолютно релевантни по същността си³. Местоименията обаче не притежават такива граматични морфемни, които носят информацията за лицето, вършещо или получаващо действието, тъй като цялата лексема експлицира персоналността. Също така каноничният модел според лингвистите, изследващи граматикализацията, а именно *лексикална единица – клитика – афикс*, може да бъде смятан за адекватен при процеса на граматикализация на лицето в българския език, макар че по отношение на клитиката по-скоро може да бъдат разгледани падежните форми (*ме, те, го, я, ни, ви, ги*), а не тези за именителен падеж като доказателство за еволюционния процес, защото за нас именно при личните местоимения трябва да се търси формирането и на грамемите за лице при глагола⁴.

Дори и в рамките на вече установения граматически строеж на личните местоимения ясно личи еволюцията, обвързана с максималното опростяване за човека. Най-често тази еволюция засяга третоличните форми, тъй като те се оказват допълнителният елемент в процеса на комуникация между *аз* и *ти* (вж. Герджиков 1983).

Несъмнено примери за сходна структура на граматикализационните процеси могат да бъдат приведени и от други категории, възникнали в езика, каквато е категорията род при съществителните и прилагателните имена (осмислянето на естествения пол, връзката със съществителното име и граматикализацията при прилагателните имена чрез съгласувателен механизъм); както и някои предположения за звателните форми и морфемите за съгласуване при прилагателните имена (Куцаров 2024) – *скъпи приятелю*). Но и при тях, както и при персоналността се изисква по-задълбочен анализ, който да проследи пътя и отделните стъпки при езиковите промени.

Не във всички лингвистични системи процесът на граматикализация на лицето е завършен, както е например в английския език, но в българския език категорично развоят му е достигнал своя финал, преминавайки през посочените етапи и реализирайки адекватно граматич-

³ Съмнения по въпроса изказва и Ил. Кръпова (вж. Кръпова 2014).

⁴ Ил. Кръпова уточнява следното: „Исторически погледнато, първоначалната функция на анафоричното лично местоимение, от което са произлезли личните маркери, е била семантична – да идентифицира субектния референт и да поддържа тази референция постоянна в дискурса или в речевата ситуация“ (Кръпова 2014: 83).

ните задачи. Факт за това е толкова честото изпускане на местоименната форма не само в разговорната, но и в книжовната реч и разчитането, че глаголното окончание или липсата му ще е достатъчен сигналатор за маркиране на персоналността.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2021:** Алексова, Кр. Иновационни процеси и граматикализация. [Aleksova, Kr. Inovatsionni protsesi i gramatikalizatsiya.] // *Български език. Приложение*. София: БАН, 2021, 50 – 72.
- Бенвенист 1993:** Бенвенист, Ем. *Езикът и човекът*. [Benvenist, Em. *Ezikat i chovekat*.] София: Наука и изкуство, 1993.
- БПСГ 1993:** *Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 4. Семантичната категория комуникант*. [Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. T. 4. Semantichnata kategoriya komunikant.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Буров 1992:** Буров, Ст. Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език. [Burov, St. Funktsionalno vzaimodeystvie mezhdu gramatichnata i leksikalnata semantika v savremenniya balgarski ezik.] // *Проглас*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1992, 21 – 26.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite*.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Герджиков 1983:** Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. [Gerdzhikov, G. *Tendentsiyata kum analitizam – opredelenie, metod za izsledvane, prichini, sledstviya*.] // *Съпоставително езикознание*, кн. 5. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1983, 46 – 55.
- Рамат, Хопър 1998:** Ramat, A., Hopper, P. *The limits of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 1998.
- Илиева 2001:** Илиева, М. Субективна оценъчност в употребата на показателните местоимения – Проблеми на българската разговорна реч. [Ilieva, M. *Subektivna otsenachnost v upotrebatata na pokazatelnite mestoimeniya – Problemi na balgarskata razgovorna rech*.] // *Език и литература*. № 2. София: Дружество на филолозите слависти в България, 2001, 87 – 94.
- Кръпова 2014:** Кръпова, Ил. *Морфосинтаксис на личните глаголни форми в българския език*. [Krapova, Il. *Morfosintaksis na lichnite glagolni formi v balgarskiya ezik*.] София: ИК „ЛИК“, 2014.
- Куцаров 2024:** Куцаров, К. *Теоретични аспекти на звателната форма в българския език. Морфологична категория апелативност*.

- [Kutsarov, K. Teoretichni aspekti na zvatelnata forma v balgarskiya ezik. Morfologichna kategoriya apelativnost.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024.
- Лехман 2015:** Lehmann, K. *Thoughts on grammaticalization*. Berlin: Language Science Press, 2015.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2014:** Ницолова, Р. Някои резултати от граматикализацията в българската морфология. [Nitsolova, R. *Nyakoi rezultati ot gramatikalizatsiyata v balgarskata morfologiya*.] // *Трети международен конгрес по българистика, 23 – 26 май 2013 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 97 – 114.
- Ницолова 2021:** Ницолова, Р. Етюди за езиковите изменения. [Nitsolova, R. *Etyudi za ezikovite izmeneniya*.] // *Български език. Приложение. № 68*. София: БАН, 2021, 13 – 29.
- Теодоров-Балан 1955:** Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика за всякого. Дял 1. Св. 2. За думите – Имена*. [Teodorov-Balan, A. *Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal 1. Sv. 2. Za dumite – Imena*.] София: Българска академия на науките, 1955.
- Тишева 2020:** Тишева, Й. Граматикализация и прагматикализация. [Tisheva, J. *Gramatikalizatsiya i pragmatikalizatsiya*.] // *Научни трудове, том 58, кн. 1, сб. А*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 273 – 283.
- Търпоманова 2020:** Търпоманова, Е. *Функции на местоименията в балканските езици*. [Tarpomanova, E. *Funktsii na mestoimeniyata v balkanskite ezitsi*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.

НЕУМОЗАКЛЮЧИТЕЛНИ УПОТРЕБИ НА КОНКЛУЗИВА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

NON-INFERENTIAL USES OF THE CONCLUSIVE IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krasimira Aleksova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In the article I present 3 types of non-inferential uses of the conclusive in the modern Bulgarian language. The first type can be called "weak knowledge" of the speaker who expresses as their own statement about common facts, without the speaker themselves witnessing the events. The second case is observed in indirect speech when using mainly the tenses of the past plan. Then the conclusive expresses the integrated feature of indirect information and competes with the renarrative. The third case represents a transposition of the conclusive in the field of the indicative. The speaker expresses with the conclusive an expressive, emphatic personal affirmation of witnessed facts from the past.

Key words: evidentiality, conclusive/inferential, renarrative, plan of the past, plan of the non-past

1. Въведение

Обект на изследване в настоящата работа е конклузивът като един от трите косвени евиденциала в съвременния български език. Той привлече вниманието ни поради богатството на употреби, за които значимост имат както свидетелската: несвидетелската позиция на говорещия, така и различията между времената в плана на миналото и на неминалото. Конкретен предмет на проучване са онези употреби на конклузива, които не означават умозаключение, извод, обобщение на говорещия. Някои от тези употреби са резултат от реинтеграция на признаците, върху които е организирана българската евиденциална система, или представляват транспозиция на конклузива. Основната цел е

да докажем, че конклузивът в съвременния български език има сложна система от употреби, някои от които не са подробно описани, макар че са посочени в отделни трудове (напр. Герджиков 1977, Ницолова 2008, Московска 2019, Алексова 2017).

Българският конклузив изразява според нашето виждане субективен извод, обобщение, заключение и в този широк смисъл умозаклучение на говорещия. Според Г. Герджиков умозаклучителните глаголни форми носят признаците *субективност*, *непреизказност* и оформят един от двата единично маркирани евиденциала (другият е ренаративът, маркиран с *преизказност* и немаркиран по *субективност*) (Герджиков 1984). Ив. Куцаров дава на конклузива статус на наклонение в съвременния български език (Куцаров 2007). П. Пашов обединява конклузива с презумптивна, дефинирайки получената парадигма като *предположителни глаголни форми* (Пашов 1999). Р. Ницолова смята конклузива за един от четирите евиденциала в нашия език (Ницолова 2008). Конклузивните форми се разглеждат и от Ек. Търпоманова, като авторката съпоставя българската евиденциалност с адмиратива в албанския език (Търпоманова 2015). Също в съпоставка с албанския Г. Нинова включва конклузива в българската евиденциалност (Нинова 2016). М. Макарцев също смята, че конклузивът е един от евиденциалите в българския език, въпреки че редуцира евиденциалността в него до тричленна, изключвайки дубитатива (Макарцев 2014). И С. Конедарева признава статуса на конклузива като член на българската евиденциална система, не приемайки дубитатива за част от нея (Конедарева 2015).

Според застъпването тук виждане конклузивът в съвременния български език има употреби във всички глаголни времена, като трябва да се подчертае съпадението на неиндиректните и директните времена поради неутрализацията на признака индиректност. Виждането ни се различава от мнението на Р. Ницолова, че сегашното време и перфектът нямат конклузивни употреби (Ницолова 2007, 2008). Спецификата обаче на конклузива в неминалите времена (сегашно, перфект, бъдеще време и бъдеще предварително време) се състои в това, че те имат само адмиративни употреби от типа *Я, твоята дъщеря свирела прекрасно на пиано!* При адмиративните употреби на конклузива в неминалите времена в момента на изказването стават актуални действия или резултати от действия, които говорещият/пишещият наблюдава или за които смята, че ще се реализират в бъдещето. В този случай става дума за директни (неотносителни) употреби на конклузива. Останалите времена също имат адмиративни употреби на конклузива, както доказахме в друго изследване (Алексова 2003). При тях спомагателният глагол

съм може да отпадне в резултат на експресията, което кара някои учени да смятат адмиратива за транспозиция на ренаратива в полето на индикатива (Ницолова 2007, 2008).

Парадигмата на конклузива (вж. Таблица 1 и Таблица 2) се отличава с някои съвпадения на форми. На първо място, ще изтъкнем съвпадението на конклузивния аорист и индикативния перфект, което е резултат от първия тласък на граматикализацията на евиденциалността – транспозиция на перфекта в полето на аориста, когато говорещият представя собствено умозаключение (в широк смисъл) или препредава чуждо изказване (вж. повече у Герджиков 1984). Спецификата на този тип омонимия дава основание тя да бъде назована от Г. Герджиков с отделен термин – *бипартиципанти*, т.е. участници в две различни парадигми.

На второ място, но не по важност, ще посочим, че съвпадат формите на директните и съответните им индиректни корелати (или още неотносителни и относителни корелати според терминологията, предпочитана от Ив. Куцаров (Куцаров 2007), което е резултат от снемането на опозицията между директните и индиректните времена в косвените евиденциали (конклузив, ренаратив и дубитатив) (вж. Таблица 1). В страдателния залог се сема още една опозиция – между резултативните и нерезултативните времена, което води до съвпадение на техните форми (вж. Таблица 2), като резултатът е наличие на една конклузивна страдателна форма за небъдещите времена и една за всички бъдещи времена. Този тип омонимия също е специфична и Г. Герджиков я отличава с отделен термин – наличие на *бидетерминанти*, т.е. на омоними, които са двустранно обусловени от настъпването на парадигматическа неутрализация на признак.

Таблица 1. Конклузивни форми в деятелен залог

Време	Положителни конклузивни форми	Отрицателни конклузивни форми
Сегашно и имперфект	<i>четял е</i>	<i>не е четял</i>
Аорист	<i>чел е</i>	<i>не е чел</i>
Бъдеще и бъдеще време в миналото	<i>щял е да чете</i>	<i>нямало е да чете</i> <i>не е щял да чете</i>
Перфект и плусквамперфект	<i>бил е чел</i>	<i>не е бил чел</i>
Бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото	<i>щял е да е/бъде чел</i>	<i>нямало е да е/бъде чел</i> <i>не е щял да е/бъде чел</i>

Таблица 2. Конклузивни форми в страдателен залог

Време	Положителни конклузивни форми	Отрицателни конклузивни форми
Сегашно, аорист, имперфект, перфект, плусквамперфект	<i>бил е четен</i>	<i>не е бил четен</i>
Бъдеще и бъдеще време в миналото, бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото	<i>щял е да е/бъде четен</i>	<i>нямало е да е/бъде четен не е щял да е/бъде четен</i>

От двете таблици става ясно, че в отрицателните форми на деятелен и страдателен залог е налична конкуренция на форми при бъдещите времена. Тя е подробно разгледана в някои трудове (Алексова 2021а, 2021б). В третите лица е налична конкуренция между форми с *нямало* и с отрицателната частица *не*. Съществуването на няколко форми на член от парадигмата (а в 1 и 2 л. ед.ч. и мн.ч. и на три варианта) показва незавършил процес на граматикализация на българската евиденциална система.

В следващата част на настоящата работа акцентът се поставя върху анализите на употребите на конклузива, в които не се изразява субективен извод, заключение, умозаключение (в широк смисъл, т.е. в смисъл, по-широк от разбирането за умозаключение в логиката).

2. Видове неумозаключителни употреби на българския конклузив днес

Първият вид неумозаключителни употреби на днешния български конклузив се наблюдава в случаите, в които говорещият не е бил свидетел на действията, събитията, фактите, но предава известни, разпространени в дадена общност факти. Това е често явление в историографски съчинения, напр. (1) и (2).

- (1) *Изглежда, че и византийският император Константин V Копроним е провеждал спрямо славяните агресивна политика, стремяйки се да ги откъсне от България и привлече на своя страна* (<https://istoria.bg/638/han-telets>, посетен на 28.12.2022 г.);
- (2) *Константин V Копроним обаче не мисли за мир, а решава, че е настъпил благоприятен момент да унищожи България* (<https://istoria.bg/639/han-sabin>, посетен на 28.12.2022 г.).

Неумозаключителни конклузивни форми се откриват и в друг вид изследвания върху исторически явления, напр. (3), (4) и (5), които са от историята на българския език.

- (3) *Още в праславянски т и д са се вмятали в консонантните съчетания ср и зр (Ив. Харалампиев);*
- (4) *В резултат на Мирчевите, а и на някои мои наблюдения върху среднобългарски паметници, би могло да се твърди, че през Късното средновековие в книжовната практика аналитизмът е навлязъл постепенно, като е засягал еднакво всички страни на езиковата структура. Най-масово е засегнал в среднобългарските паметници от XIII – XIV в. именните форми на глагола, т.е. причастията в обособена функция (Ив. Харалампиев);*
- (5) *И звучните съгласни са били дисимилирани, напр. в > л пред б в слободънь (Ст. Младенов).*

В коментирания примери пишещият не е свидетел на отдавна отминалите събития, но предава като лично твърдение, собствено убеждение разпространени в общността факти. В случая се подчертават не чуждият източник на информация и несвидетелската позиция на пишещия, а неговата лична позиция за съобщаваното. Чуждото знание е минало във фонда на собствените знания на говорещия и той ги съобщава като собствено, макар и субективно твърдение. Именно такъв вид случаи Р. Ницолова назовава неумозаключителни употреби на конклузива: „Неумозаключителното значение на конклузива – несвидетелско знание въз основа на общия опит – се сигнализира от глаголната форма и значението на изказването“ (Ницолова 2008: 355). Авторката добавя: „Конклузивът в неумозаключително значение представя т.нар. *слабо знание* на говорещия, когато не се основава на собствено наблюдение“ (Ницолова 2008: 355).

Примерите за неумозаключително значение на конклузива у Р. Ницолова говорят, че то се среща не само в изследвания с историческа тематика, но и в други случаи в плана на миналото, в които говорещият не е свидетел, но представя събитията през собствената си призма като лично твърдение – вж. (6).

- (6) *Още в детството си майка ми е свирела на цигулка (Ницолова 2008: 356).*

Втори вид неумозаключителни употреби на конклузива се наблюдават в подчинени изречения, представляващи непряка реч, която е предшествана от главно изречение с глагол за речева дейност, от който става ясно, че се предава чуждо изказване. Този вид употреби се наблюдават най-вече при времената от плана на миналото. В непряката реч се конкурират конклузивни (7а) и ренаративни форми (7б). В непряката реч с времена от плана на миналото не е възможно (с малки изключения – вж. по-долу) да се употребят индикативните минали времена, тъй

като те са маркирани с признака *свидетелственост*, който влиза в конфликт с глагола за речева дейност във въвеждащото изречение, изразяващ, че в непряката реч се предава чуждо изказване.

- (7а) *Иван каза, че Петър е заминал* (конклузивен аорист) / *е бил заминал* (конклузивен плусквамперфект) / *е щял да заминава* (конклузивно бъдеще време в миналото) / *е щял да е/бъде заминал* (конклузивно бъдеще предварително време в миналото);
- (7б) *Иван каза, че Петър заминал* (преизказан аорист) / *бил заминал* (преизказан плусквамперфект) / *щял да заминава* (конклузивно бъдеще време в миналото) / *щял да е/бъде заминал* (преизказно бъдеще предварително време в миналото).

Поради наличието на един лексикален показател за изразяване на чужда информация – глагол за речева дейност във въвеждащото изречение, и един граматически показател за предаване на чужда реч – преизказните форми, в изреченията с ренаратив се получава нюанс на подчертаване на факта, че се предава несобствено изказване, изтъкване на неангажираността на говорещия с достоверността на съобщаваното и под. Именно този ефект липсва при конклузивните употреби в непряката реч. В случая според нас не става въпрос нито за неутрализация на признаци, нито за транспозиция, а за реорганизация на признаците на категорията *евиденциалност*, при което се получава един интегриран признак при обединяването на признаците на конклузива (*субективност, непреизказност*) и признаците на ренаратива (*преизказност, несубективност*). Интегрираният признак може да се назове *несобствена/косвена информация*. Точно в този случай конклузивът се явява вместо ренаратива в непряката реч с времена от плана на миналото, като конклузивът не изразява признаците *субективност, непреизказност*, а обобщеното значение *косвено/несобствено изказване*.

В интерес на пълнотата на изложението ще посочим само, че в непряката реч могат да се появят и индикативни форми на миналите времена, при условие че авторът на актуалната реч съвпада с автора на субстратното изказване, т.е. когато не се предава чуждо, а собствено първично изказване. Най-често това е в 1 л. ед. ч. или мн. ч., напр. (8) (повече вж. у Търпоманова, Алексова 2022).

- (8) *Аз казах, че тогава отивахме на кино.*

Конкуренция между конклузива и ренаратива може да се наблюдава и в непряката реч, съдържаща форми от плана на неминалото. Тогава обаче конкуриращите се варианти са три: с индикатив – (9а), с конклузив (9б) и с ренаратив (9в).

- (9а) Индикатив: *Иван каза, че Петър заминава* (сегашно време) / *е заминал* (перфект) / *ще заминава* (бъдеще време) / *ще е/бъде заминал* (бъдеще предварително време);
- (9б) Конклузив: *Иван каза, че Петър е заминавал* (сегашно време) / *е бил заминал* (перфект) / *е щял да заминава* (бъдеще време) / *е щял да е/бъде заминал* (бъдеще предварително време);
- (9в) Ренаратив: *Иван каза, че Петър заминавал* (сегашно време) / *бил заминал* (перфект) / *щял да заминава* (бъдеще време) / *щял да е/бъде заминал* (бъдеще предварително време).

Вариантите с индикатив и конклузив в непряката реч, съдържаща времена от плана на неминалото, са по-неутрални от гледна точка на изразяването на достоверност за предаваната информация. Струва ни се, че вариантът с индикатив (9а) е най-неутрален. Вариантът с ренаратив (9в) добива нюанса на подчертано неангажиране на говорещия с достоверността на предаваната информация, на известно отдръпване на говорещия от надеждността на препредаването. Именно вариант (9б) с конклузив на неминалите времена в непряката реч е случай на неумозаключителна употреба на конклузива, което е резултат от интегриране на признаците на ренаратива и конклузива и получаване на един обобщен признак *несобствена/косвена информация*. Употребите на конклузива в непряката реч са наблюдавани от Г. Герджиков (Герджиков 1977) и М. Москова (2019).

Третият тип неумозаключителни употреби на конклузива представляват транспозиция на конклузива в полето на индикатива. В тези случаи говорещият/пишещият е свидетел на действията, но използва тази транспозиция, за да подчертае субективността на предаваната информация, да изтъкне, че това е негово субективно, лично преживяване. Пръв за този тип употреби на конклузива пише Г. Герджиков, който подчертава, че при тази транспозиция се предава „експресивно, подчертано лично утвърждаване“ (Герджиков 1977: 56). Ето някои от неговите примери:

- (10) *Ами че аз помня майка ти, бре, тя ми е сплитала косите на плитки, учела ме е песни да пея...* (К. Кисъв – примерът е от Станков 1976: 372);
- (11) *Булка, кай, аз си отивам, ела да се простим. Гледала си ме, почитала си ме. Къщовница си била. Добра си била, булка, много добра. Сполай ти* (Й. Йовков) (Герджиков 1977: 56).

На пръв поглед пример (6) на Р. Ницолова и примери (10) и (11) на Г. Герджиков си приличат и може това да е основание да се обединят в общ тип. Само че това не е възможно, тъй като при (6) говорещият не е свидетел и не може да става дума за транспозиция за разлика от (10)

и (11), в които говорещият е свидетел и действително става дума за граматическа метафора на конклузива в полето на индикатива.

3. Заключение

В настоящата работа разгледахме някои от най-интересните употреби на конклузива в съвременния български език. В обхванатите употреби конклузивът има неумозаклучително значение. Бяха открити три случая. В първия конклузивът би могъл да бъде означен като „слабо знание“ на говорещия, предаващ разпространени факти в дадена общност, които говорещият е възприел като собствено знание и ги предава като лично твърдение. Тези употреби могат да се наблюдават в трудове с историческа тематика или с описание на исторически факти. Примери на Р. Ницолова доказват, че подобни употреби могат да се наблюдават и в неисторически трудове, стига да става дума за предаване на събития, които са разпространено знание в някакъв социум.

Вторият случай представлява интегриране на признаците на конклузива и ренаратива, при което се получава един обобщен признак, който може да се дефинира като *несобствено/косвено изказване*. Той се открива в непряката реч най-вече при времената от плана на миналото, когато конклузивът със значение *косвено изказване* се конкурира с ренаратива. Това може да се наблюдава и при времената от плана на неминалото в непряката реч, но значително по-рядко.

Третият случай на неумозаклучителни употреби на конклузива представлява транспозиция на конклузива в полето на индикатива при представяне на подчертано експресивно собствено утвърждаване на събития в миналото, на които говорещият е бил свидетел.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2003: Алексова, Кр. *Адмиративът в съвременния български език*. [Aleksova, Kr. Admirativat v savremenniya balgarski ezik.] София: Сема РИ, 2003.

Алексова 2017: Алексова, Кр. Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език. [Aleksova, Kr. Konkluzivat i negovite upotrebi v savremenniya balgarski ezik.] // *Трети конгрес по българистика, 23 – 26 май 2013 г. т. 13. Секция „Български език“. Подсекция „Съвременен български език. Фонетика и граматика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 99 – 124.

- Алексова 2021а:** Алексова, Кр. Вариантността в парадигмата на следходните времена в конклузив и ренаратив и синтагматичните параметри на граматикализацията. [Aleksova, Kr. Variantnostta v paradigmata na sledhodnite vremena v konkluziv i renarativ i sintagmatichnite parametri na gramatikalizatsiyata.] // Славова, Т., Г. Ганева, М. Тотоманова-Панева, Д. Атанасова, (съст.). *ШЕСТВОУЖ НЫНЪ ПО СЛЪДОУ ОУЧИТЕЛЮ. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, 563 – 581.
- Алексова 2021б:** Алексова, Кр. Вариантността в негативната парадигма на дубитатива в съвременния български език. [Aleksova, Kr. Variantnostta v negativnata paradigma na dubitativa v savremenniya balgarski ezik.] // Коева, Св., М. Стаменов, (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ (София, 2021 година)*. I том. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 39 – 47.
- Герджиков 1977:** Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“). [Gerdzhikov, G. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik (Kategoriyata „angazhiranost na govoreshtiya s izkazvaneto na deystviето“).] // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*, т. 69, 2, 1977, 5 – 68.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. [Gerdzhikov, G. Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Конедарева 2015:** Конедарева, С. *Евиденциалността в българския език – типологичен аспект*. [Konedareva, S. Evidentsialnostta v balgarskiya ezik – tipologicheski aspekt.] Автореферат на дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. Благоевград, 2015. <<http://rd.swu.bg/media/37429/avtoreferat.pdf>> (15.10.2023).
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Макарцев 2014:** Макарцев, М. *Евиденциалност в пространстве балканского текста*. [Makartsev, M. Evidentsial'nost' v prostranstve

- balkanskogo teksta.] Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014.
- Москова 2019:** Москова, М. *Употреби на конклузива при предаване на чужда реч в подчинено изречение с глагол за предаване на чужда реч в главното.* [Moskova, M. Upotrebi na konkluziva pri predavane na chuzhda rech v podchineno izrechenie s glagol za predavane na chuzhda rech v glavnoto.] // *Съвременна лингвистика. Списание на Факултета по славянски филологии*, бр. 2, 2019, 19 – 30. <https://slav.unisofia.bg/images/bf/SPISANIE_LINGVISTIKA_2_2019.pdf> (15.10.2023).
- Нинова 2016:** Нинова, Г. *Генезис и семантика на адмиратива в български и албански.* [Ninova, G. Genezis i semantika na admirativa v balgarski i albanski.] Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ <<https://www.unisofia.bg/index.php/bul/layout/set/print/content/view/full/183167>> (15.10.2023).
- Ницолова 2007:** Ницолова, Р. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. [Nitsolova, R. Modalizovannaya evidentsial'naya sistema bolgarskogo yazyka.] // Храковский, В., отг. ред. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии.* Санкт-Петербург: Наука, 2007, 107 – 197.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика.* [Pashov, P. Balgarska gramatika.] Пловдив: Издателска къща „Хермес“, 1999.
- Станков 1976:** Станков, В. Категории на индикатива в съвременния български език. [Stankov, V. Kategorii na indikativa v savremenniya balgarski ezik.] // Пашов, П., Р. Ницолова, (съст.). *Помагало по българска морфология. Глагол.* София: Наука и изкуство, 360 – 374.
- Търпоманова 2015:** Търпоманова, Ек. *Евиденциалността в балканските езици: български и албански.* [Tarpomanova, Ek. Evidentsialnostta v balkanskite ezitsi: balgarski i albanski.] София: Ни плюс, 2015.
- Търпоманова, Алексова 2022:** Tarpomanova, E., Aleksova, K. Evidential strategies and grammatical marking in clauses governed by *verba dicenti* in Bulgarian. // *Proceedings of the Fifth International Conference Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2022).* Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 2022, 81 – 88.

ИЗКУШЕНИЕ
(ОПИТ ЗА ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕН АНАЛИЗ)

Бистра Дикова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

TEMPTATION
(AN ATTEMPT AT LINGUISTIC AND STYLISTIC ANALYSIS)

Bistra Dikova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

In the study, an attempt is made for a linguistic and stylistic analysis of the story *Temptation* by Elin Pelin. Activity at all language levels was examined. Cases of metaphony are described, the duality of vocabulary, morphological transpositions, various stylistic concepts at the syntactic level (types of sentences, repetitions, syntactic parallelism), tropes (metaphor, metonymy, irony) and stylistic figures are analyzed. The purpose of the research is to reveal how the idea of antagonism between the human and the canonical is suggested through the very language of the work.

Key words: linguistic and stylistic analysis, metaphony, grammatical transpositions, tropes and stylistic figures

... и не введи нас во искушение, но избáви нас от лукаваго.
(Из Господнята молитва)

Искушение е текст, който напълно потвърждава констатацията, че в разказите на Елин Пелин няма нито една излишна дума. Лингвостилистичният анализ показва изключителното богатство на езика на този обичан „майстор на късия разказ“.

Както при всеки художествен текст избраното от автора заглавие е особено важно, неговата цел е да представи в една дума основната идея, целия художествен „свят“ на творбата. *Искушение* не само обема тематиката на разказа, но има и много по-дълбоко значение. Думата *изкушение* е от един корен с *вкус, вкусвам*. Според Библията Адам и Ева

са вкусили забранения плод и затова са били изгонени от Рая. Елин Пелин разбира човешката природа и знае, че изкушението може да приема различни образи, да се материализира в различни неща. Заглавието загатва за вечната борба на човека срещу силите на злото, която в различни времена има различни измерения. В културно-исторически план от Средновековието до наши дни се налага религиозното разбиране за изкушението, което идва от дявола. Идеята за неотменимото противоречие между човешкото, плътското и християнското, каноничното про­низва целия разказ – и сюжетното развитие, и езиковата тъкан.

Имената на героите са семантично натоварени – *дядо поп Серафим*, *Тодор клисарят* и *Ангел*. *Серафим* и *Ангел* директно отпращат към християнското учение. При името *Тодор* (от гр. *Theodoros*) връзката не е толкова явна – то означава ‘божи дар’, но в ежедневната реч това значение рядко се осъзнава, името се възприема по-скоро като обикновено, често срещано. Неслучайно името на клисаря съдържа идеята за събиране на светското и духовното, само в неговия образ те са в хармония. Селото е наречено *Глушиново* – названието има конотация на затънтеност, която е в пряка връзка с „глухата“ черква. А и в разказа не се чуват други гласове освен гласовете на дядо поп и клисаря (ако пренебрегнем няколкото реплики на бае Ангел).

Разказът започва *ex abrupto* – читателят е въведен в средата на диалога. Усещането за начало извън текстовото пространство се подсилва от това, че предметът на разговора не е упоменат – въведен е с личното местоимение заместител *го*. Още първата дума, която се повтаря три пъти в самото начало, може да се тълкува двупланово. От една страна, *опитам* е битова, разговорна дума, от друга – тя е от един корен с *питам*, *изпитам*, *изпитание*¹, семантично сроден с *изкушение*. И макар че самата дума *вино* се появява чак в края на първата страница, за читателя предметът на диалога е пределно ясен както от описанието му, така и от ситуацията. В този разказ изкушението е материализирано във виното. Всъщност именно виното като олицетворение на изкушението е двигател на сюжетното развитие, то е „главният герой“ в текста.

Виното се осмисля по различен начин и в зависимост от това е различно и противоречиво и изразеното отношение към него. В началото на разказа то е просто питие, характеризирано е пряко чрез определения (*тънко*, *вкусно* и *рязко*, *рязко*; *добро* (повтаря се трикратно) и чрез сравнение, подсилено от литота: „Само една капчица да вкусиш, и ще се об-

¹ Произходът му се свързва с праслав. *a-putāti – ‘опитам, питам’, сроден с лат. putāre – ‘обмислям, режа’ (БЕР).

лижеш като коте на припек“. Описани са органолептичните му качества: „... на езика сладни, а в очите изкарва сълзи“. Още в тази на пръв поглед чисто сетивна антитеза е загатнато противоречието между човешкото и каноничното, което ще се разгърне в разказа. Отношението към виното като част от ежедневието на хората е изразено от умалителните съществителни *чашки, винце, килца, шишенце*; етимологичната фигура *пълнопълнишаво*; както и пряко: „Липсата на тая червена капка пълни с униние душите, разкисва сърцата и кисели лицата“. Метафорично употребеният глагол *разкисва* е в пряка връзка с пресъхналите бъчви – наричат се и разкиснати. Повтарящият се корен подчертава и етимологичната връзка между двете думи (БЕР). Дядо поп обича да се „подкрепя“ с вино. И наистина в пиенето на вино няма грях. Още в Библията е казано: „Вино веселит сердце человека“ (Псалом 103: 15). Дълбоко заложеният антагонизъм на творбата намира израз в това, че пиенето на вино от селяните е обявено от свещеника за грях. Същото това благотворно питие, което е и средство „за пречест“, се превръща в изкушение, в олицетворение на злото. Значението на виното е противоречиво, но акцентът не пада върху мистичното, литургичното и божественото. Елин Пелин търси акцента върху човешкото, делничното, телесното.

Един от често срещаните топоси в разказите на Елин Пелин – сущата – тук получава особено измерение: „бъчвите пресъхват съвършено“; „Една малка непредпазливост сега беше пресушила и този източник“. Междутекстовите връзки се пораждат от употребата на двата глагола, производни от *сух*. Както и от думата *източник*, която е претърпяла семантична промяна – съвременното ѝ значение е ‘това, което дава началото на нещо, от което излиза, произлиза или се добива нещо’ (РБЕ), но старото ѝ значение е ‘извор’, *източник* е една от основните думи в християнската текстовост. По този начин лексиката създава успоредица между природното бедствие и чисто човешкото „бедствие“. Човешкото неизбежно се преплита с библейското: „а в селото да няма капка вино, колкото за комка“. Така както змеят във фолклора пресушава водата на селото, така и в разказа „смукачите“ са пресушили бъчвите и това змейно начало е персонифицирано.

В разглеждания разказ могат да се открият редица примери за активността на фонетичното равнище, някои от тях са отбелязани в книгата „Звук и смисъл“ на Р. Коларов (първия български изследовател, който обръща внимание на метафоничните структури в прозаическия текст). Например в изречението „**К**раката и **р**ъцете му **т**репереха, очите му се **п**ремрежваха“ се наблюдава смислово-звуково корелиране. По-

вишената честота на вибрантната *p* подсилва усещането за треперливата немощ на свещеника.

Високата честота на *p* е активна и в друг пасаж – при описанието на реката и нейния бяг. Според почти всички изследователи звукът *p* се свързва с нещо бързо, стремително. В края на изречението, когато рязко се променя и настроението: „и викаше сбогом, сбогом, сбогом“, звукът *p* напълно липсва².

Повтарящите се вокално-консонантни групи създават особения ритъм на изречението „Липсата на тая червена капка пълни с униние душите, разкисва сърцата и кисели лицата“, а във втората му част високата фреквентност на *s* и *ʃ* извиква почти сетивно усещане за нещо кисело и неприятно.

В откъса „Резливото вино се влива в жилите му...“ Р. Коларов отбелязва смислово-интегриращата функция на метафоничната структура: *ли... ви... влив... в... или* (Коларов 1983: 129).

На базата на фонетичното равнище се предава и формалното служене на свещеника: *М-м... м-мм..., Мм... м-мм-м..., Хм-м, еем...*, като важни са и удължените гласни. Типично за небрежно-разговорната реч е и повтарянето на думата с начално *м*–: „Хъка-мъка – това е!“, което изразява леко презрение към предмета на разговора.

Народностният дух на разказа се поддържа от избраната лексика – не само в речта на героите, но и в авторовата реч са използвани разговорни думи като *не отрече, захванах, намеришки, ух-та-леле, нейсе*; фразеологизмите *пък не щеш ли, работата е спукана, нека е просто, опичайте си ума*. Особено интересен е фразеологизмът *поврага му оскърблението*, тъй като поражда двойна асоциация. От една страна, той

² Откъс от това описание Р. Коларов използва при анализа на взаимодействието на метафоничните структури с фразово-интонационната оформеност на изречението: „Първата структура се „наслоява“ върху втората, съвпада или не съвпада с нея, в зависимост от което се наблюдават два различни ефекта:

Реката, пъргава и бистра, бърбукаше, плискаше... (Елин Пелин, „Изкушение“).

В така записания текст отрязък метафоничната структура изпъква особено ярко, създава ярък ритмичен рисунък. Това се дължи на факта, че тя съвпада с фразовото разделение на текста и по-конкретно – с наличието на паузи, очертаващи двата варианта на модела АБ/АБ, а именно – паузи пред *пъргава*, между *бистра* и *бърбукаше* и след *плискаше*. На второ място, ритмичността на звуковото редуване се подсилва от морфологичната структурираност на двата варианта – два глагола/две прилагателни“ (Коларов 1983: 59 – 60). Описаната метафонична структура създава особено поетично звучене на откъса, докато не се пречупва от фразовата оформеност на изречението.

е характерен за народно-разговорната реч, от друга – етимологически е свързан с библейското (*поврага* означава ‘върви заедно с дяволите’, от старобългарската дума за *дявол – враг*, и индо-иранския по произход (прабългарски) префикс *по-* със значение ‘със, съвместно’). Използвана е малко архаична лексика: *вощеница*, *ковчег* (ранна тюркиска заемка със значение ‘кутия, сандък’, което се е стеснило в съвременния книжовен език), *пречест*. Тематичният обхват на тези остарели думи ги свързва пряко с църквата. Чуждите думи също са ограничени само до назоваването на реалии, отнасящи се до службата: *клир*, *клисар*, *олтар*, *канон*, *енориаши*, *комка*, *амвон*.

Основната идея на творбата намира израз не само в сюжета, но и в двуплановостта на лексиката (както имплицитно, в отделни думи, така и в експлицираното смесване на два лексикални пласта). В диалога между дядо поп и клисаря в началото на разказа се редуват елементи от службата: *Христу богу пре-да-дийм!*, *Те-бе гос-по-диш!*, *Господу помолим-ся-я-я!*, *Гос-по-ди, по-ми-лууй!*, ... и *сина*, и *святаго духааа-а...*, *Ааамин* (където протяжността е сполучливо имитирана чрез графичното оформление – разделянето на думите на срички и удължаването на някои гласни), и чисто прагматични битови реплики. Така се създава лек хумористичен ефект и едновременно с това се загатва за борбата между плътското и мистичното начало, която ще намери развързката си в края на разказа. Всъщност това не е нарушение на канона, Елин Пелин е наясно с християнското разбиране, че тайнството на причащението става заради вярващите.

Особено характерна е активизираната употреба на някои класове думи. Междуметията са използвани за пряко изразяване на емоционалното състояние на героите – „Тю, да му се не знае“; „... ха – чакай – уу... ама у тях надали и вода има“; „Ех!“.

Характерни за речта на героите са народно-разговорните частици като *я*, *де*, *зер*, които придават автентичност на диалога: „...зер и тя го опита?“, „Я слушай...“, „Де не думай де!“. Частицата *де*, така присъща на народната реч, в последния пример е повторена с различно значение³.

Повишена активност имат и местоименията. В няколко случая показателните местоимения и местоименни наречия заместват пълнозначните думи: „Ако това нещо бе се предвидяло по-рано, то пак тъй и тъй...“, „...ако нямат там, ще ида там, оттам – там... там... после...“; „Толкова и толкова поклони трябва. Трябва най-малко половин час с вдигнати пред престола ръце да се моли, да споменува името на толкова си

³ Според РБЕ има две омонимни частици с по няколко значения.

грешници от селото и на два пъти повече светци от небето“. Тези местоименни замени функционират различно – в речта на клисаря тяхното повтаряне дава израз на нетърпението му да намери вино; в авторовата реч предават отношението на писателя към дейността на свещеника. Типична за разговорната реч е специфичната употреба на полифункционалното местоимение *нещо* – в случая за неопределеност: „Нещо кило и половина може да има“.

Като клас думи наречията също показват засилена фреквентност. Те поемат ролята на епитети, именно чрез тях е предадено състоянието на свещеника по време на борбата му с изкушението: преди намирането на виното: *отчаяно, безнадеждно*; преди изпиването: *замислено, неволно, усърдно, бързо, смирено, почти безсъзнателно*; след първото отпиване: *тежко, бързо, задъхано, неусетно, несвързано*; след изпиването на останалото вино: *несъзнателно, жадно, бързо, уплашено*; след като усеща влиянието на виното: *ясно, отчетливо, разпалено*. Дори само проследяването на семантиката на наречията би било достатъчно, за да се изясни същността на този епизод, особено ако сравним първата и последната група.

Употребата на народно-разговорните съюзи *та, па, че*, на въпросителните местоимения в служба на съюзи *какви, колко, толко* (вм. относителни) е характерна за речта на героите, така тя звучи съвсем „автентично“.

Времерпространството е съществена част от всяка художествена действителност. Времето, както е известно, е векторно и циклично. Що се отнася до цикличното време, сезоните и свързаните с тях стопански дейности, то е указано с важен християнски празник: „Това нещо ставаше на Богородица...“. Отделеното с по-силен препинателен знак пояснително изречение контрастира с чисто битовото си значение – още не е дошло времето да се прави вино. Векторното време тече на принципа *настояще – минало – настояще*. По противоположен начин е организирано времето на глаголните словоформи. В разказа има няколко темпорални транспозиции. Чрез преминаване в плоскостта на темпорално немаркираното сегашно време, т.е. не-времето, е открит моментът на борбата с изкушението. Така и на морфологично равнище е утвърдена идеята за непрекъснатостта на тази борба.

Конотативният потенциал на синтактичното езиково равнище е използван в цялото му многообразие. Изреченията в авторовата реч са предимно сложни смесени с ясни съюзни връзки. В структурно-изреченски план се откроява само един пасаж. След прегрешението на отец Серафим повествованието се развива стремително, настъпва рязка и чудодейна промяна, описана само с прости или сложни съчинени изре-

чения. Изреждането на отделните действия създава особен забързан ритъм и откроява този епизод.

По цел на изказване преобладават съобщителните изречения, но има и немалко възклицателни (основно в пряката реч), които са конотативно маркирани. Особено висока е фреквентността на недовършените изречения, графично означени с многоточие – в текста има 32 многоточия. Тяхната функция е различна – както за икономия на езикови единици, когато недоизказаната част се подразбира, така и за изразяване на силно вълнение, когато на говорещия сякаш „не му стигат думите“. Такъв пример е занемяването на клисаря пред застигналата ги „беда“ или замлъкването поради силна изненада. С многоточия са маркирани и паузите в речта на дядо поп и клисаря, които смесват ежедневните реплики с четенето на канона. Едносъставните изречения също са използвани за изразяване на силни емоции: „Е?“, „Е, де!“, „Какво?“, „Бре!“ заместват цели фрази. Разговорният словоред, който намира място и в авторовата реч, придава на текста особена естественост и близост до народния говор: „Инак го не биваше за нищо“, „Ако това нещо бе се предвидяло по-рано, то пак тъй и тъй...“, „уу... ама у тях надали и вода има, какви им са мързеливи снахите!“.

Текстът изобилства от повторения, сравнения, епитети, обособени части. Използвани са експресивните възможности на синтактичния паралелизъм, антитезата, реторичните въпроси. Функциите на тези стилистични похвати ще бъдат разгледани конкретно при анализа, но могат да се направят някои обобщения. В сравненията като *simile* (сравняващо) участват както битови реалии, така и библейски образи и това напълно съответства на двойствеността, зададена от лексиката. Повторенията като стилистичен похват са с много висока честота, те са както съседни (възходящи и низходящи), така и несъседни, като в един случай се образува съставна дума: *дълбоко-дълбоко*.

Основните художествени средства – тропите – са използвани съвсем пестеливо. В текста се откриват и метафори, и метонимии, впечатление прави честата употреба на литота. Особено място заема и иронията, напр.: „– Какво? – зина бае Тодор и се опули въз свещеника да чуе кой знае каква светска новина“. Това изречение предизвиква особен хумористичен ефект и поради употребата на народно-разговорните лексеми *зина*, *опули се*, на архаизирания предлог *въз*.

Образът на свещеника се представя чрез номинативната верига на назоваването му, като в първата част на разказа ударението пада върху неговата слабост – в често повтаряното название *дядо поп*, което съдържа и конотация на уважение, *дядо* се синонимизира със *старец*.

Лексемата *старец* и други производни от *стар* се срещат девет пъти. В това семантично поле се включват и *побелял* (повтаря се), *бялата* (*му брада*), *извехтял*, *трепереци* (*ръце*), *смирени*, *смирение*, *пречупи*, *горкия*, *слабост*, *слабо*. Само с едно обособено сравнение, *като всеки човек*, е внушена идеята, че макар и да е божи служител, на свещеника не е чуждо нищо човешко⁴.

Ретроспективната част от разказа започва с момента, когато дядо поп се сеца, че липсата на вино засяга не само него лично, но и службата. Диалогът между двамата църковни служители е кратък, изграден изцяло от възклицателни и въпросителни (маркирани с въпросителен знак, но по семантика по-скоро възклицателни) изречения. Репликата „Е, па сега?“ се повтаря и в речта на свещеника, и в речта на клисаря (от общо осем реплики), като по този начин предава общността на душевното им смущение. Реакцията им на невъзможността да се извърши обредът, е еднаква – изразена с този реторичен въпрос, адресиран колкото към събеседника, толкова и към себе си. Но последвалите действия са коренно противоположни. Дядо поп „се сви в трона като квачка“ (изключително образно сравнение, което подчертава безпомощността му), а Тодор клисарят тръгва да търси вино.

Заложената още в самото заглавие на разказа идея за борба между човешкото и каноничното намира най-ярък израз в епизода, в който свещеникът се опитва да се пребори с изкушението, материализирано в шишето вино, дадено за комка. Работата, която дядо поп върши, е описана леко иронично – иронията се постига с употребените показателни местоимения (три повторения на *толкова*), заместващи конкретни количествени показатели. Така се създава усещането за нещо познато, но и незначително. Предхожда ги реторичният въпрос „Какво?“ – формален израз на възмущение от допускането, че работата му е лека.

Действията на дядо поп са в пълно съответствие с канона и тяхната монотонност е подчертана от анафорично структурирания синтактичен паралелизъм, рязко прекъснат от недовършеното безглаголно изречение, въведено с противопоставителен съюз: *Но третий път...* Важността на тази конструкция е представена и графично – изречението е изведено като отделен абзац. Така се съгъстява напрежението, а многоточието е знак за апосиопеза, свързана с драматизма на това, което предстои да се случи.

Борбата на поп Серафим с изкушението е описана на базата на контраста. Моментите на надежда (молитва) и изкушение се редуват и

⁴ Homo sum, humani nihil a me alienum puto – Публий Теренций.

това редуване е зададено още в първото изречение на абзаца: „Когато третий път, с най-чисто смирение и набожност, пречупи старото си тяло, за да се поклони, той неволно съгледа под престола шишето, в което сякаш светеха очите на лукавия“. В първата част на това сложно съставно изречение се представят обстоятелствата, предхождащи вътрешния конфликт. Обособената част поставя акцент върху смиреността на дядо поп, метафората *пречупи*, както и определението *старото* разкриват не само телесните му мъки, но и отдадеността му на службата. Обикновеният човек, слаб и безволев, е изправен пред изкушение, което трябва да победи с вярата си.

Изкушението, материализирано в шишето вино на принципа на метонимията, придобива нов образ – то се персонифицира в образа на сатаната. Така в самото изкушение за пореден път се преплитат двете начала – човешкото, предметено във виното, и библейското – в очите на дявола. Силата на изкушението е представена в градация – чрез повторението *растеше, растеше*, хиперболатата *за да изпълни цялата вселена*, отново повторение – *тая точка расте, става по-голяма, по-голяма. Вселена* може да се тълкува и като личната вселена на свещеника, и като цялото мироздание. Тази двузначност изразява с особена сила плашещите размери на изкушението. Епитетът *неумолимо* е етимологично свързан с молитвата, най-силното оръжие за борба с дявола, до което прибегва свещеникът. Забележително семантично натоварено е сравнението „... ония светли лукави очи, които като гвоздеи заковават сърцето на свещеника“. То поражда асоциация с приковаването на Христос на кръста. Трикратното повторение на еднокоренните думи – *лукавия, лукаво, лукави* – внушава идеята за обречеността на усилията на дядо поп. Срещу обикновения селски свещеник сякаш се възправя най-големият враг на човечеството – дяволът. Специфична динамика на този епизод придава многократната употреба на думата *очи* и семантично свързаните глаголи за гледане, като повтарянето е симетрично: *съгледа – очите на лукавия; пред затворените му очи, очите му... виждат – блестящите очи на сатаната; пред очите му – ония светли лукави очи*. Особен драматизъм се постига с повторението на еднокоренните *светят, светла (точка), светли (очи)*, семантично свързаното определение *блестящи (очи)*, защото светлината, която е атрибут на божественото, тук е свързана с дявола.

Всъщност не е много точно да се говори за борба с изкушението, по-скоро свещеникът прави опит да устои. Но този опит е предварително обречен на неуспех. Дядо поп отправя молитва към бога за помощ, но помощ не получава, не укрепва волята му. Неизбежна е връзката с репликата от „Напаст божия“: „Бог не е милостив – не молете му се!“.

Изходът от тази неравна борба е предвидим: „Най-после той остава без сила и се покорява“ – наречието *най-после* означава ‘накрая’, но също така и че се е случило нещо очаквано. Грехът е описан с трикратното повторение *и тие, тие, тие*, повторените глаголи образуват низходяща градация⁵, която ясно изразява намаляването на напрежението. Първата реакция на дядо поп след отпиването от виното е напълно човешка – той изразява своето учудване от качеството му: „Я гледай, я гледай!... Че то наистина било добро!“. Повторените повелителни форми – типична за разговорната реч десемантизирана употреба на глагола *гледам*, паузата, маркирана с многоточието, и адмиративът са езиковият израз на неговото удивление.

Преплитането на библейското с битовото е особено концентрирано в репликата на свещеника: „Най-паче, умий ме от греха моего, когато сотворих, като пих от това проклето вино, което Тодор ми похвали... с пълно право, човекът...“. Събирането в едно на два несъвместими лексикални пласта съвсем ясно разкрива раздвоението в душата на свещеника и човека. За да опише душевното му състояние, Елин Пелин отново използва повторение – чрез него се набляга на семантиката на лексемата *ужас* и този ужас намира израз във възклицанието „Бре!“, типично за народно-разговорната реч, и в реторичния въпрос „Какво направих аз?“. Грехът е извършен и повторен неволно – това е подчертано от повторението на *неволно*, от синонимните наречия *несъзнателно*, *безсъзнателно*, които са основни при описанието на действията на свещеника. Втория път дядо поп „...гълта жадно, бързо и уплашено“ – жадно, защото му се пие много, бързо, защото иска да се скрие дори и от себе си, уплашено, защото знае, че извършва грях. На въпроса в какво се състои грехът на дядо поп, отговаря самият той: „Помилуй мя, боже, по велицей милости твоей, аз съгреших пред теб и пих от...“. Макар изречението да е недовършено, предлогът *от* ясно показва, че грехът е в изпиването на виното за комка, а не в самото пиене на вино.

На третия път свещеникът съглежда шишето и също на третия път се предава пред изкушението. Изборът на числото три⁶ е още една

⁵ Съседно слабо повторение.

⁶ Числото три е натоварено с богата символика и в народните вярвания, и в християнската религия. Достатъчно е да си припомним латинската сентенция *omne trium perfectum*. В приказките братята са трима, прасенцата са три, ламята е триглава, важните неща се вършат по три пъти и обикновено успехът идва на третия път. В християнството има Света Троица – трите проявления на една същност: Бог Отец, Бог Син и Свети Дух. Кръстим се по три пъти, молитвите се четат по три пъти и т.н.

пряка връзка с християнското – в пустинята Христос е бил изкушаван три пъти от дявола.

Именно предаването пред повика на плътта преобразява дядо поп. Това е подчертано от антитезата между двата образа на свещеника: когато няма вино – „Краката и ръцете му трепереха, очите му се премрежаваха, езикът му се сплиташе“, и след прегрешението – „Ръцете му вече не треперят, езикът се развързва“. След като се е предал пред изкушението, у поп Серафим взема превес духовното начало. Ред епитети описват промяната – *приятният челичен (звук на гласа му), горд, величествен, усмихнат* (обособяването поставя логическото ударение върху тези определения), *веселото (настроение), живият (поглед), ясните (му очи)*. В първата част на разказа се набляга на неговата старост и немощ, в края – на неговата величественост. Прилагателното *величествен* се повтаря три пъти, като в първата част *величествена фигура* е в противоречие с всички останали характеристики и тя се явява тогава, когато свещеникът се противопоставя на греха. Т.е. величие има и в борбата с греха, и в неговото приемане. Всъщност дядо поп не е укорен по никакъв начин за извършения грях. Въпросът за прощката като че ли е предрешен от автора, но в крайна сметка е оставен на читателя.

Парадоксалното е, че именно човешката слабост „...вдигаше душите високо над всичко плътско и земно“. Промяната у свещеника е съпроводена от промяна в обстановката и в цялостното настроение. Преди греха църквата е глуха и мрачна. Усещането за потиснатост е внушено чрез определенията *тихата и почти празна (черква), глухата (черква), плътна (дрезгавина прониква през) пращините (стъкла) и железни (решетки)*; чрез описанието на присъстващите на службата – *две-три набожни бабички*, като повтарящата се умалителна лексема *бабичка*⁷ и епитетите *беззъби старешки (уста)* подчертават човешката слабост и немощ. Атмосферата след предаването на дядо поп пред изкушението е в контраст, в нея има светлина и живот: „... сноп лъчи от изгрялото слънце проникна над олтаря, озари разпятieto и заигра по стъклените призми на полюлея“; речта на свещеника предполага многолюдна аудитория; мрачното настроение е заменено от „любов и тиха задушевност“.

В последната си неочаквана проповед отец Серафим звучи почти като Савонарола. Речта му е вавилонизирана. Идейното противоречие намира чисто езиков израз – ругателните думи се смесват със сакрамен-

⁷ Умалителното име не изпълнява характерната за повечето деминутиви функция. Чрез него се подчертава преклонната възраст и в конотацията му има елемент на пренебрежение.

талната формула „Всегда нине и присно и во веки веков“ от хвалебната молитва за Пресветата Троица; обръщението *благочестиви християни* е в контраст с *грешниците, добро – с тежко и горко*; речта му добива съвсем битов характер с използването на народния вариант на съотносителния съюз *колкото – толкова: колко – толко*; с устойчивата формула *Истината си е истина!* Формите за второ лице множествено число преобладават над формите за първо лице (срещу девет форми за 2 л. мн. ч. има само две форми за 1 л. мн. ч.) и това е най-яркият показател, че дядо поп въпреки греха си не се чувства грешен като своите енориаши. Обособеното обстоятелствено пояснение към *на оня свят – там горе в пъклото*, отразява битоворелигиозните представи за двете измерения на отвъдното, които не са дислоцирани по вертикала. Според религията горе е раят, а адът е долу.

Тодор клисарят е деен участник в събитията, неговият образ е контрапункт на образа на свещеника. Описанието на работата, която върши поп Серафим в олтара, е в ярък контраст с описанието на дейността на клисаря. Представянето му предхожда появата на дядо поп: „... при самия клир, дете от десет години насам се подвизаваше бае Тодор клисарят, с надежда да замени някога добрия, но побелял и извехтял вече свещеник“. Особено семантично натоварена е избраната лексема *се подвизаваше*, която освен съвременното си значение ‘работа, извършвам определена дейност, проявявам се в някаква област’ (РБЕ), добило и иронична отсянка, има старинно значение ‘извършвам религиозни подвизи’, префигиран глагол от *ДВИЗАТИ СЯ* – ‘движи се, вълнувам се, затруднявам се, измъчвам се’. Тази лексема предизвиква пряка асоциация с библейското описание на Христос: „И като беше в подвиг, се молеше прилежно“ (Лука 22: 44) (подвиг – ‘агония, вътрешна борба’), още една нишка към християнското. Силната емоционална вяра на клисаря намира езиков израз в трикратното повторение на лексемата *умиление* – по този начин се описва душевното му състояние както пряко, така и чрез отклика у тези, които го слушат, допълнено от повторението на *сълзи*; в сравненията: „при четенето и най-твърдите гласни ставаха в устата му по-меки от памук, по-сладки от мед, по-звучни от кавал“. Чистотата на душата му е подчертана от обособеното сравнение *сякаш хор ангели припяват на всяка дума*, от обособеното определение *озарен от божествено вдъхновение*. Описанията, свързани с дейността му, са все в това семантично поле: *кротко зачете канона, нежно умиление, сладко полусклопени очи, тихичък и медоречив гласец*. *Медоречив* е от типа на омировските епитети и е в пряка връзка с библейската стилистика.

В сравнително кратките текстови отрязъци, посветени на клисаря, определението *бедния* се повтаря четири пъти. Прилагателното е полисемантично, в текста е използвано със значението, което се свързва с членуваната му употреба, ‘който буди съжаление; нещастен, клет, злочест’ (РБЕ). То е от определенията, даващи пряк израз на авторовото отношение към персонажа. Това отношение вероятно е породено от невъзможността на човека да обедини духовното и човешкото, какъвто е стремежът на клисаря: „Да е да мога, като господ в Кана Галилейска, да я превърна на вино, и за комка ще има, и за народа ще има, ама... Ех!“. Удвояването на императивно-оптативната частица *да*, недовършеността на изречението след противопоставителния съюз, възклицанието изразяват силата на желанието му. Така в образа на клисаря излиза на преден план духовното начало. Той всъщност тръгва на паломническа мисия. Една темпорална транспозиция – „Върви и мисли“ – сякаш поставя усилията му извън времето. Мислите му са оформени като пряка реч, на базата на синтактичния паралелизъм, изпъстрени с многоточия. Графичното оформление, междуметията, показателните местоименни наречия, заместващи неизвестни за читателя реалии, сполучливо отразяват силното вълнение на клисаря и твърдата му решимост да изпълни мисията си. Радостта му от успеха намира израз в антитезата „грижовното лице на бедния клисар светна от радост“.

Бае Ангел е на пръв поглед епизодичен герой, но всъщност на принципа на синекдохата той представя събирателния образ на всички селяни – „невидимите“ адресати на речта на дядо поп в края на разказа. В неговия образ, изграден със съвсем ограничени изразни средства, се съчетават незначителността на тленната обвивка на човека (изразена чрез насищането на описанието с лексемата *малко* (*малката* и умалителното *мъничката*) и повтарящия се деминутив *главица*) и неговата духовна сила (предадена чрез метафората *крилатото* (*елече*)) (също двупланов образ, думата *крилато* е преносно употребена със значение ‘къс, възтесен’, но като характерен атрибут на ангелите отвежда към библейското, връзка, намерила пряк израз в сравнението *стана сякаш божи ангел*). Така и в този образ се преплитат двете начала, борбата между които е основният мотив в разказа.

Аксиоматично се приема, че Елин Пелин никога не се намесва в своите текстове. Диалогът с читателя не е характерен за неговите творби, но в този разказ авторовият глас звучи съвсем естествено и остава някак незабележим: „**Да видите** смущението му!“; „После вече имаха с дядо поп разговора, с който **захванах приказката си**, успокоиха се и както **казах**, бае Тодор внимателно зачете канона“.

Лингвостилистичният анализ на един от разказите на Елин Пелин разкрива уелото използване на възможностите на българския език. В този кратък и на пръв поглед обикновен текст, написан „с думи прости“, всъщност е използван целият конотативен потенциал на езика. И то така, че стилистичните похвати остават някак на заден план, това, което читателят забелязва, е сладкодумието на разказвача.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР:** *Български етимологичен речник.* [Balgarski etimologichen rechnik.] <https://ibl.bas.bg/lib/ber_2_000-744/#page/388/mode/1up> (13.01.2024).
- Пелин 2020:** Пелин, Елин. *Разкази.* [Elin Pelin. Razkazi.] София: Скорпио, 2020.
- Коларов 1983:** Коларов, Р. *Звук и смисъл.* [Kolarov, R. Zvuk i smisal.] София: Издателство на БАН, 1983.
- РБЕ:** *Речник на българския език.* [Rechnik na balgarskiya ezik.] <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B4%D0%B5/>> (13.01.2024).

Докторанти

ЛЕКСИКАЛНИ СЪКРАЩЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ МЛАДЕЖКИ ЖАРГОН¹

Таня Тодорова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

LEXICAL ABBREVIATIONS IN BULGARIAN YOUTH SLANG

Tanya Todorova

Constantine of Preslav University of Shumen

This paper investigates youth slang abbreviations in Bulgarian, utilizing the classification proposed by Ts. Karastoycheva. The research is based on empirical data collected from the online platform „www.bgjargon.com“. The findings reveal a notable preference among youth slang speakers for initialisms. These initialisms manifest in two subcategories: the origination of novel initialisms within the domain of youth slang and the reinterpretation of pre-existing initialisms from the standard language. Other means for abbreviation are also discussed, along with an exploration of the correlation between youth slang and internet slang and an examination of the semantic content of the data.

Key words: abbreviations, initialisms, clippings, internet slang

Книжовните съкращения са разпространени в официално-деловия стил, където са конотативно немаркирани. За разлика от тях съкращенията в жаргона, най-разпространени сред които са инициалните абривиатури, обикновено не се създават с цел постигане на краткост при запазване на неутралността на изказа. Може да се твърди, че тяхната основна функция е експресивната. По тази причина фокусът в настоящия доклад не е толкова върху формалната страна на словообразователния процес, колкото върху връзката между вече получените съкращения и тяхното съдържание.

¹ Това изследване е частично финансирано от Националната научна програма „Развитие на българистиката в чужбина“, договор № ДСД-8/16.08.2022 г.

В своя труд от 1988 г. Ц. Карастойчева заявява, че „абривиатурата в сленга е новост, неописана досега“, и първа предлага класификация за изследване на явлениято, като релевантността на изводите ѝ се потвърждава и в „Българският жаргон“ на Г. Армянов от 1995 г. Настоящото изложение съдържа анализ на емпиричен материал, ексцерпиран от онлайн платформата със свободен достъп „БГ жаргон“, който се извършва въз основа на същата класификация, като от наличните към момента съкращения в жаргонния речник са изведени необсценните.

Ц. Карастойчева подразделя абривиатурите на сричкови и инициални (Карастойчева 1988: 99), като преобладаващи за периода според изследването ѝ са именно инициалните (Карастойчева 1988: 100). Докато част от абривиатурите (в книжовния език) се създават с цел получаване на кратко, лесно произносимо звукосъчетание, останалите са резултат на т. нар. „езиково разточителство“ (Карастойчева 1988: 100) – от книжовния език се заема абривиатура, а в младежкия жаргон тя започва да се третира като код, чието съдържание трябва да се декодира (Карастойчева 1988: 100). Промяната на контекста, в който се употребява абривиатурата, се превръща в източник на комичен ефект (Карастойчева 1988: 100).

В настоящия доклад е предложен следният ред на разглеждане на **видовете** съкращения: инициални абривиатури и техните подвидове, формирани въз основа на семантични критерии, отсечени думи, сричкови абривиатури и други по-маргинални откъм употреба или откъм документиране случаи. Изложението съдържа ракурс към някои съкращения от интернет жаргона и към преносните употреби на утвърдени абривиатури (в българския книжовен език или с чужд произход), регистрирани в „БГ жаргон“.

1. Инициални абривиатури

Инициалните абривиатури в жаргона се създават по книжовен модел и споделят особеностите на официалните абривиатури, а именно – построени са от първите звукове на думите компоненти, като служебните думи, с някои изключения, не фигурират в състава им (Карастойчева 1988: 100). Не всички инициални абривиатури се изграждат по правилото за първите звукове на думите – среща се процес на декомпозиране на сложна дума с последваща абривиация, като някои от абривиатурите се създават след неправилно декомпозиране (Карастойчева 1988: 100).

Специфично относно инициалните абривиатури в жаргона е, че те могат да бъдат поделени на оригинални, т.е. новосъздадени за целите на жаргона, и на т. нар. от Ц. Карастойчева „готови“ (Карастойчева 1988: 101).

1.1. Оригинални инициални абривиатури

Оригиналните инициални абривиатури, регистрирани в „БГ жаргон“, са 23 на брой. Някои от тях са коментирани още в „Българският младежки жаргон“ на Ц. Карастойчева като *СМЧ* със значение „силно мой човек“ (с разновидност *ММЧ* „много мой човек“, също фигурираща в „БГ жаргон“). Друга документирана стратегия е създаването на абривиатури, чийто разгърнат лексикален състав е с фразеологичен характер, съответно НВГМ и ЦРТ: *на всяко гърне мерудия и цялата ти работа такава*.

Най-разпознаваеми са тези, до чийто контекст най-лесно се достига. Това са абривиатурите, закодирани социална критика или съдържащи алюзии за събития и явления от обществения живот. Интересно е, че някои от тях се използват паралелно в младежкия жаргон и в медиите. От една страна, съществуват абривиатури, които се създават в публичния дискурс и от медиите проникват в младежкия жаргон. От медиите в жаргона навлиза например изразът „трите Д-та“ (*дисциплина, дезинфекция, дистанция*), отпращащ към мерките по време на Ковид-19 пандемията, който се употребява иронично при различни ситуации. Други, с труден за уточнение произход, като ЕЖК (*една жена каза*), се срещат в младежкия жаргон отпреди 1989 г., но днес се използват и в медийни текстове като похват за придаване на експресивност. Налични са употреби в електронните издания Dnevnik (08.11.2004), вестник „ДУМА“ (04.02.2014), bTV Новините (28.03.2013) и редица други. Към абривиатурите коментар на социални позиции, дейности, организации, политически курсове и подобни от миналото и настоящето спадат МВШ (*много върл шпионин с денотат цивилен полицаи*), РАЩ (*Разединени американски щати*), ФАЩ (*Фашистки американски щати*), НРЗ (*Народна република Земя*).

1.2. Готови инициални абривиатури

Докато в книжовния език омонимията при абривиатурите е дефект и се избягва, в младежкия жаргон тя се превръща в търсен ефект. Готовите абривиатури, които се употребяват за означаване на учебни заведения, стопански и обществени организации, военни единици и други учреждения и дейности от обществения живот (Карастойчева 1988: 101), са предмет на интерпретация в младежкия жаргон. Задължително е те да бъдат декодирани по начин, различен от този в книжовния език. Г. Армянов твърди, че книжовните абривиатури, изпълнени с ново съдържание, са най-многобройни и най-ярко отразяват способността на носителите на жаргона да създават експресивни названия

дори и без средствата на семантичния пренос (Армянов 1995: 120). Според класификацията на Ц. Карастойчева съществуват два подтипа на готовите инициални абривиатури – те може да бъдат със същия денотат като в книжовния език, а може да бъдат и с различен денотат.

1.2.1. Готови инициални абривиатури със същия денотат като в книжовния език

Инициалните абривиатури със същия денотат като в книжовния език обикновено имат съвсем различно пълно съдържание, например ВМИ – *Висш медицински институт* преминава във *Вероятност малка да изкараш* (Карастойчева 1988: 102). Тези абривиатури трябва да бъдат декодирани, така че да се оцени потенциалната изобретателност, вложена в тях от ковачите им. Важна за разбирането на процеса е именно връзката между оригиналното и новото съдържание. От тази гледна точка е възможно да се говори за вторична номинация. Ц. Карастойчева упоменава само метафоричен пренос, но може да се открият и понятийни интерпретации, получени чрез метонимия. Обикновено този подвид преосмисляне на официални инициални абривиатури се извършва с цел заявяване на социална позиция чрез лаконично осмиване на денотата.

В „БГ жаргон“ са регистрирани следните случаи: БМВ (*бърка маслото с водата*), БКП (*банда криминални престъпници*), БСП (*бесни стари пенсии*), БФС (*България фърля салфетки*), КТБ (*крадци точат банка*), ПИК (*Пеевски иска да каже*), СДС (*стани да седна*), СПТУ (*серийно производство на тъпи ученици*), УНСС (*утре носете съответната сума*). Показателно е, че в официалното си значение всички от изведените абривиатури са добре известни – именно познаването на денотата прави неговото преименуване възможно.

1.2.2. Готови инициални абривиатури с различен денотат от този в книжовния език

При този подвид вторичната номинация не е действащ процес, тъй като заради разликата в денотатите няма семантична връзка между пълното съдържание на абривиатурата в книжовния език и в младежкия жаргон. Разчита се по-скоро на комичен ефект от разминаването между неутралното значение на книжовната абривиатура и експресивно натовареното значение при жаргонния прочит на същата абривиатура (Карастойчева 1988: 102).

Към този подвид спадат следните случаи от „БГ жаргон“: Б-52 (*вид коктейл*), БНР (*Бандата на ръба*), ВиК (*водка и кола*), ВНЛ (*вечно*

на лука), ВЦ (весела цигара), ДДТ (дебели депресирани тий-нейджърки), МПС (мръсно подсъзнание), МПТ (международен пиянски трафик), НЛО (неидентифициран луд обект), НРБ (на ръба), ОМГ (*oh my god*), R'n'B (ракия и бира) и други. Интересно е, че понякога все пак съществува асоциативна връзка между първото и второто значение, без да имат общ денотат. Например преосмислянето на абривиатурата на *вечна неразделна любов* като *вечно на лука* има за цел да осмее моралната криза на съвременето, подчертавайки разликата в лозунгите на поколенията. Абривиатурите с различен денотат са повече на брой от тези с еднакъв денотат може би защото несъобразяването с денотата дава по-голяма свобода на ковачите на младежкия жаргон.

2. Други

2.1. Отсечени думи

Съкращенията от типа „отсечени думи“ не са разглеждани от Ц. Карастойчева, тъй като тя смята някои от този вид съкращения за жаргонни примери за апокопа (Карастойчева 1988: 95). Те са изследвани от Г. Армянов, който привежда примери като *гот* („готин“), *скив* („скивай“), *чат* („чаткам“) и др. (Армянов 1995: 119). Според него обаче съкращаването чрез отсичане е сравнително рядко явление.

В „БГ жаргон“ то е представено от *рип* („рипни“), *ро* („робот“), *сеи се* („сецаш се“; може да се разглежда и като апокопа), *спец* („специалист“), *соц* („социализъм“), *споко* („спокойно“), *тел* („телефон“), *туз* („тузар“), *уво* („уволнение“), *уни* („университет“), *чич* („чичко“), *Кан* („Тутракан“). Любопитно е, че отсичането на английската лексема „friend“ при *фр* не е заето от английски, а се извършва на българска почва.

Тук обаче закономерно възниква въпросът дали всички от тези единици са представителни именно за младежкия говор. Случаите, обсъдени от Г. Армянов, разкриват схващането, че отсечените основи трябва да принадлежат на изрично жаргонни лексеми или на лексеми от други сфери на употреба, които в жаргона получават вторична номинация (*чат* < *чаткам*). Следователно като същински представителна за процеса в рамките на младежкия жаргон може да се разглежда само единицата *туз*. По-спорно е положението на *ро*, *сеи се*, *споко*, *чич* и *Кан*, тъй като, макар и пълните форми да не са жаргонни, може да се вземе предвид оценъчната конотация, изразена чрез отсичането, а при *фр* – двойното кодиране чрез отсичането на чуждица. Логично е гледещето за възникването на *рип*, *спец*, *соц*, *тел*, *уво*, *уни* като проява на

езиковата икономия в разговорната реч и/или като проява на езиковата икономия в интернет комуникацията, присъща на интернет жаргона.

2.2. Сричкови (групови съкращения от вида сложносъкратени думи)

Те се образуват от началните части на отделните съставки на сложното название – срв. *пушком* („пушачески комитет“), *ръчбач* (от „ръчно“ и „бачкане“) (Армянов 1995: 119). Този тип е определен като рядко срещан още в труда на Ц. Карастойчева, но докато до 1989 г. все пак се създават подобни абривиатури като имитация на известни групови съкращения от книжовния език (Армянов 1995: 120), днес той е вече демодирен и изгубен, за което сочи и липсата на такива единици в платформата „БГ жаргон“ към момента.

2.3. Рядко срещани процеси, по-тясно свързани с игрословието

В някои случаи, в които Ц. Карастойчева открива игрословие, промените засягат минимално лексемите, изграждащи абривиатурите. Ефектът се експлицира чрез използвания във вицовете принцип питане – отговаряне, при който питащият знае отговора и същевременно се надява питаният да не го знае (Димова 2006: 139) и да се подведе, като разтълкува абривиатурата. Похватът е обикновено налице и при въвеждането на дефинициите на останалите видове абривиатури в комуникативния акт, но при този процес разминаването е още на ниво разгръщане на абривиатурата. Например може да е осъществена замяна на паронимичен принцип като във ВЛТИ – *Висш леснотехнически институт*. По същия модел е преиначено съдържанието на абривиатурата РПГ – *ръчен противотанков гранатомет*, която започва да се интерпретира като *ръчен противотракторов гранатомет* в качеството си на препратка към атентата срещу Алексей Петров.

В „БГ жаргон“ има и един пример за анаграма: МВРО вместо ВМРО. Инициалните звукове се разместват с цел акцентирание върху приликите между двете организации.

В други случаи, коментирани от Ц. Карастойчева, пълнозначни думи се разглеждат като абривиатури на сентенциозни формулировки. Тук се наблюдава взаимно проникване на значението на квазиабривиатурата и на разгърнатото послание за доуточняване на авторовото внушение. В „БГ жаргон“ явлението е застъпено: *ЛОВЕ* – „люби, обичай винаги един“.

3. Интернет жаргон

Заради навлизането на високите технологии във всеки аспект от живота младежкия жаргон преминава от изцяло устно в гранично явление между устната и писмената реч. Употребите на съкращения от интернет жаргона са често срещано явление в говора на младите (устна и писмена комуникация), като обаче това обстоятелство не е причина да се разглеждат като принадлежащи към (произхождащи от) младежкия жаргон. Въпреки това предизвиква любопитство кои единици от интернет жаргона се разпознават и предпочитат от младите според базата данни на „БГ жаргон“.

С оглед на структурата съкращенията от интернет жаргона са най-вече инициални абривиатури, като се срещат още съкращения чрез отсичане и абривиатури, получени след неправилно декомпозиране. Те може да се поделят още на емоционално-оценъчно немаркирани и маркирани, като вече вторите може да се считат за явление, възникващо именно в рамките на младежкия жаргон (Павелски 2009: 5).

В настоящото изложение фокусът е върху абривиатурите, проникнали от англо-американския интернет жаргон, тъй като в „БГ жаргон“ те са по-значително количество. С български произход са само добре известните съкращения *здр* и *ддз* от „здравей“ и „откъде да знам“, както и по-малко разпространеното *КС* от „какво стана“. С англо-американски произход са транслитерирани *АСАП* (*ASAP, as soon as possible*), *АФК* (*AFK, away from keyboard*), *ЛОЛ* (*LOL, laughing out loud*), *РОФЛ* (*ROFL, rolling on the floor laughing*), *ОМГ* (*OMG, oh my god*), *плс* (*pls*, съкращение чрез отсичане на *please*). Срещат се и калки като *КМПС* (*колкото се може по-скоро*, тждествено на *АСАП*), *КПД* (*какво по дяволите*, тждествено на инициалната абривиатура на *what the hell*), *НП* (*няма проблем*, аналогично на инициалната абривиатура на *no problem*). От тези съкращения същинска принадлежност към младежкия жаргон имат експресивните *ЛОЛ*, *РОФЛ*, *ОМГ* и *КПД*.

4. Преносна употреба на популярни абривиатури

В младежкия жаргон често се среща преносна употреба на популярни абривиатури. Ц. Карастойчева например извежда фигуриращата и в „БГ жаргон“ абривиатура *ЦРУ* за означаване на портиер (Карастойчева (1988: 104). Преносни са и употребите на ексцерпирани от „БГ жаргон“ *НГВС* (*негоден за военна служба > жарг. смотан, странен*), *ТКЗС* (*трудовакооперативно земеделско стопанство > жарг. разделяне на стойността на покупка между няколко души*), *НПС* (от английски *NPC Non-Player Character* (герой, с който не може да се играе, защото е част от

визуалното оформление на видеоигра) > жарг. модел на поведение, при който се повтаря едно и също лицево изражение, едни и същи жестове, действия и тон), ОПГ (организирана престъпна група > жарг. група от съмнителни лица), ОЧЗ (организация на чудовища и злодеи, препратка към „Мечето Ръкспин“, в жаргона се използва вместо названия на политически партии), СОП (специални образователни потребности > жарг. трудно възприемчиво лице), ЕРД (едър рогат добитък > жарг. непривлекателна жена), ГНР (горски недървесни ресурси > жарг. марихуана). При използване на някои от тях, като ОЧЗ, адресатът в комуникативния акт е поставен пред необходимостта първо да стигне до съдържанието, а след това да разгълкува няколко смислови слоя – да декодира абривиатурата, след това да „отметне“ смисловите пластове, съдържащи покултурни препратки, и накрая да разчете посланието зад преносността.

Въз основа на разгледания емпиричен материал може да се изведе обобщението, че различните документирани начини за създаване на абривиатури, с едно изключение (сричковите абривиатури), са продуктивни и днес, като има разлики в предпоставките за възникването на абривиатури по съответните модели, отправящи към надхвърлянето на границите на младежкия жаргон и встъпването в пределите на интернет жаргона и разговорната комуникация. Относно тематичния обхват на абривиатурите може да се заключи, че в голямата си част те се създават с цел закодиране на социална критика, словесно пресъздаване на аспекти от бита такъв, какъвто е в настоящето на българина, и изграждане на препратки към покултурата. Не трябва да се пренебрегва обаче и обстоятелството, че немалко от тях отразяват предразсъдъци и социални стереотипи.

ЛИТЕРАТУРА

- Армянов 1995:** Армянов, Г. *Българският жаргон*. [Armyanov, G. *Balgarskiyat zhargon*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Димова 2006:** Димова, А. *Вицът като езиков и културен феномен*. [Dimova, A. *Vitsat kato ezikov i kulturen fenomen*.] В. Търново: Фабер, 2006.
- Карастойчева 1988:** Карастойчева, Ц. *Българският младежки говор*. [Karastoycheva, Ts. *Balgarskiyat mladezhki govor*.] София: Наука и изкуство, 1988.
- Павелски 2009:** Pawelski, A. *Using Internet Slang in Spoken Conversation: LOL!*. Colorado: Colorado State University, 2009. <<https://web.archive.org/web/20110707121842/http://amandapawelski.com/InternetSlang.pdf>> (05.01.2024).

***РУССКИЙ ЯЗЫК,
ЛИТЕРАТУРА,
КУЛЬТУРА:
ДИАЛОГ С ВРЕМЕНЕМ***

*(Посвещава се на
50-годишния юбилей
на Катедрата по руска филология
в Пловдивския университет)*

50 ГОДИНИ КАТЕДРА ПО РУСКА ФИЛОЛОГИЯ

ПРИЕМСТВЕНОСТ И УСТОЙЧИВОСТ, ДИНАМИКА И КРЕАТИВНОСТ: КОЕ ПРАВИ ПЛОВДИВСКАТА РУСИСТИКА УНИКАЛНА

Основни щрихи

- Катедрата по руска филология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ е образователна и научна структура с новаторско мислене, устойчиво развитие на академичния състав и международен авторитет.
- Стои в основата на пловдивската филология. Тя е една от двете катедри, създаването на които през 1973 г. дава успешния старт на филологическите специалности в Пловдивския университет. 2023 година маркира 50-годишния юбилей на българистиката и русистиката в Пловдивския университет. Раждането им има много по-голяма стойност от факта на откриването на две нови специалности. С него се създава базата на пловдивската хуманитаристика, с което започва трансформацията на висшето ни училище в университет от класически тип.
- Солидна езикова и научна подготовка, квалификация и професионален опит на академичния състав в катедрата – продукт на пловдивската филологическа школа: 90% от преподавателите са възпитаници на ЕГ „Иван Вазов“ – Пловдив (култовата пловдивска гимназия с дългогодишен фокус върху руския език и култура, известна като „Руската“, и богатата гама от други чужди езици, които по-късно започва да предлага) и различни специалности на Филологическия факултет на Пловдивския университет.
- Над 50% от членовете на катедрата притежават езикова и преподавателска квалификация по още един или два чужди езика (освен руския език), както и втора специалност „Учител по български език и литература“ – отлична предпоставка за реализация в международни научни и образователни проекти и програми.
- Собствена визия за глобализация и интернационализация на филологическата наука и образование, генерира идеи и ражда нови специализирани структури на факултетско и университетско ниво.

ско равнище: Център за езици и интеркултурна комуникация, Център за руски език и култура и Класна стая „Конфуций“, развиващи информационно-аналитична, учебно-методическа, научна и творческа дейност.

- Членство в национални и международни професионални организации и сътрудничество с културно-образователни институции в широк мащаб.
- Утвърдена школа за израстване на млади учени – след обучението си в катедрата успешно са защитили своите дисертации над 10 редовни докторанти, като някои от тях вече са част от академичния състав на катедрата – най-стабилното доказателство за приемственост; в момента има петима докторанти и един отчислен с право на защита.
- Безспорен лидер във факултета и университета по брой реализирани европейски и други международни научно-образователни и приложни проекти и програми.
- Катедрата е автор на концепцията и от учебната 2014/2015 г. ежегодно провежда на национално ниво състезанието за зрелостници „Я знаток руского языка“, чието десето издание предстои да отбележим съвсем наскоро с издаването на сборник с материали от състезанието. Привлякло вниманието на близо 1000 участници досега, то се превърна в наша запазена марка и е изключително плодотворна алтернативна форма за прием на студенти в специалностите *Руска филология* и *Български език и руски език*, радваща се на завиден интерес от страна на кандидат-студентите. Близо 100% от студентите в тези специалности са приети в ПУ по първо желание с отличната си оценка от състезанието, което създава прекрасни условия за успешна работа с тях.

В момента преподавателите от катедрата водят широк спектър от дисциплини в бакалавърските, магистърските и докторските програми с руски език в Пловдивския университет. **В бакалавърската степен** това са:

- *Руска филология*;
- *Руски език и български език* (открита през учебната 1985/1986 г.);
- *Приложна лингвистика* (с руски език като втори чужд, включен в специалността през учебната 2008/2009 г.);
- *Лингвистика с маркетинг* (с руски език като втори чужд, включен в специалността през учебната 2012/2013 г.);

- *Лингвистика с бизнес администрация* (с руски език като втори чужд, включен в специалността през учебната 2013/2014 г.);
- *Лингвистика с информационни технологии* (с руски език като втори чужд, включен в специалността през учебната 2016/2017 г.).

Обучение по руски език се предлага и за останалите специалности на Филологическия факултет, а също във Философско-историческия факултет, Факултета по математика и информатика, Факултета по икономически и социални науки и Химическия факултет на Пловдивския университет.

По решение на академичното ръководство от учебната 2011 година катедрата започва да администрира и **китаистиката** в ПУ. Обучението по китайски език, литература и култура в специалностите *Български език и китайски език* и *Приложна лингвистика (английски език и китайски език)* се осъществява от двама щатни (единият е носител на езика) и редица хонорувани преподаватели. Наред със задълбочената и широкопрофилна научноизследователска дейност те организират многобройни извънаудиторни мероприятия (фестивали, изложби, състезания и т.н.), което добавя поредния уникален щрих към облика на катедрата и успешно хвърля мост между културите: българската, китайската, руската...

Катедрата е координатор и на **широк спектър от магистърски програми**:

- *Актуална русистика* (езиковедски или литературоведски профил) (наследила създадената през 2001 г. програма *Русистика* с актуализиран и изцяло преработен учебен план);
- *Превод за европейските институции* (с два чужди езика);
- *Превод и интеркултурна комуникация* (с един чужд език);
- *Превод и интеркултурна комуникация* (с два чужди езика).

Трите специализирани преводачески магистратури се предлагат от учебната 2005/2006 г. Разработени са с водещото участие на Центъра за езици и интеркултурна комуникация (ЦЕИК) към Филологическия факултет. В тях студентите могат да избират от следните езици: английски, испански, италиански, китайски, немски, руски или френски – самостоятелно или в комбинация на два от предложените езици. Така вече 20 години катедрата в тясно сътрудничество с Центъра за езици и интеркултурна комуникация към Филологическия факултет продължава да е **единствената, предлагаща уникални за Филологическия факултет на ПУ билингвални магистърски програми** след придобитата бакалавърска степен, в които езиците могат да се избират не само самостоятелно, но и в различни комбинации.

- *Езиково осигуряване и културни дейности в туризма с езикова специализация по руски/английски/немски/френски/италиански/испански/китайски език.* Програмата стартира през учебната 2004/2005 г. и до 2018 г. функционира под названието *Културни и социални дейности в туризма.*

От учебната 2015/2016 г. се предлагат още три магистърски програми (с педагогически профил):

- *Методика на преподаването на руски език (за специалисти);*
- *Методика на преподаването на руски език (за неспециалисти);*
- *Методика на преподаването на руски език в детската градина (за педагози).*

Преподаватели от катедрата осигуряват обучението по руски език и в следните магистратури с педагогическа насоченост, администрирани в други катедри на ФФ:

- *Учител по чужд език – испански/немски/френски/руски език (за специалисти);*
- *Учител по чужд език – испански/немски/френски/руски език (за неспециалисти).*

Актуалният академичен състав включва 13 щатни преподаватели, като трябва да се подчертае, че в съвкупност досега катедрата никога не е имала по-висок академичен статус на членовете си: доц. д-р Юлиана Чакърова – ръководител, проф. д-р Надя Чернева, доц. д.ф.н. Николай Нейчев, доц. д-р Майя Кузова, доц. д-р Атанаска Тошева, гл. ас. д-р Людмила Минкова, гл. ас. д-р Милена Стойкова, гл. ас. д-р Наталия Христова, гл. ас. д-р Енчо Тилев, гл. ас. д-р Елица Миланова, ас. Маргарита Куцарова, преп. Уан Ин, преп. Владислава Иванова.

Детайлизираната хронология на събитията от създаването досега може да се прочете на специализирания ни сайт в раздела „История на катедрата“ (https://rusfil.uni-plovdiv.bg/?page_id=61).

Научноизследователска и приложна дейност

Основните научни направления, по които работят членовете на катедрата, се отнасят към различни области на лингвистиката, литературната теория, културологията и методиката на преподаването на чужди езици:

- проф. д-р Надя Чернева: *Фразеология, Лингвокултурология, Методика на преподаването на руски език;*
- доц. д.ф.н. Николай Нейчев: *Литература на XIX век, Херменевтика, Теория на литературата;*

- доц. д-р Юлиана Чакърова: *Когнитивна лингвистика, Лингвоконцептология, Теория, методология и практика на превода, Лингвокултурология, Лингвистика на текста и дискурса, Морфология, Съпоставително езикознание;*
- доц. д-р Майя Кузова: *Съпоставителен синтаксис, Синтаксис и стилистика;*
- доц. д-р Атанаска Тошева: *Историческа лингвистика, Съпоставително езикознание;*
- гл. ас. д-р Людмила Минкова: *Фонетика, Съпоставително езикознание, Методика на преподаването на руски език;*
- гл. ас. д-р Милена Стойкова: *Стилистика, Комуникативна лингвистика;*
- гл. ас. д-р Наталия Христова: *Теория и практика на превода;*
- гл. ас. д-р Енчо Тилев: *Съвременен руски език (Морфология), Общо езикознание, Съпоставително и славянско езикознание;*
- гл. ас. д-р Елица Миланова: *Китайски език и култура, Лингвокултурология; Методика на преподаването на чужди езици;*
- ас. Маргарита Куцарова: *Съвременен руски език (Морфология);*
- преп. Уан Ин: *Китайски език и култура, Странознание на Китай;*
- преп. Владислава Иванова: *Литература на XIX век.*

Специалистите от катедрата са автори на издадени **значими монографии**, ценени у нас и в чужбина:

- Проф. д-р Надя Чернева: *Прецедентные феномены русского лингвокультурного дискурса*. Пловдив: АРЕНА ПРИНТ, 2013; и *Лингводидактични пространства на културния диалог*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2023.
- Проф. д-р Стефка Георгиева (понастоящем пенсионер): *Русская фразеология в зеркале болгарского языка*. София: Херон Прес, 2011.
- Доц. д.ф.н. Николай Нейчев: *Ф. М. Достоевски – Тайнствената поетика*. Пловдив: Макрос, 2001 (преведена и издадена и в Русия под заглавието *Таинственная поэтика Ф. М. Достоевского*. Пер. с болг. Т. Нейчевой. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2010); *Литература и Месианизъм (Руското литературно месианство през XIX век)*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009; *Руска класическа литература (Университетски учебник)*. Част първа: *Руският роман на XIX век*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2023; *Руска драма-*

- тургия на XIX век (Университетско учебно пособие). Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2023.
- Доц. д-р Юлиана Чакърова: *Местоимения и анафора в българском и руском текстах*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010; и *Ракурси на когнитивната лингвистика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.
 - Доц. д-р Атанаска Тошева: *Езикът на „История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон (1792 г.) в контекста на езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII век*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009; и *Първа Харитоновна преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1831). Оригинален текст, превод и изследване*. Пловдив: Издателско-полиграфически комплекс „Жанет-45“, 2015.
 - Доц. д-р Майя Кузова: *Парадоксите на експресията в българския и руския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018.
 - Гл. ас. д-р Енчо Тилев: *Морфологична (не)категориалност*. Пловдив, Макрос, 2022, 452 с.; и в съавторство: Ст. Димитрова, Е. Тилев, Т. Дерекювлиев. *Вселената на езика. Диалози с професор Стефана Димитрова*. Пловдив: Макрос, 2022.
 - В резултат на успешно сътрудничество по проекти с колеги от Русия е издаден колективният труд *Русско-българский словарь квазисимволов*. Отв. ред. Г. В. Токарев. Тула: Тульское производственное полиграфическое объединение, 2021, в авторския колектив на който участват членовете на катедрата проф. д-р Надя Чернева, доц. д-р Юлиана Чакърова и гл. ас. д-р Елица Миланова, както и гл. ас. д-р Боряна Тенчева – възпитаник на катедрата от всички степени на обучение (бакалавър, магистър и доктор), понастоящем член на академичния състав на Катедрата по романистика и германистика.

Автори на **учебници и учебни пособия**, които се използват за аудиторна и извънаудиторна работа със студентите както от Пловдивския университет, така и от студентите русисти от останалите университети в страната, през годините са почти всички преподаватели от катедрата.

Катедрата по руска филология се ползва с **международно признание**. За издигане на нейния престиж допринасят организираните с участието на всички членове и проведени през 1996 г. и 2006 г. международни научни конференции под егидата на МАПРЯЛ. Работата по вътрешноуниверситетски проекти започва през 2000 г. с индивидуалните проекти на проф. д-р Надя Чернева (тогава гл. ас., 2000 – 2001) и

гл. ас. Людмила Минкова (2001 – 2002) и продължава с реализацията на колективни проекти, в които са включени всички преподаватели от катедрата: *Иновации в изследването на руския език, литература и култура* (2005 – 2006), *Нов руско-български тематичен речник (електронна версия)* (2007 – 2008) и *Нов българско-руски тематичен речник (електронна версия)* (2009 – 2010).

От 1998 г. до настоящия момент студентите от специалностите с руски език и преподавателите от катедрата активно участват в **студентската и преподавателската мобилност по програмите „Erasmus“ и „Erasmus+“** в рамките на сключените двустранни споразумения с редица академични центрове: Сорбоната – Париж-4; университетите в Гент – Белгия; Флоренция, Милано, Форли – Италия; Страсбург – Франция; Сегед – Унгария; Познан и Влоцлавек – Полша; Талин – Естония; Истанбул – Турция; Прага – Чехия, в които има центрове или секции по русистика. За владеещите и други чужди езици в комбинация с руския съществуват многобройни възможности за мобилност по програмата „Erasmus“ в общо над 50 университета в Европа, с които Филологическият факултет на Пловдивския университет има сключени договори за сътрудничество. На тази основа катедрата често е домакин на гостуващи преподаватели, чиито посещения разширяват научния кръгзор на преподавателите и студентите и са предпоставка за бъдещи успешни сътрудничества. За академичното ниво и международните контакти на катедрата от значение е и преподавателският опит на лекторите в чужбина: гл. ас. д-р Людмила Минкова (в Запорожие и Одеса, Украйна, и Комрат, Молдова) и гл. ас. д-р Кръстина Арбова (вече не е член на академичния състав на катедрата) – в Гьотинген, а също и специализациите на голяма част от академичния състав – в Русия, на преподавателите от китайския сектор – в Китай, както и на специализациите на доц. д-р Юлиана Чакърва в САЩ и на доц. д-р Ирина Чонгарова (вече не е член на академичния състав на катедрата) – във Великобритания.

Преподаватели от катедрата са носители на **престижни награди** в областта на хуманитаристиката. Лауреати на наградата „Золотая муза“, която се дава за високи творчески постижения и принос в развитието на българо-руските културни връзки, са доц. д.ф.н. Николай Нейчев (2003 г.) и проф. д-р Надя Чернева (2011 г.). Доц. Нейчев е и два пъти носител на наградата за литературна критика на Дружеството на пловдивските писатели (през 2002 и 2009 г.). Ас. Таня Атанасова (понастоящем пенсионер) получава „Салоон“ и номинация за награда „Пловдив“ през 1995 г. за превода на български на *Размишления за Божествената Литургия* от Н. В. Гогол (София: Истина, 1994). Преводът от български на английски, направен от доц. д-р Юлиана Чакърва, на разказа от М.

Павлова „Сара и омагьосаната гора“ („Sarah and the Enchanted Forest“. *Forge. An Electronic Journal of Modern Story, Culture and Art*, 2009) е номиниран за наградата „Million Writers Award“ през 2009 г. Доц. д-р Юлиана Чакърова и проф. д-р Надя Чернева са членове на екипа на международния проект VOCAL in Need, който през 2020 г. получи авторитетната европейска награда European Language Award.

През 2010 г. отвори врати ресурсен културно-информационен, научноизследователски и методически **Център за руски език и култура** с ръководител проф. д-р Надя Чернева, създаден по инициатива и с финансовата подкрепа на фондация „Русский мир“ (Русия). Катедрата е работила в тясно сътрудничество с центъра при организацията на десетките мероприятия, предоставящи на преподаватели и студенти щедри възможности за досег с руския език, литература и култура. В патент на центъра се превърна провежданият 10 години (до 2019 г.) международен семинар за студенти „Обучение на преводаческо мастерство“, където студентите и преподавателите имаха уникалната възможност да общуват помежду си и да се срещнат с изтъкнати преводачи, писатели и специалисти от България и Русия.

Много ли са, или са малко тези 5 десетилетия от историята на една катедра и специалност?

За онези, които са полагали основите, всичко изглежда, сякаш се е случило вчера. В този своеобразен „миг“ обаче са кондензирани толкова много работа, усилия, творческа енергия, помогнали им да преминават през трудностите и да оформят съвременния облик на катедрата – подкрепен с традиция, изграден с любов и професионализъм, осветен от заслужен успех.

Преминала през редица трудности в нелекия си път, днес Катедрата по руска филология авторитетно заема своята позиция и добавя ценен щрих към академичния облик на Филологическия факултет и Пловдивския университет. Без преувеличение може да се твърди, че катедрата има свое уникално лице. То е очертано от високи академични критерии, отговорност към работата и нещо много важно – ентузиазъм и всеотдайност към студентите, което е забелязвано и оценявано от самите тях.

Една стабилна традиция, достойно поддържана и креативно развивана през годините, увенчана със завиден успех. Традиция, която с гордост можем да предадем на своите възпитаници и последователи.

Доц. д-р Юлиана Чакърова
ръководител на Катедрата по руска филология

**СИМВОЛ – ВОЗМОЖНО ЛИ ОБЪЯТЪ НЕОБЪЯТНОЕ
(К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ СИМВОЛА
В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ)**

Юлиана Чакырова

Пловдивский университет имени Паисия Хилендарского

**SYMBOL – IS IT POSSIBLE TO GRASP THE IMMENSITY
(TOWARD THE PROBLEM OF SYMBOL EXPLORATION
IN LINGUOCULTUROLOGY)**

Yuliana Chakarova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The study provides suggestions for consistent and not contradictory presenting in fundamental works within the discipline of one of the key concepts in linguoculturology – *symbol*, as well as some ideas that could be the basis of building solid methodology for exploring this complex phenomenon. My analysis of a large amount of relevant sources has shown that often they refer to authors, schools and opinions that disagree with each other or with the main stream of understanding of the symbol within the discipline while giving no explanation of the differences or the reasons for that. The paper touches upon some ideas of the most relevant schools and disciplines that are in agreement with the aims of linguocultural analysis and argues that together they can build a strong theoretical basis for studying linguocultural symbols.

Key words: symbol, cultural symbol, semiotics of culture, linguoculturology

Принцип символизма с его универсальностью, значимостью и общеприменимостью – волшебное слово, то самое «Сезам, откройся!», которое позволяет войти в специфически человеческий мир, в мир человеческой культуры.

Э. Кассирер¹

Лингвокультурология – очередная наука, в которой феномен *символ* считается одним из центральных. Настоящая работа ставит себе **целью** выявить проблемные зоны, связанные с употреблением соответствующей лексики в лингвокультурологических работах, а также аргументировать необходимость ясно оговаривать принятое и использованное в конкретном исследовании значение этого ключевого понятия – столь многогранного и в конечном счете несовпадающего в толковании разных школ и авторов. Ясное указание на параметры символа, на генезис понятия, на школы и ученых, которые задают его сущность и теоретические основания, использованные в определенной работе, снимет возникающие противоречия, связанные с изучением этого феномена в рамках указанной дисциплины. Только тогда анализ символа в парадигме лингвокультурологии станет не только *мультидисциплинарным* (под этим мы понимаем привлечение данных – иногда несогласованных между собой – разных наук), но и по-настоящему *интердисциплинарным* (когда привлекаемые из разных наук данные «работают» в коллаборации, без противоречий и дополняют друг друга). Напомним, что использование «совместимых доказательств» (*converging evidence*) является одним из основных постулатов когнитивной лингвистики (Эванс, Грин 2006: 17), к которой тяготеет лингвокультурология. Все это послужит надежным фундаментом для построения непротиворечивой методологии анализа символа. На этот последний вопрос стоит посвятить отдельное исследование.

Анализ лингвокультурологического дискурса не оставляет сомнения в том, что символ является одним из ключевых понятий и терминов лингвокультурологии. Можно утверждать, что он – неотъемлемый **элемент ядра** терминологического аппарата дисциплины. Это более чем естественно. К символу отсылает базовый постулат лингвокультурологии о культуре как «символическом универсуме» (термин Э. Кассирера), в котором языковые знаки служат вербализацией культурных концептов. В культуре символу отводится уникальная роль, он считается своеобразным «языком лингвокультуры» (Алефиренко 2010: 238 и сл.). Наиболее

¹ Кассирер 1998: 480.

ценными для лингвокультурологии считаются именно «те определения культуры, в состав которых вводится символический аспект» (там же: 53). В. В. Красных выделяет совокупность основных символов культуры как одну из ее четырех подсистем (Красных 2013: 12 и сл.). Являясь самым устойчивым элементом культурного континуума, «пронизывая толщу культур» (Лотман 1987: 12), символы служат стержнем, не дающим культуре распасться на отдельные хронологические пласты; они считаются механизмом сохранения единства культуры: «Единство основного набора доминирующих символов и длительность их культурной жизни в значительной мере определяют национальные и ареальные границы культур» (там же). В связи с этим уровень символики считается наиболее национально специфичным (Федосеева 2015: 98 и сл.). Значение этого уровня лингвокультуры ставится во главу угла: «[...] трудно переоценить значение национальной символики» (Зиновьева 2016: 31). Об осознании символов в качестве неотъемлемой части лингвокультуры свидетельствует также следующий факт: знание разного рода символов, названное «семиотической компетентностью», считается элементом национальной лингвокультурной компетентности (Городецкая 2007: 17). Поэтому проблематика, имеющая отношение к изучению символов, не может не быть в центре внимания лингвокультурологии, занимающейся национально-культурной спецификой языковых единиц и категориями культуры, представленными в языке.

С другой стороны, как утверждает тонкий знаток славянской народной культуры А. А. Потебня, именно в лингвокультурологии культурные символы могут изучаться полноценно: «[...] только с точки зрения языка можно привести символы в порядок, согласный с воззрениями народа, а не с произволом пишущего» (Потебня 2000: 9). Символ считается одной из единиц изучения, входящей в предмет лингвокультурологии (см. Маслова 2004: 36, 42 – 43 и сл.) или же в ее задачи (Токарев, Токарева 2016: 65). Символ (наряду с другими феноменами, как архетип, тотем, фетиш, ритуал, оберег, стереотип, мифологема) является элементом символярия культуры (или ее словаря), считающегося одним из базовых для лингвокультурологии метаязыковых понятий (Телия 1999: 21). А в одной из авторитетных школ, исследующих культурно маркированные явления и их представленность в языке, символы считаются синонимом основных единиц изучения – логоэпистем: «[...] их можно назвать символами чего-то, стоящего за ними [...]» (Верещагин, Костомаров 1999: 7), и таким образом возвеличены в ранг главного. Близкая точка зрения выражена и другими исследователями (см., напр., Иванова, Чанышева 2010: 105). Символ рассматривается с разных перспектив – в ре-

кламе, в языковой картине мира (приведем только в качестве иллюстрации некоторые работы пловдивских молодых лингвистов: Тенчева 2011; Миланова 2016). В последние годы вплоть до сегодняшнего дня символ является также фокусом исследования научных коллективов в рамках разных проектов, результатом работы которых являются как статьи (приведем только в качестве иллюстрации такие, как напр. Токарев 2020; Токарев, Чернева 2020; Токарев 2021), так и словари, включающие богатый набор символов (Токарев, ред. 2021)...

На фоне описанного положения дел, однако, озадачивает тот факт, что данный ведущий термин часто принимается *a priori* в фундаментальных лингвокультурологических работах, без определений и специальных оговорок (или же с кратким определением, не снимающим его противоречивость), а мнения ученых с сильно отличающимися точками зрения о природе символа и его отношении к знаку представлены как якобы согласованные и не противоречащие друг другу. Таким образом, остаются не совсем ясными ответы на вопросы о том, на каком научном фундаменте лежит понимание природы символа в лингвокультурологии (или же в конкретной работе), из каких постулатов исходят его исследователи, а также одинаковы ли они у всех авторов.

Например, в ряде базовых учебников и пособий по лингвокультурологии термин *символ* никак не дефинирован, а используется как общеизвестное понятие, притом часто остается без особого внимания: см. Иванова 2004; Питина, Шкатова 2006; Хроленко 2008; Иванова, Чаньшева 2010; Дервяго 2017 и др. Иногда даже и те авторы, которые более подробно занимаются вопросами символа – напр. упоминают его происхождение, виды, функционирование, все равно не предлагают ясной дефиниции самого понятия, напр. Воробьев 2006; Зиновьева 2016. Без дополнительных объяснений утверждается, что значение термина в русской (культурологической) семиотике связано с идеями Ч. Пирса (Воробьев 2006: 38; Токарев, Токарева 2016: 136) при известном факте несовпадения значения термина в пирсовской и европейской семиотических традициях. Или же в специально посвященной культурным символам работе рядом, без какого-либо уточнения, упоминаются Ч. Пирс и Ф. де Соссюр... (напр. Тен 2007). При объяснении специфики символа утверждается, с одной стороны, что «вся символическая деятельность человека прежде всего его язык и культура, имеют материальное основание», все материально и «может быть сведено к мышечным сокращениям» (Алефиренко 2010: 243) (т.е. принимается постулат когнитивной лингвистики о «воплощенном» значении, о телесном опыте), а с другой, одновременно, без разъяснений концептуальных

различий, упоминается Ф. де Соссюр (для которого языковые знаки немотивированы) и говорится об условности символа (Алефиренко 2010: 243). Этот ряд можно без усилия продолжить.

Между тем, несмотря на широкий спектр употребления данного термина (в разных сферах познания и школах), а, может быть, именно поэтому, обозначаемая им сущность является одним из самых расплывчатых и неопределенных. Данный факт подчеркивался рядом выдающихся исследователей, которые подробно занимались этим феноменом: «Слово ‘символ’ одно из самых многозначных в системе семиотических наук» (Лотман 1987: 10). Подобная точка зрения выражена и доайеном современной семиотики У. Эко (1984: 131), который не без иронии утверждает, что иногда попытки предоставить непротиворечивое определение символу абсурдны, а якобы «плодотворность» результатов состоит в утверждении, что символ может означать одновременно все и ничто. Указание на «загадочность», «туманность», «противоречивость» символа является скорее нормой, чем исключением (см. среди прочих Карпенко 2002: 186; Романовская 2009: 39 и др.). Н. Ф. Алефиренко является одним из немногих авторов учебников и учебных пособий, эксплицитно выражающих эту мысль в связи с лингвокультурологией: «Содержание понятия ‘символ’ пока не имеет достаточно четкого очертания [...] Множественность и разнообразие точек зрения по этому поводу порождают различные, иногда даже взаимоисключающие, способы понимания содержания и смысла термина ‘символ’» (Алефиренко 2010: 236).

Далее постараемся выявить основные проблемы, связанные с употреблением термина без специальных оговорок.

Первая проблема связана с тем, что встречается **терминологическое и нетерминологическое употребление лексемы *символ***. Кроме попутных заметок об этой проблеме, есть специальные публикации, посвященные ей: см., напр., Мечковская 2008, в которой особо подчеркивается такая опасность при омонимии слова общего языка и термина (как в обсуждаемом случае), причем, по мнению Н. Б. Мечковской, различия здесь довольно резкие, начиная с денотативного уровня, не говоря уже о содержательном (с. 55). Речь идет о параллельном употреблении лексемы в обыденной речи (т.е. представленности символа в так называемой «наивной» картине мира) и в научных исследованиях. В обыденном языковом сознании семантический объем анализируемого понятия шире. Об этом свидетельствуют дефиниции в толковых словарях, которые в самом общем плане включают предмет или действие, условно представляющие какую-либо идею; так же широко употребляется лексема и в разных по-

пулярных материалах, ср. [X] – символ всего поколения миллениалов; Якорь – символ надежды; символы силы Рейки; символ красного кристалла (в других источниках все эти «защитные» изображения – крест, полумесяц, исцеляющая рука – называются еще то знаком, то эмблемой²) и т.д. Как можно увидеть, при таком употреблении символ приравнивается знаку нетерминологически, а может использоваться в одном ряду и с другими лексемами, обозначающими близкие понятия. Ср. употребления типа 8 символов мира и их значения в заголовке общественнопопулярной статьи, а в содержании – **знак мира, знак V, эмблема красного креста, эмблема Pax Cultura...** (Symbols Archive URL); или: **символ квадрат – это древний знак земли** (Symboly URL). В таких случаях не совсем ясно, как они могут представлять национальную специфику и при помощи какого научного аппарата проводить анализ. Любая наука, однако, нуждается не в наивной, а в научно обоснованной терминологии, вписывающейся в определенные теоретические рамки.

Другая проблема состоит в том, что лексемы **символ** и **символический** являются полисемантами не только на перекрестке **обыденного и научного знания**. Даже при их употреблении в терминологическом значении эта многозначность не снимается. Любая попытка приблизиться к значению термина сталкивает исследователя с разными лицами этого ускользающего понятия, представленного по-разному в отдельных дисциплинах и направлениях, школах, у отдельных авторов. Описанная ситуация убеждает исследователя в том, что невозможно думать об общем инварианте значения, удовлетворяющего условиям всех областей познания и всех временных пластов, в которых используется данная лексема. Одновременно, ситуация делает очевидной необходимость более точного дефинирования этого ключевого для лингвокультурологии термина – именно в рамках указанной дисциплины. Выдающийся семиотик Ю. Лотман тоже указывал на обязательность точной дефиниции: «[...] лингво-семиотическая система ощущает свою неполноту, если не дает своего³ определения символа», притом «каждая система знает, что такое ‘ее символ’, и нуждается в нем для работы семиотической структуры» (Лотман 1987: 10 – 11).

Просмотр фундаментальных лингвокультурологических изданий убеждает нас в том, что понятие **символ** не совпадает у отдельных авторов; неоднозначно понимается также соотношения символа и обозначающей его языковой единицы. Наиболее полно вопрос о символе

² Между тем, квадрат, исцеляющая рука – это иконы по терминологии Ч. Пирса, в то время как кристалл – чистая конвенция.

³ Разрядка оригинала.

представлен в учебниках В. А. Масловой (см. Маслова 2004) и Н. Ф. Алефиренко (Алефиренко 2010). В них можно найти не только дефиницию этого понятия, но и описание его функций, сопоставление со смежными понятиями и т.д. По Масловой, *символ* – это «*вещь, награжденная смыслом*»⁴ (Маслова 2004: 102), от которой автор разграничивает языковой символ, или *слово-символ* (там же: 97 и сл.). Н. Ф. Алефиренко, со своей стороны, определяет символ как «знак совершенно особого рода, исполняющего роль знакового медиума» (Алефиренко 2010: 238). Далее без какого-либо объяснения у него появляются два термина – *символ* и *словесный символ*, которые употребляются иногда альтернативно; между ними «перепрыгивается» без специальной оговорки (с. 238 – 241), т.е. символ воспринимается то как вещь, то как языковой феномен. Наиболее последовательное проведение различий, на наш взгляд, предлагается в работах В. Телия (и ее школы⁵), в которых «собственно символ» – это предмет, артефакт или персона, а роль языкового символа видится в смене значения языковой сущности на символическую функцию, причем значение слова отправляет не к конкретному референту, а по ассоциации – к некоторой идее. С целью разграничения реалии от языкового знака вводится термин *квазисимвол*⁶ (Телия 1996: 243).

Положение осложняется наличием прямо противоположной точки зрения у других выдающихся исследователей в области лингвокультурологии, при том не всегда однозначно выраженной. В более ранних работах В. В. Красных называет символ, с одной стороны, «культурным предметом»; но в той же работе появляется утверждение о наличии двух равнозначимых сторон: сам «предмет» (А) и замещающее – *собственно (!) символ* (Б) (Красных 2006). Позднее, в другой работе, «культурный предмет» заменен на более неопределенный термин «единица культуры» (неопределенный, потому что такой единицей может быть и физический предмет, и слово), но потом уже предоставля-

⁴ Курсив и жирный шрифт оригинала.

⁵ См., напр., цитированные здесь работы Г. В. Токарева.

⁶ Оставим в стороне вопрос об удачности выбора самого термина ввиду наличия и негативной коннотации префиксоида *квази-*. Ср. толкования в словарях, обязательно включающих семы ‘мнимый, ложный, ненастоящий’ – *квазинаука, квазиспециалист...* (напр. в Большом толковом словаре русского языка, 1998 г.); также часто упоминается соответствие русскому *лже-*. Кажется, эти семы не могут не активироваться в семантической памяти даже и при терминологическом употреблении этого элемента в значении ‘похожий, но не тождественный’. Конечно, это просто вопрос выбора терминологии, но нам кажется более удачной оппозиция терминов *символ* – *вербальный символ*.

ется более точное определение символа как «языковленное, поименованное⁷ представление о некоем «предмете», выполняющем символическую функцию, который был определенным образом осмыслен, переосмыслен и занял свое место в культуре» (Красных 2013: 16). Как выглядит, для В. В. Красных *символ* – это то, что у В. А. Масловой и Н. Ф. Алефиренко *словесный символ*, а у Телия *квазисимвол*. Дополнительную неясность вводит употребление термина в ряду *символ – эталон – знак*. Для В. В. Красных они синонимы: символ – это одна из сторон знаков-эталонов (Красных 2006), для школы В. Телия (квази)эталоны – это знаки, отражающие представления о стандартах свойств и качеств человека (Токарев, Токарева 2016: 63, 71).

По словам В. В. Красных, «ведущая роль в изучении лингвокультуры как объекта когнитивных исследований должна и будет принадлежать лингвистам» (Красных 2013: 17), поэтому теперь обратимся к вкладу **лингвистики** в этот казус. К сожалению, требования объема работы заставляют нас остановиться, притом коротко, только на самых эмблематичных точках зрения.

Естественно, начнем с «отца» структурной лингвистики – Ф. де Соссюра. Он ясно различает знак и символ и **выводит символы за пределы пространства знаков**, а главная причина этому – наличие мотивированности: «Символ характеризуется тем, что он всегда не до конца произволен; он не вполне пуст, в нем есть рудимент естественной связи между означающим и означаемым» (Соссюр 1977: 101). Таким образом, описанное отношение к символу, бытующее в ведущей на протяжении более пятидесяти лет прошлого века (структуралистской) методологии гуманитарных исследований, приводит к маргинализации символа (и его роли в познании) во многих областях научного знания.

Отличается от этого понимания точка зрения немецкого психолога К. Бюлера – создателя одной из самых значимых теорий языка. На самом деле оказывается, что основополагающее также для когнитивной лингвистики понимание языка как символизирующей системы представлено им почти 100 лет назад. Для К. Бюлера символ (наряду с симптомом и сигналом) является одной из сложных семантических функций языкового знака (Бюлер 2011: 35).

Поскольку лингвокультурология тяготеет к постулатам **когнитивной лингвистики** и ищет точек соприкосновения (некоторые ученые даже выделяют в первой 2 вида, один из которых – когнитивная лингвокультурология: см., напр., одноименное название научной

⁷ Курсив автора настоящей статьи.

школы Н. Ф. Алефиренко; Сергиенко 2019 и др.), то представляется уместным специально подчеркнуть, что употребление термина *символ* в некоторых ведущих теориях когнитивной лингвистики в определенных пунктах отличается от принятого в лингвокультурологии. Это тоже деталь, на которую никогда не обращается внимание в лингвокультурологии. Понятие *символа* и *символизации* является основным во взглядах Р. Лангакера: автор считает символические структуры фокусом анализа его теории – когнитивной грамматики. Лангакер определяет *символ* как такую связь между семантической и фонетической структурами лексической или грамматической единицы, в которой одна структура может вызвать другую в сознании, притом «лексика и грамматика формируют градацию, состоящую единственно из групп символических структур»⁸ (Лангакер 2008: 5). Утверждается, что язык имеет символическую функцию и создает систематические связи между концептуализациями и наблюдаемыми феноменами – напр. звуками и жестами (там же: 6). Но его постулат о символической функции языка может создать ошибочное впечатление о совпадении со взглядами Ч. Пирса. Поэтому стоит подчеркнуть, что, во-первых, символическая структура у Лангакера – не знак (знак в его терминологии называется фонетической структурой), а **связь** между полюсами семантической и фонетической структуры; она существует в них, инкорпорируя оба конца, поэтому она **биполярна** (там же: 16). С другой стороны, мотивированность символических структур провозглашается Лангакером одним из основных философских принципов его грамматики: язык «[...] обоснован и объясним с точки зрения своих семиологических и интерактивных функций, также как и его биологической, когнитивной и социокультурной базы. Когнитивные и функциональные лингвисты считают, что практически все в языке **мотивировано**»⁹ (там же: 6). Именно в этом последнем утверждении можно найти точки соприкосновения с пониманием символа в культурологии. Приведем еще один аргумент: мотивированность как раз и представляет собой результат первичного чувственного (телесного) опыта, связанного с существованием человека и вещей вокруг него – а это основной тезис и в философии культуры, о которой пойдет речь дальше. Только нельзя забывать факт, что в школе когнитивной грамматики не выделяются символы культуры, этот вопрос остается вне поля интереса, потому что ведущим постулатом является универсальность человеческого мышления.

⁸ Перевод с английского и болгарского на русский в работе сделан автором настоящей статьи.

⁹ Жирный шрифт оригинала.

Лингвокультурология находится ближе к пониманию других представителей когнитивной лингвистики. Ср. попутное уточнение, внесенное авторами Теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффом и М. Джонсоном. Ученые различают символизм языкового означающего (последовательности звуков) от культурного и религиозного символизма, которые считаются специфическими случаями метонимии, мотивированными концептуальной системой и энциклопедическим опытом человека (напр. голубь как символ Святого духа – Лакофф, Джонсон 1980: 40).

Иллюстрированная **амбивалентность термина** (символа как знака вообще и символа как культурного феномена, нагруженного дополнительным значением) в очередной раз подчеркивает необходимость оговаривать теоретическую базу и понимание в ней феномена символа. Это особенно важно в исследованиях, прямо заявляющих использование когнитивной оптики (напр. Соколова 2006), потому что в когнитивной грамматике, например, значение символа сильно отличается от культурологического.

В русскоязычной лингвистике наиболее детально и углубленно представлен символ у Н. Д. Арутюновой (Арутюнова 1999: 337 – 346). Несмотря на то, что в фокусе анализа находится «наивная» семиотика, представляется, что он вполне может быть использован и в научном дискурсе. Его познавательная ценность не только для наивной, но и для научной картины мира обусловлена тем, что в гуманитаристике содержательное расстояние между той и другой значительно короче, чем в природных науках (Мечковская 2007: 190). Представление о символе и смежных понятиях (таких, как образ и знак) в «обыденном» языковом сознании дано по словарям и вообще включает только нормативное употребление (которое не обязательно совпадает с использованием лексем любым носителем языка, ср. синонимичное употребление *дарить в знак любви / как символ любви*, что разграничивается в научном описании). Кроме того, приводятся определения символа в строго научных источниках: энциклопедическом словаре, философской энциклопедии (что отражает научное, а не обыденное восприятие). Таким образом, это исчерпывающее описание может послужить стабильным фундаментом в лингвокультурологических исследованиях. Но факты свидетельствуют о том, что в фундаментальных источниках оно упоминается редко и довольно сжато, попутно, при помощи одного их аспекта (Маслова 2004: 106 – все-таки упоминается одно из отличий от знаков, выведенное Н. Д. Арутюновой; Токарев, Токарева 2016: 62 –

упоминается единственно императивность символа, о котором говорится в исследовании Н. Д. Арутюновой).

В силу того, что символ является основным термином **семиотики**, его анализ в рамках этой научной дисциплины не может не быть релевантным в контексте нашего исследования. Язык культуры шире вербального языка и включает также восприятие ряда предметов и явлений действительности в качестве символов иной сущности. Поэтому выглядит вполне логичным, что лингвокультурология, точно так же, как и культурология, «читает» свой предмет через семиотику. Именно аппарат семиотики (в ядре которой находится знаковая система) считается некоторыми авторами наиболее надежным при системном изучении элементов лингвокультуры: «Все свойства единиц – знаков, наделенных значениями, способна опосредовать лишь семиотическая модель как способ их системной организации и одновременно модель исследования» (Воробьев 2006: 38). Но обращение к доайенам теории создает серьезную проблему (или, по выражению Р. Миленковой-Киен, «невралгическую точку»¹⁰, 1999: 58) – это терминологическое и концептуальное несоответствие мнений в ведущих школах и теориях по поводу самой сущности символа. С одной стороны – это последователи пирсовского понимания символа, а с другой – соссюрковского. Объективная возможность найти точки соприкосновения и параллели между пирсовским и соссюрским пониманием знаков не устраняет терминологического несоответствия. В фундаментальных лингвокультурологических работах, если и есть ссылка на источники, то не упоминается существенный факт: у Ч. Пирса символы – это **один из трех видов знаков**, это **знаки**, отсылающие к денотату «по силе закона» (Пирс 1994: 2.249), или «конвенциональные знаки» (там же: 4.56), и среди языковых знаков подавляющее большинство относится именно к символам (в его терминологии); в то время, как было уже отмечено, для Соссюра они отличаются от знаков и не представляют интереса по причине определенной связанности между означающим и означаемым. О целесообразности использования семиотического подхода как модели исследования говорит в своей «Лингвокультурологии» В. В. Воробьев (Воробьев 2006: 37). Выявляя, однако (вслед за немецким семиотиком Г. Клаусом), якобы отсутствующее в эксплицитном виде упоминание реального предмета в трехкомпонентном семиозисе в стиле Ч. Пирс – Ч. Моррис¹¹, В. В. Воробьев упускает, на наш

¹⁰ Перевод с болгарского на русский сделан автором настоящей статьи.

¹¹ На самом деле, в семиотике Ч. Пирса – Ч. Морриса включение предмета действительности указано эксплицитно: «Семантика имеет дело с отношением знаков к их десигнатам и тем самым к объектам, которые они обозначают (денотируют)

взгляд, релевантное отличие этой ветви семиотики от культурологической семиотики. Такая ссылка на Ч. Пирса присутствует, как было указано, и в учебнике Г. Токарева и И. Токаревой (2016: 136). Упоминание пирсовской классификации и условности символа выглядит недостаточно информативным, потому что далее без особого разграничения подчеркивается, что символы – своеобразные ключевые знаки культурной парадигмы, хранящие в сжатой форме программу *определенной культуры* (там же: 138), что связывает их с другой концепцией символа (такой, представленной в культурной семиотике и антропологической философии) и противоречит утверждению об их конвенциональности.

По силе связи с культурой для лингвокультурологии скорее релевантна связь с **семиотикой культуры**. Но кажется, что многим фундаментальным исследованиям не хватает эксплицитного объяснения этой связи. Определяя теоретическую основу лингвокультурологии, ученые специально аргументируют указанный подход: «Культурно-семиотический подход позволяет систематизировать разнообразие лингвокультурных деталей» (Токарев, Токарева 2016: 136). «Идеологи» лингвокультурологии сходятся на том, что «[с]емиотический подход к рассмотрению феномена культуры создает предпосылки для анализа взаимодействия ее «языка» с естественным языком на *едином методологическом основании*. Это дает основание для использования в лингвокультурологии общего как для языка, так и для культуры метаязыка» (Телия 1999: 19). Вскоре после этого Ю. С. Степанов отмечает «новую» сферу применения семиотики – концептологию (Степанов 2001: 6, 40 – 41). Такой взгляд на использование семиотического подхода в качестве концептуальной рамки лингвокультурологии разделяют и другие авторы: при нем «культура и язык выводятся на равнозначный уровень, где в самом широком смысле культура понимается как содержание, а язык – как форма существования данного содержания» (Клоков 2000: 60).

Для представления проблем в лингвокультурологии, возникающих при использовании этой концептуальной рамки без оговорки, мы выбрали самого эмблематичного русскоязычного семиотика культуры – Ю. М. Лотмана. Его имя упоминается почти всегда в базовых источниках, а его определения активно цитируются. Нигде, однако, мы не

или могут обозначать (денотировать)» (Моррис 2001: 63). Ч. Моррис говорит о реальном предмете действительности довольно подробно: «Никакого противоречия не возникает, когда говорят, что у каждого знака есть десигнат, но не каждый знак соотносится с чем-либо реально существующим. В тех случаях, когда объект референции **реально существует** [жирный шрифт в этих цитатах добавлен автором настоящей статьи], этот объект является *денотатом*» (там же: 49).

нашли объяснения несоответствий между лотмановским пониманием архаичности символа и многократными утверждениями о том, что лингвокультурология – синхронная дисциплина. Ср. у Ю. М. Лотмана:

- [С]тержневая группа их действительно имеет *глубоко архаическую природу и восходит к дописьменной эпохе* [...]
- [С]имвол *никогда не принадлежит какому-либо одному синхронному срезу культуры* — он всегда *пронзает этот срез по вертикали, приходя из прошлого и уходя в будущее. Память символа всегда древнее, чем память его несимволического текстового окружения.*
- Являясь *важным механизмом памяти культуры*, символы переносят тексты, сюжетные схемы и другие семиотические образования из одного ее пласта в другой.
- [Символ] посланец *других культурных эпох* (= других культур), как напоминание о *древних* (= «вечных») основах культуры. С другой стороны, символ активно коррелирует с культурным контекстом, трансформируется под его влиянием и сам его трансформирует.¹²
(Лотман 1987: 11 – 12)

Мы позволили себе включение нескольких цитат, чтобы показать, что утверждение о диахронности самого феномена является не каким-то единичным и маргинальным упоминанием, а *стержнем* в понимании Ю. М. Лотмана. Нет никакого сомнения в том, что это понимание отлично известно специалистам-лингвокультурологам. Но утверждение о синхронной перспективе лингвокультурологии поднимает ряд вопросов: может ли тогда символ быть настоящим объектом изучения и можно ли исчерпывающе его изучать в рамках этой науки, о которой вдоль и поперек постулируется, что она – *синхронная* наука; в этом видят ее *существенное* отличие от этнолингвистики, среди основных задач которой – реконструкция культурных и мифологических¹³ представлений (Телия 1999: 16; такая же точка зрения мультиплицирована во многих базовых источниках, напр. Хроленко 2008: 24 – 25; Токарев, Токарева 2016: 6); что имеется в виду под синхронной перспективой (только фиксация наличия символа в современном языке и речи?); если ответ на вышепоставленные вопросы положителен, как анализировать символ вообще, если не при помощи *реконструкции* концепта и *комментирования* его этимологии, как объяснять основу ассоциаций и метафо-

¹² Дополнения слов в квадратных скобках, а также курсив сделаны автором настоящей статьи.

¹³ Как увидим дальше, если символ и миф возникли вместе и были неразграниченными, то возникает вопрос, где настоящая граница между этнолингвистикой и лингвокультурологией.

рических связей и т.н. Нам кажется, что культурный символ нельзя изучать только в синхронической перспективе, но если исследователи придерживаются другой точки зрения, то ее надо уговорить.

Поскольку символ имеет эстетико-философский фундамент и является плодом человеческой культуры, в исследовании такого рода кажется также важным очертить и **релевантные идеи философии**, связанные с символом. В связи с требованиями объема данной работы, однако, это можно более полно сделать в отдельном исследовании. Здесь ограничимся только одной из концепций – это концепция Э. Кассирера, к которой оказываются довольно близкими интерпретации символа в лингвокультурологии, но – опять – это не выражается эксплицитно в фундаментальных источниках. Э. Кассирер отводит символу ключевую роль в развитии духовного мира человека – до степени, обуславливающей превращение способности пользоваться символами в главную характеристику человека. Немецкий философ называет субъекта, находящегося в центре символического универсума, *animal symbolicum* (Кассирер 1998: 471), а вслед за ним В. Телия выбирает близкий термин *homo symbolicus*¹⁴ (Телия 2004: 678).

Представляется, что существенным для лингвокультурологических исследований символа является понимание и детальные рассуждения Э. Кассирера о генеалогии данного феномена. Ссылаясь на Ф. фон Гумбольдта (со своей стороны – ученика Гердера и Канта), Кассирер постулирует идею о языке не как продукте, а как непрерывном процессе обновления, в течение которого человек все яснее видит очертания собственного «космоса»; именно энергия языка просветляет и упорядочивает «мутный хаос не более чем мимолетных состояний» (Кассирер 1998: 19). И это происходит именно посредством *языковой символики*. Здесь особенно важно подчеркнуть, что имманентными и тесно связанными элементами так называемого «символического универсума» являются язык, миф, искусство и религия. Оставим в стороне вопрос о первичности мифа или языка. Н. Ф. Алефиренко однозначно утверждает, что якобы Кассирер постулировал примат первого (Алефиренко 2010: 72), но на самом деле это не отвечает реальности. Да, немецкий философ говорит о том, что мир языка и познания, также как и мир искусства, права и нравственности первоначально как бы связаны в мифически религиозном сознании (Кассирер 2001: 354), но эта связанность не означает первичности мифа; скорее всего имеется в виду их одновременность:

¹⁴ В орфографии автора – *Homo cimbolikus*.

Эта связь столь тесна, что вряд ли когда-нибудь можно будет на основе эмпирических данных установить, что из них – миф или языки – оказывается впереди в этом движении к общему, к универсальным формированиям и понятиям.

(Там же: 353)

Тесная их переплетенность и корреляция определяются одинаковыми духовными мотивами и им же подчиняются. Их общность обязана не чему иному, как *метафорическому мышлению*. (На связь символа с метафорой и метонимией обращает внимание В. А. Маслова, 2004: 66). Вот пункт, к которому можно перебросить мост с Теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона (и о котором сами создатели теории обычно не упоминают).

То, что мы обычно называем мифологией, есть таким образом лишь небольшой остаток общей стадии развития нашего мышления, слабая продолжающаяся жизнь того, что некогда составляло *полное царство мысли и языка*¹⁵.

(Кассирер 2001: 376)

Далее сам Э. Кассирер цитирует более раннюю работу М. Мюлера.

Воспринять внешний мир, познать и понять, постигнуть и назвать его, было совершенно невозможно без этой фундаментальной метафоры, без *этой универсальной мифологии*, этого проникновения нашего духа в хаос объектов и восстановление их по нашему образу. *Началом этого второго творения духа было слово*¹⁶, и мы поистине можем добавить, что все было создано, т.е. названо и познано, посредством этого слова [...].

(Там же)

Сказанное выше определяет методологические основания при анализе символа обязательно обращаться к мифу / мифам, с которыми он связан, и искать связанные с ними концептуальные метафоры.

В заключение вышеприведенным рассуждениям сделаем обобщение.

Символ в лингвокультурологии – память культуры, органическая часть ее языка. Он помогает познать национально-специфическую ментальность этноса в перцепции окружающего мира и его аксиологическом осмыслении, проследить динамику ментальности, а также сопоставить ее с ментальностью другого этноса.

Именно такое понимание согласуется с антропоцентризмом лингвокультурологии, в отличие от «холодного» (по П. Паршину:

¹⁵ Курсив автора настоящей статьи.

¹⁶ Курсив в отрывке добавлен автором настоящей статьи.

1996: 22) системоцентризма структуралистского описания языка, где акцент делается на немотивированности знаков языка.

Многоликость понятия *символ* и исключительно широкая полисемантическая его названия создает проблемы при его научно корректном употреблении. Проведенный анализ иллюстрировал основные «невралгические» точки и очертил релевантные источники понимания символа в лингвокультурологии, которые не всегда упоминаются или же упоминаются неточно в фундаментальных работах. Так, если ссылаться на отца семиотики Ч. Пирса, то обязательно надо указать на его понимание символа как одного из знаков и на его конвенциональность. С другой стороны, по Ф. де Соссюру символ мотивирован, но именно поэтому не представляет интереса – таким образом, соссюрская концепция не может быть релевантной для лингвокультурологии, где символ находится в эпицентре исследований. Лингвокультурология близка к семиотике культуры в понимании Ю. М. Лотмана, но надо оговорить как согласуется постулируемая в лингвокультурологии синхроническая перспектива исследования на фоне ведущей характеристики символа как архаической единицы, *памяти* культуры, элемента, который можно растолковать не только и не столько в горизонтальной, сколько в вертикальной перспективе, докапываясь до глубин его возникновения. Понятие символа в лингвокультурологии согласуется и с концепцией Э. Кассирера, но это тоже относительно редко подчеркивается. Между тем, особенно плодотворной для анализа символического потенциала культурных концептов кажется его идея о первоединстве мифа и языка с порождающимися в нем метафорами по необходимости, для постижения окружающего мира.

Действительно, измерения символа и его пониманий необъятные, и это не новость. Включить все в единую теоретическую базу невозможно, да и ненужно, потому что некоторые из них несовместимы друг с другом. Но любому серьезному исследованию необходимо – с вниманием к деталям, к расхождениям и потенциальным недоразумениям в связи с омонимичными употреблениями вопросной лексики – уточнить свое непротиворечивое понятие символа. Корректное указание на концептуальные рамки и школы необходимо для избегания методологического хаоса и создания единой методологической базы для исследования этого ключевого для лингвокультурологии понятия. Предложенный анализ может послужить основой для подробного описания методологического «столба» изучения символа, а также символики культурного концепта в лингвокультурологии.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко 2010:** Алефиренко, Н. Ф. *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка.* [Alefirenko, N. F. Lingvokul'turologiya. Cennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka.] Москва: Флинта, Наука, 2010.
- Арутюнова 1999:** Арутюнова, Н. Д. *Язык и мир человека.* [Arutyunova, N. D. Yazyk i mir cheloveka.] Москва: Школа «Языки русской культуры», 1999.
- Бюлер 2011:** Bühler, K. *Theory of Language: The representational function of language.* John Benjamins Publishing Company, 2011.
- Верещагин, Костомаров 1999:** Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. *В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик.* [Vereshhagin, E. M., Kostomarov, V. G. V poiskah novykh putej razvitiya lingvostranovedeniya: kontseptsiya rechevedencheskih taktik.] Москва: Изд. Государственного института русского языка им. А. С. Пушкина, 1999.
- Воробьев 2006:** Воробьев, В. В. *Лингвокультурология.* [Vorob'ev, V. V. Lingvokul'turologiya.] Москва: Изд. Российского университета дружбы народов, 2006.
- Городецкая 2007:** Городецкая, Л. А. *Лингвокультурная компетентность личности как культурологическая проблема.* [Gorodetskaya, L. A. Lingvokul'turnaya kompetentnost' lichnosti kak kul'turologicheskaya problema.] Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии. Москва, 2007.
- Деревяго 2017:** Деревяго, А. Н. *Введение в лингвокультурологию для специальности «Русская филология».* [Derevyago, A. N. Vvedenie v lingvokul'turologiyu dlya spetsial'nosti «Russkaya filologiya».] Уч.-методический комплекс по дисциплине. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2017.
- Зиновьева 2016:** Зиновьева, Е. И. *Лингвокультурология: от теории к практике.* [Zinov'eva, E. I. Lingvokul'turologiya: ot teorii k praktike.] Санкт-Петербург: СПбГУ; Нестор-История, 2016.
- Иванова 2004:** Иванова, С. В. *Лингвокультурология и лингвокогнитология: сопряжение парадигм.* [Ivanova, S. V. Lingvokul'turologiya i lingvokognitologiya: sopryazhenie paradigm.] Учебное пособие. Уфа: РИО БашГУ, 2004.
- Иванова, Чанышева 2010:** Иванова, С. В., Чанышева З. З. *Лингвокультурология: проблемы, поиски, решения.* [Ivanova, S. V., Chanysheva

- Z. Z. Lingvokul'turologiya: problemy, poiski, resheniya.] Уфа: РИЦ БашГУ, 2010.
- Илиева 2016:** Илиева, Д. *Лингвокултурология: Същност и категориялен апарат.* [Ilieva, D. Lingvokulturologiya: Sashtnost i kategorialen aparat.] София: Софтрейд, 2016.
- Карпенко 2002:** Карпенко, А. В. Символ. Знак. Образ. [Karpenko, A. V. Simvol. Znak. Obraz.]// *Культура народов Причерноморья.* 2002, № 33, 186 – 190.
- Кассирер 1998:** Кассирер, Э. *Избранное. Опыт о человеке.* [Kassierer, E. Izbrannoe. Opyt o cheloveke.] Москва: Гардарика, 1998.
- Кассирер 2000:** Кассирер, Э. *Избранное: Индивид и космос.* [Kassierer, E. Izbrannoe. Individ i kosmos.] Пер. с немецкого изд. 1927 г. Составитель С. Я. Левит. Москва, Санкт-Петербург: Университетская книга, 2000.
- Красных 2006:** Красных, В. В. Лингвокультура как объект когнитивных исследований. [Krasnyh, V. V. Lingvokul'tura kak ob'ekt kognitivnyh issledovanij.] // *Вестник Московского университета.* Сер. 9. Филология. 2013, № 2, 7 – 18.
- Лаккофф, Джонсон 1980:** Lakoff, G. and Johnson, M. *Metaphors We Live By.* Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Лангакер 2008:** Langacker, R. W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2008.
- Лосев 1994:** Лосев, А. Ф. *История античной эстетики. Т. 8. Итоги тысячелетнего развития.* [Losev, A. F. Istoriya antichnoy estetiki. T. 8. Itogi tysyacheletnego razvitiya.] В 2 кн. Кн. 2. Москва: Искусство, 1994.
- Лотман 1987:** Лотман, Ю. М. Символ в системе культуры. [Lotman, Yu. M. Simvol v sisteme kul'tury.] // *Труды по знаковым системам XXI.* Ред. тома Ю. М. Лотман. Тарту, 1987, 10 – 21.
- Маслова 2004:** Маслова, В. А. *Лингвокультурология.* [Maslova, V. A. Lingvokul'turologiya.] 2-е изд., стереотип. Москва: Изд. центр «Академия», 2004.
- Мечковская 2007:** Мечковская, Н. Б. *Семиотика: Язык. Природа. Культура.* [Mechkovskaya, N. B. Semiotika: Yazyk. Priroda. Kul'tura.] Курс лекций. 2-е изд., испр. Москва, Издательский центр «Академия», 2007.
- Мечковская 2008:** Мечковская, Н. Б. Лексема *символ* в общем употреблении и в гуманитарных терминологиях (о статье А. А. Романовской «Символ в отношении к лингвистике, семиотике, коммуникации»). [Mechkovskaya, N. B. Leksema *simvol* v obshhem

- upotreblenii i v gumanitarnyh terminologiyah (o stat'e A. A. Romanovskoj «Simvol v otnoshenii k lingvistike, semiotike, komunikatsii»). // *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. 2008, № 2, 54 – 58.
- Миланова 2016:** Миланова, Е. Символът на коня в китайската култура. [Milanova, E. Simvolat na konya v kitayskata kultura.] Сборник с доклади от Международната конференция на тема «Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа». Велико Търново: Фабер, 2016, 132 – 139.
- Миленкова-Киен 1999:** Миленкова-Киен, Р. *Увод в семиотиката*. [Milenkova-Kien, R. Uvod v semiotikata.] София: Санра, 1999.
- Моррис 2001:** Моррис, Ч. У. Основания теории знаков. [Morris, Ch. U. Osnovaniya teorii znakov.] // *Семиотика: Антология / Сост. Ю. С. Степанов*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001, 45 – 97.
- Паршин 1996:** Паршин, П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века. [Parshin, P. B. Teoreticheskie perevoroty i metodologicheskij myatezh v lingvistike XX veka.] // *Вопросы языкознания*. 1996, № 2, 19 – 42.
- Петросян 2018:** Петросян, Ю. С. Символ: сущность и предназначение. [Petrosyan, Yu. S. Simvol: sushhnost' i prednaznachenie.] // *Herald of Omsk University* 2018, vol. 23, no. 4, 103 – 114.
- Пирс 1994:** Peirce, Ch. S. *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. 1994. <<https://colorysemiotica.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>> (18.01.2024).
- Питина, Шкатова 2006:** Питина, С. А., Шкатова, Л. А. *Лингвокультурология*. [Pitina, S. A., Shkatova, L. A. Lingvokul'turologiya.] Краткий курс лекций и хрестоматия. Челябинск, 2006.
- Потебня 2000:** Потебня, А. А. *Символ и миф в народной культуре*. [Potebnya, A. A. Simvol i mif v narodnoj kul'ture.] Сост., подг. текстов, ст. и коммент. А. Л. Топоркова. Москва: Лабиринт, 2000.
- Романовская 2009:** Романовская, А. А. Природа античного символа как лингвистического знака. [Romanovskaya, A. A. Priroda antichnogo simvola kak lingvisticheskogo znaka.] // *Мир русского слова*. 2009, № 4, 39 – 45.
- Сергиенко 2019:** Сергиенко, Н. А. Сопоставительная когнитивная лингвокультурология как новое научное направление в современной лингвистике. [Sergienko, N. A. Sopostavitel'naya kognitivnaya

- lingvokul'turologiya kak novoe nauchnoe napravlenie v sovremennoj lingvistike.] // *Политическая лингвистика*. 2019, № 6 (78), 37 – 43.
- Соколова 2006:** Соколова, В. В. *Когнитивный аспект представления символа в параллельных поэтических текстах*. [Sokolova, V. V. Kognitivnyj aspekt predstavleniya simvola v parallel'nyh poeticheskikh tekstah.] Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа, 2006.
- Соссюр 1977:** Соссюр, Ф. де. *Труды по языкознанию*. [Saussure, F. de. Trudy po yazykoznaniiu.] Пер. с французского под ред. А. А. Холодовича. Москва: Прогресс, 1977.
- Степанов 2001:** Степанов, Ю. С. В мире семиотики. Вводная статья. [Stepanov, Yu. S. V mire semiotiki. Vvodnaya stat'ya.] // *Семиотика: Антология* / Сост. Ю. С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001, 5 – 42.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. [Teliya, V. N. Russkaya frazeologiya: Semanticheskij, pragmaticeskij i lingvokul'turologicheskij aspektu.] Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
- Телия 1999:** Телия, В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры. [Teliya, V. N. Pervoocherednye zadachi i metodologicheskie problemy issledovaniya frazeologicheskogo sostava yazyka v kontekte kul'tury.] // *Фразеология в контексте культуры*. Москва: «Языки русской культуры», 1999, 13 – 24.
- Телия 2004:** Телия, В. Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков-микротекстов. [Teliya, V. N. Faktor kul'tury i vosproizvodimost' frazeologizmov – znakov-mikrotekstov.] // *Сокровенные смыслы: Слово, текст, культура*. Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой. Отв. ред. Ю. Д. Апресян. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- Тен 2008:** Тен, Ю. П. *Символ в межкультурной коммуникации*. [Ten, Yu. P. Simvol v mezhkul'turnoj kommunikatsii.] Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. Ростов-на-Дону, 2008.
- Тенчева 2011:** Тенчева, Б. За българската реклама като обект на изследване от гледна точка на културологията. [Tencheva, B. Za balgarskata reklama kato obekt na izsledvane ot gledna tochka na kulturologiyata.]

- // *Научни трудове на Пловдивския университет «Паусий Хилендарски»*. Т. 49, кн. 1, сб. Б, 2011 – Филология, 276 – 289.
- Токарев 2020:** Токарев, Г. В. Формирование квазисимволов на базе коннотации значений вербальных единиц. [Tokarev, G. V. Formirovanie kvazisimvolov na baze konnotatsii znachenij verbal'nyh edinitc.] // *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, Педагогика, Психология*. 2020, № 3, 5 – 13.
- Токарев 2021:** Токарев, Г. В. Прагматика квазисимвола. [Tokarev, G. V. Pragmatika kvazisimvola.] // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание*. 2021. Т. 20, № 3: 142 – 150.
- Токарев, Токарева 2016:** Токарев, Г. В., Токарева И. Ю. *Введение в лингвокультурологию*. [Tokarev, G. V., Tokareva I. Yu. Vvedenie v lingvokul'turologiju.] Тула: ТППО, 2016.
- Токарев, Чернева 2020:** Токарев, Г. В., Чернева, Н. К. вопросу о признаках квазисимвола. [Tokarev, G. V., Cherneva, N. K. voprosu o priznakah kvazisimvola.] // *Чуждоезиково обучение*. 2020. Т. 47, № 5, 508 – 519.
- Токарев, ред. 2021:** *Русско-болгарский словарь квазисимволов*. Отв. ред. Г. В. Токарев. Тула: ТППО, 2021.
- Федосеева 2015:** Федосеева, Л. Н. Символы в русском лингвокультурном сообществе. [Fedoseeva, L. N. Simvoly v russkom lingvokul'turnom soobshhestve.] // *Язык и культура*. 2015, 98 – 104.
- Хроленко 2008:** Хроленко, А. Т. *Основы лингвокультурологии*. [Hrolenko, A. T. Osnovy lingvokul'turologii.] 5-е изд. Москва: Флинта, Наука, 2008.
- Эванс, Грин 2006:** Evans, V. and Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2006.
- Эко 1984:** Eco, U. Symbols. // Eco, U. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1984, 130 – 163.
- Эко 2003:** Эко, У. *Искусство и красота в средневековой эстетике*. [Eco, U. Iskusstvo i krasota v srednevekovoj estetike.] Пер. с итальянского А. П. Шурбелева. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2003.
- Symboly URL:** Символ Квадрат. // *Иллюстрированный справочник символов*. <<https://simvoly.su/simvol-kvadrat/>> (23.01.2024).
- Symbols Archive URL:** Word Symbols and Their Meaning. // *Symbols Archive*. <<https://symbolsarchive.com/symbols-of-peace-and-their-meanings/>> (23.01.2024).

**ПРОСТОРЕЧИЕ: УДАРНОЕ ОКОНЧАНИЕ -А/-Я
ВО МНОЖЕСТВЕННОМ ЧИСЛЕ
СЛОВ ТРЕТЬЕГО СКЛОНЕНИЯ**

Таня Нейчева

Пловдивский университет имени Паисия Хилендарского

**VERNACULAR: STRESSED ENDING -A/'A
IN PLURAL OF THE THIRD DECLENSION**

Tanya Neycheva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The process of replacing the plural ending *-ы/-и* (*-y/-i*) with *-á/-я́* (*-a/'a*) in the contemporary Russian standard language is observed in the forms of masculine nouns, which end in a consonant in the nominative singular case. Beyond the first declension, the spread of this phenomenon in literate speech is still unacceptable. In colloquial language, however, the range of words affected is much wider, regardless of grammatical gender and partly not depending on the type of declension. The article discusses examples of replacing *-ы/-и* with *-á/-я́* in the forms of words of the III declension; the purely vernacular (for now) nature of their use is emphasized; additional connotations and emotional and stylistic load of these forms are revealed; an attempt has been made to explain the inevitability of the appearance of certain forms.

Key words: plural nominative, stressed ending *-a/'á*: *nochá* ‘nights’, *pomoshchá* ‘help(s)’, *docher'á* ‘daughters’, *mebel'á* ‘furniture(s)’

Начнем с азбучной истины, что морфологический строй языка более устойчив, и в нем изменения происходят медленнее, чем, например, в лексике и фразеологии. Эта устойчивость дополнительно усиливается кодифицирующим, консервирующим, стандартизирующим характером литературной нормы. В отличие от новых слов (словообразовательных неологизмов, омонимических дериватов, заимствований, калек), которые довольно быстро находят свое место в словаре литературного языка, результаты живых процессов в развитии мор-

фологии обычно не допускаются литературной нормой до тех пор, пока не станут достаточно регулярными или окончательно не вытеснят в разговорном языке устаревшую норму.

Примером живого, незавершившегося процесса в области морфологии современного **общерусского** языка является довольно активно протекающая замена „исконного“¹ (точнее, более старого) окончания именительного и винительного падежей множественного числа *-ы/-и* имен существительных ударным окончанием *-á/-я́*, ср.: *городá* вм. *гóроды*, *лесá* вм. *лэсы*, *поездá* вм. *пóезды* и т. д., самые ранние сведения о котором относятся по меньшей мере к концу XV в.², а более широкое распространение такого типа форм отмечается примерно с середины XVII в. Начиналось это явление с существительных м. р., а в наши дни оно распространяется даже на третье склонение, которое и станет объектом нашего исследования.

В книге (и онлайн-ресурсе) „Курс русского языка“ Л. В. Балашовой и В. В. Дементьева уделено специальное внимание окончаниям именительного падежа мн. ч. существительных. Авторы отмечают, что процесс вытеснения *-ы/-и* окончанием *-á/-я́* в литературном языке идет „значительно медленнее, чем в просторечии“, и приводят довольно большой список факторов, допускающих использование нового окончания в **литературном** языке (и более конкретно, в мужском роде), как

¹ В действительности, „исконность“ любого формального показателя в морфологии можно определить весьма условно. К началу письменного периода славянских языков нормативным для слов м. р., изменяющихся по *ѡ*-склонению, было окончание *-и* (но не *-ы*) дифтонгического происхождения. В отношении же праславянского периода исследователи восстанавливают более старую флексию **-oi*, тоже не исконную, а перенесенную сюда из *јѡ*-основ (Дуриданов, ред. 1991: 91 – 92, 138, 142; Кузнецов 1953: 37; ср. Бирнбаум 1986: 274). С другой стороны, в винительном падеже мн. ч. того же склонения слова как мужского, так и среднего рода получали окончание *-ы* (но не *-и*), которое объясняют либо как развитие более древнего **-on-s*, либо, притом более обоснованно, – как перенос **-un-s* из *ѣ*-основ (Дуриданов, ред. 1991: 142; Кузнецов 1953: 37). Дальнейшее развитие данных флексий в древнерусский и старорусский период связано с выравниванием форм им. и вин. падежа мн. ч. в результате разнообразных фонетических и морфологических факторов, чтобы ко времени М. В. Ломоносова устоялось современное распределение окончаний в им. и вин. падежах мн. ч. как мужского, так и женского (но не среднего) рода: *-ы* после твердых согласных, *-и* после мягких, заднеязычных и шипящих (ср. Ломоносов 1755: 70 – 71).

² Ср.: „Се купили (...) пожни і **полѣшие лѣса**, (...) половина села того, і **полѣшие лѣсы**.“ (НКРЯ, Старорусский корпус: Купчая Михайловского Архангельского монастыря у Авдука и Фраля на половину села в Тойнокурье с угодыми. Вторая половина XV в.).

то: количество слогов; место и характер ударения – на основе или на окончании, подвижное или неподвижное; наличие определенного словообразовательного суффикса; функциональная характеристика – разговорное, профессиональное; семантика и т. п. (см. Балашова, Дементьев 2005: § 2.2.2.). Нельзя не заметить, насколько разнородны перечисленные факторы, а значит, все они являются прежде всего попыткой оговорить уже допущенные в литературную норму отдельные формы и объяснить недопущение других, аналогичных им форм. Более того, авторы регулярно пользуются уточнениями „большинство (...), но возможны и исключения“, „как правило“, „обычно“, „иногда“, „может иметь“, „хотя“ (там же), которые в некоторой степени обессиливают прескриптивный характер данных „правил“. В итоге выходит, что норма допускает те результаты процесса замены *-ы/-и* на *-á/-я́*, которые она просто не в состоянии не допустить, так как более старый вариант уже полностью вышел из употребления в разговорном языке, например, *лесá* вм. *лэсы*, или же не препятствует их употреблению, объявляя дублетами, если частотность нового варианта равна или превышает частотность старого, например, *кузовá* и *кузовы*. Таким образом, даже содержащие один и тот же словообразовательный суффикс слова, притом с равным количеством слогов и с однотипной схемой ударения, оказываются в разной ситуации. В одном случае узаконена новая форма: *директорá*, в другом – обе формы признаны дублетами: *инспекторы / инспекторá*, в третьем – форма на *-á* остается за пределами литературной нормы: *проректорá* при нормативном *прорéкторы*. В результате литературная норма оказывается в неестественном состоянии, в котором ей приходится рассчитывать не на общее правило, а на списки допустимых и недопустимых слов, какой, например, мы находим в „Справочнике“ Д. Э. Розенталя (Розенталь 1999).

В разговорном же языке, и в особенности в просторечии, круг форм на *-á/-я́* значительно шире и в меньшей степени подвержен ограничениям. А. А. Зализняк четко сформулировал общую тенденцию: распространить „элемент *a*, выступающий в косвенных падежах и уже воспринимающийся как показатель мн. числа, на все словоформы мн. числа“ (Зализняк 1967: 2329 – 2330), то есть, унифицировать парадигму мн. числа так, чтобы все флексии содержали в себе элемент *a*, ср.: *городá – городáм – городáми – городáх*. Способствует осуществлению этого процесса только один фактор – место ударения, а именно: „окончания косвенных падежей мн. числа либо уже ударны (по литературной норме), либо стремятся стать такими (вопреки норме)“, и одновременно с тем „окончание *И*. мн. безударно (по литературной норме)“

(там же: 2330). Не имеют значения ни количество слогов, ни словообразовательные суффиксы, ни семантика, ни даже род или тип склонения существительного в ед. числе. Единственное формальное ограничение, если выполнено указанное выше условие по ударению³, следующее: „окончание И. ед. – не на *-á* (т. е. новый И. мн. на *á* не совпадает с И. ед.)“ (там же). Иными словами, образованию новых форм мн. числа препятствует только возможное возникновение омонимии падежных форм типа им. ед. *ноздря́* – им.-вин. мн. **ноздря́* (вм. *но́здри*).⁴

И действительно, за рамками литературной нормы употребляются с различной степенью регулярности формы на *-á/-я́* от многочисленных слов м. р., напр.: *многие инженерá* вм. *инженéры*; *красивые зубá* вм. *зубы*; *старые Опеля́* вм. *Опели*, *сильные снегопадá* вм. *снегопа́ды*. Что касается наиболее частотных из них типа *инженерá*, то их уже приходится специально оговаривать как неправильных – с точки зрения литературной нормы – в справочных пособиях и на образовательных сайтах (RusskiiYazyk.ru, pishempravilno.ru и др.). Другие формы, образованные аналогичным образом, пока „режут ухо“ владеющим литературной нормой, но уже порождают у них вопрос „как правильно“. Например, в Справочно-информационный портал Грамота.ру с вопросом „*крéмы* или *крема́*“ обращались более тридцати раз. Насчет правильности более редких, типа *зубá* и *снегопадá*, вопросов пока не поступало, но это не меняет факта, что указанные формы были уже кем-то использованы не только в устном общении, но и зафиксированы на письме, в Интернет-коммуникации.

³ В наиболее продуктивных типах склонения – с постоянным ударением на основе (1a, 2a) или на окончании (1b, 1b', 2b, 2b') условия по ударению **не выполнены**, так как в первом случае безударное *-ы/-и* поддерживается безударными же окончаниями косвенных падежей, а во втором ударное *-ы́/-и́* – в сильной позиции – если не делает невозможной замену на *-á/-я́*, то хотя бы сильно затрудняет ее (ср. Зализняк 1967: 2330). В результате *-ы/-и* остается самым распространенным окончанием им. падежа мн. числа в современном русском языке, хотя на просторах Интернета уже можно встретить единичные случаи замены даже в этих словоизменительных типах, ср.: *проливные дождя́*, *глубокие прудá*, *вкусные киселя́*. В разговорной речи возможна также замена безударного *-а/-я* на ударное в словах ср. р., даже при постоянном – в литературном языке – ударении на основе, напр.: *блюда́* вм. *блю́да*. Впрочем, здесь перемещение ударения на окончание: *многие блюда́*, даже устраняет омонимию с род. падежом ед. ч.: *нет блю́да*.

⁴ Наши наблюдения показывают, что даже возможная омонимия не является непреодолимым препятствием и уже существуют просторечные образования типа *широкие ноздря́*, *свои статья́* и т. п.

Кроме того, обнаруживаются многочисленные аналогичные примеры за рамками первого склонения, а точнее – в формах имен существительных ж. р., изменяющихся по третьему склонению, напр.: *темные ночá* вм. *но́чи*, *золотые медаля́* вм. *медáли*, которые ни под каким видом не допустимы в литературном языке, не рассматриваются в справочных пособиях (хотя про них все же время от времени поступают вопросы на справочных сайтах) и только иногда вскользь упоминаются в исследованиях, посвященных просторечию.

Представленное здесь исследование сосредоточивается именно на последней из перечисленных групп и ставит перед собой задачу рассмотреть извлеченные из Интернет-источников⁵ случаи просторечного употребления форм на *-á/-я́* от слов, изменяющихся по третьему склонению, а также некоторых словообразовательно связанных с ними слов рl. t. (тип 8a, 8b/b', 8e и 8f' по Зализняку), с целью выявить степень их лексического разнообразия, возможные формальные ограничения в образовании их на современном этапе во внелитературном просторечии⁶ и эмоционально-экспрессивную нагрузку – в литературном.

Итак, от каких слов третьего склонения уже существуют формы на *-á/-я́*, и их употребление, хотя бы в качестве единичного случая, зафиксировано на письме? Оказывается, в Интернете такие примеры встречаются от довольно широкого круга лексических единиц, характерных в основном для повседневной бытовой коммуникации (примеры обнаруживаются в отзывах о продуктах на сайте, в постах „о личном“ в социальных сетях и т. п.), а также для общения в узких сферах профессии, хобби и интересов (на сайтах малых бизнесов, форумах

⁵ Все рассматриваемые ниже примеры извлечены из Интернет-источников следующим образом: в поисковую строку браузера вводилась гипотетическая форма, по возможности в сочетании с согласованным прилагательным или местоимением во мн. числе, напр. „*свои моща*“, „*золотые медаля*“, чтобы отсеять формальные совпадения со словами из других языков, пользующихся кириллицей, напр. болг. *моща* ошибочно вм. *мощта* (‘эта мощь’), укр. *золота медаля* (ж. р. им. п. ед. ч. ‘золотая медаль’), белар. *залатога медаля* (м. р. род. п. мн. ч. ‘золотой медали’) и т. п. Ниже источники отдельных примеров не будут указываться, так как любой из них может быть легко обнаружен в сети простым поиском.

⁶ Исследователи пользуются терминами „внелитературное просторечие“ („первое просторечие“, „просторечие как социально-языковое образование“) и „литературное просторечие“ („второе просторечие“, „просторечие как стилистическая категория“). В первом случае имеется речь людей, в недостаточной степени овладевших нормой литературного языка и не осознающих неправильность употребляемых форм, во втором – речь людей, владеющих литературной нормой и пользующихся просторечными словами в целях экспрессии (см. Сидорова 1990: 100 – 104; Кудринова 2009: 135 – 137; Адамия 2014: 250 – 252).

автолюбителей, рыбаков и т. п.). И наоборот, практически нет такого типа образований от сугубо „книжных“ слов, напр. **скрижаль* в м. *скрижали*, **трель* в м. *трели*.

Что касается формальных ограничений, место ударения в косвенных падежах мн. числа – на основе или на окончании – по всей видимости, **не играет решающей роли**. В следующих примерах ударение во мн. числе падает на основу в им. падеже и на окончание в косвенных падежах (тип 8е), как и было сформулировано А. А. Зализняком – см. выше (примеры здесь и ниже приводятся в минимальном контексте, орфография и пунктуация источника полностью сохранена):

- вещь:* Просто тут **мои вещь**, а то без них я как без рук...
- ночь:* полнолуние **темные ноща**, кресты и надгробные плиты
- речь:* **Твои реча** сладки, как мой соус для спагетти!
- лошадь:* бодро скачут **лошады**
- мать:* „Не пейте много пацаны вас **ждут** дома **матеря**“
- дочь:* **дочеря видят** в своих отцах будущих мужей.
- плоскость:* правильно поставит саму прокладку, так как она имеет **разные плоскостя**.
- грудь:* Ты, Параш, **свои грудя**
Прячь из дому выходя.
- очередь:* **Очередя** в торговые центры Стамбула по выходным.
- тени:* лишь тронула губы помадой, наложила **тень** под глазами
- власти:* как красnodарцы любят ругать **городские властя**.

К этой группе можно прибавить слова, в которых наблюдается колебание в ударении (тип 8е//8а или 8а//8е):

- челюсть:* её сопартийцы в это время искали **свои челюстя** в кустах
- отрасль:* в РФ **стратегические отрасля** не принадлежат РФ
- мощи:* У них есть божества – Сталин, Ленин, **свои моща**, идолы
- прорубь:* Лезут в **прорубя** по бухлу даже.

С той же степенью регулярности, однако, встречаются и примеры употребления *-á/-я́* в словах, в которых ударение – в литературном языке – как в именительном, так и во всех косвенных падежах мн. ч. падает на основу (тип 8а):

- помощь:* Дело было лет 20 назад, когда „**скорые помоща**“ еще не обзавелись фирменными комбинезонами и куртками
- мощь:* Mazda 3 MPS, 2006: Едет на все **свои моща**.
- педаль:* крутить **педалЯ** легче
- модель:* У каждого производителя есть **свои моделья** с „Прелестями“.

- прелести:** Ну-ну... **Все прелестя** – for sale.
- свекровь:** локальная Немезида и мини-египетская казнь мамашек – это их родителя и свекровя
- прядь:** если брать очень **тонкие прядя**, то жгутики становятся малозаметными на голове
- глупость:** Брось ты **эти глупостя** –.
Это все не для тебя.
- жизнь:** Ничего за свои **жизнЯ** не увидев и не сотворив, продолжают ерепениться и гоношиться.
- даль:** долго наблюдал, потом доставал бинокль и смотрел **в даля**
- медаль:** У них даже последний муфлон **золотые медалЯ** получает, шоб, если начнет отбиваться от стада, звякало. ;))
- связи:** Личная анкета **Мои Связя** ВКонтакте
- способности:** в настольных играх **мои способностя** скорее всего не пригодятся
- мысль:** Измените **свои мысля** прямо сейчас, и вы измените всю свою жизнь.

Более того, окончание *-á/-я́* может образовать им.-вин. падеж мн. ч. даже от некоторых слов (8а), у которых в литературном языке вообще нет мн. числа:

- мебель⁷:** А сегодня закупулся в Леруа заготовками под **разные мебеля**
- помощь:** порой и подумать не успевал, как уже надо **скорые помоща** вызывать любителям склонений.
- жилплощадь:** У меня теперь **новые жилплощадя** на Варшавской.

И только в отдельных случаях появление новой формы можно объяснить колебанием в грамматическом роде ж. р. / м. р.:

- пóдрезь⁸:** два запасных стекла, второй газ, **новые подрезя** + накладки
- водоросль⁹:** он исследовал **сине-зеленые водоросля**

⁷ А. А. Зализняк приписывает этому слову полную парадигму (Зализняк 1980), что соответствует норме современного общерусского языка. В ориентированных на строгую литературную норму словарях оно отмечается как sg. t. (Ушаков 2014; Горбачевич 2000). То же самое касается приведенных ниже *помощь*, *жилплощадь*.

⁸ Ср.: *пóдрезь* ж. (8а) // *пóдрез* м. (1с) (Зализняк 1980).

⁹ У А. А. Зализняка без вариантов: *вóдоросль* ж. (8а), однако в разговорном употреблении встречается и согласование в м. р.: „*Красный водоросль* – это многолетнее травянистое растение“.

*мышь*¹⁰: на серых мышках такие же **серые мыша** и женятся.

Итак, место ударения в косвенных падежах мн. числа не является решающим ни для типа 8e, ни для типа 8a, у которых, однако, выполнено другое условие из формулировки А. А. Зализняка – ударение в им. падеже мн. числа падает на основу.

По типу 8b/b' – с ударением на окончании во всех падежах мн. числа, включая именительный – изменяется только несколько слов: *путь, любовь, ложь, рожь, вошь*. Приведенные ниже примеры свидетельствуют, что даже ограничение в виде ударного окончания -*и́* не является непреодолимым препятствием для образования новых форм:

путь: Даём тебе неделю, не управишься мы найдём **свои путя**.
есть **разные путя** минимизировать расходы на алкоголь

вошь: Вот что надо знать про **эти виша**.

*любовь*¹¹: Пан Спортсмен и его **любовя**...

Следовательно, появлению форм типа *твои *лжá, спелые *ржá* мешает даже не ударение, а другие обстоятельства. Во-первых, от *ложь, рожь* (впрочем, как и от *любовь*) образование мн. числа в литературном языке или крайне затруднительно – только в некоторых переносных значениях – или вообще невозможно (см. Ушаков 2014). Во-вторых, возникла бы омонимия с устар. и простор. *ржа* ‘ржавчина’ (МАС 1999) и устар. и простор. *лжа* ‘ложь’ (Викисловарь 2004 – 2023).

По типу 8f', помимо массы собственных имен (в основном топонимов), для которых мн. число не характерно, изменяются всего четыре существительных нарицательных – *грудь, степь, ось, глушь* – у которых им.-вин. падеж мн. числа выступает с ударением на основе, а остальные падежи – с ударением на окончании (отличается от типа 8e по ударению в некоторых падежах ед. ч., которые нашего исследования не касаются):

грудь: Ввиду увеличения призового фонда, конкурсу „Мисс бюст“ дали другое название – „**Мои грудя** – мое богатство“.

степь: Здравствуйте! собаку напугали и он убежал **в степя!**
ищем каждый день, буду благодарна любой информации!

¹⁰ Обычно при упоминании особи мужского пола – *мыш(ь)*: „Похоже, от девочки ни *один мыш* не ускользнёт“; „И ещё *один мыш* спящий на сыре“.

¹¹ В рассматриваемом примере форма *любовя* подкреплена только семантикой. Случаев, подкреплённых согласованием, не удалось обнаружить, за исключением следующего: „еслиб ты понила и дала мне один шанс не желея за **свои любовья** я бы бился за любовь и за тебя“. Ввиду вопиющей безграмотности всего отрывка не представляется возможным истолковать однозначно форму *любовья* как образованную по модели *площадь, деталь* или же по модели собирательных *сыновья, братья*.

ось: *ВРW специально изменила свои ося под специфику дорог стран СНГ.*

В итоге оказывается, что формальных ограничений при образовании форм на *-á/-я́*, связанных с местом или характером ударения, в разговорном языке – и в особенности в просторечии – практически нет. Следует все-таки отметить, что формы на *-á/-я́* от слов III склонения **на письме** в целом употребляются редко. Иногда мы имеем дело вообще с единичным случаем (*связя́, способностя́, деталя́* и др.), иногда же – с более частотным употреблением (*мысля́, новостя́, медаля́, бровя́, кровя́* и др.), но даже приведенный выше неполный перечень примеров дает довольно ясное представление о том, что **во внелитературном просторечии** процесс уже зашел довольно далеко и затрагивает широкий круг лексем, изменяющихся по III склонению во всех его подтипах.

Но может быть, процесс этот обречен на затухание, так как всеобщее школьное образование призвано развивать культуру речи, бороться со внелитературным просторечием и обучать нормам литературного языка? В 1979 г. Ф. П. Филин писал: „В наше время социальная база этого просторечия чрезвычайно сузилась: в городах уже нет общественных прослоек, которые являлись последовательными и стойкими носителями нелитературного просторечия“ (Филин 1979: 239), и это наблюдение не лишено оснований. В более современных исследованиях, однако, бытует противоположное мнение: социальная база современного просторечия расширяется и в то же время расшатывается, причем носители просторечия и литературного языка уже отличаются „не по формальным социальным признакам (...), а уровнем речевой культуры“ (Ерофеева 2003, цит. по: Кудринова 2009: 137). При этом границы просторечия „необыкновенно расширились в последние десятилетия“ (Кудринова 2009: 137), причиной чему стала, скорее всего, „повсеместная тенденция к демократизации языка“, способствующая „энтропии литературной нормы“ (Шайбакова 2015: 142).

В эксцерпированном нами материале „внелитературное“ употребление просторечных форм на *-á/-я́*, т. е. употребление „нейтральное“, без дополнительной стилистической нагрузки, представлено довольно часто. Оно характеризуется в основном отсутствием какого-либо графического выделения в тексте, часто сопровождается другими просторечными формами, а сам текст в большинстве случаев не оформлен в соответствии с требованиями орфографии и пунктуации, ср.:

мощь: *деточка, ты сам то кто будешь? мне в целом твои моща и кто ты сам совершенно фиолетово.*

- мысль:** *Измените **свои мысля** прямо сейчас, и вы измените всю свою жизнь.*
- цель:** *У каждого **свои целя** занятия йогой.*
- дочь:** *Ох Девочки, Мама, Сестры, **Дочеря** !!!
Я поздравлю. Вас с женским днём 8 Марта !!!!*
- часть:** *похожие на разбойников (не предъевляя документов)
начали хватать за **разные частя** тела*
- площадь:** ***Многие площадя** в торговом центре пустуют*
- личность:** *так давайте просто флудить без намёков на **личностя**.*
- деталь:** ***Новые деталя** Xbox 360-эксклюзива Class 3*
- бровь:** ***Мои бровя** стоят 500 руб.*
- смесь:** *Я прекратила кормить грудью и присели на **дорогие смеша***
- очередь:** ***Очередя** на автомобили? Пустые салоны? Неет.*

В отдельную группу следовало бы выделить просторечные формы, встречающиеся в художественных текстах. Иногда они выполняют привычную уже „литературную“ функцию – дать речевую характеристику героя:

- глупость:** *Но ты на **эти глупостя** не клади вниманию. Только вот мало тижоловато пришлось, когда Синичка кувыркнулась через голову.*
- вещь:** *В плетеной корзине валяются **мои веща**, а среди них – мой Пистолет Макарова.*
- кровь:** *Молодца, внучатка! – захохотав, сказал он. – Сразу видать, что **наши кровя**...*

Нередко, однако, авторы произведений (не обязательно престижных) пользуются некоторой формой на -á/-я как вполне нейтральным дублетом, без дополнительной коннотации, без выделения, а в чисто формальных целях – чтобы сохранить ритм или рифму в стихах, ср.:

- дверь:** *Но так случилось и та любовь ушла
Закрыв все **свои дверя** для меня*
- скорбь:** *Великий Бог, Он видит сердце,
Он видит, **все твои скорбя**
и то страдающее тельце
которому открыл Себя.*
- грудь:** *на пестик аленький на малую тычинку
и тычет в комнате в **свои грудя**
а после ищет малую картинку
и плачет в комнате картинку не найдя*
- путь:** *Ты дитя и я дитя.*

Только ты умнее.
У нас **разные путя.**
Что мне до злодея!
сеть: Так что Солнце-сам(о!) заревет...
Дитя*! –
нам накинув на плечи
свои сетя...
Впрочем, **сети** просто – **сети...**

В последнем примере наглядно показано, что для автора **сети** и **се**тя – стилистически нейтральные варианты.

С другой стороны, „интеллигентское“ – в стилистических целях – употребление тех же и аналогичных им форм обычно выделено графически: прописной буквой отмечается просторечное окончание, а сам текст чаще (хотя и не всегда) оформлен в соответствии с орфографическими правилами:

подпись: Где тут **подпис**Я собирают?
убыль: У государства **убыл**Я,
прибыль: у Ковальчука с Абрамовичем **прибыл**Я.
личность: Как же не хотелось переходить на **личност**Я.
степень: даже лучшие некоторых немецких врачей,
имеющих **научные степен**Я
даль: Как ты занесло то в такие **дал**Я?
проповедь: Ссылки на **проповед**Я и переполненные ими сайты удаляются вместе с авторами.
новость: **Новост**Я без **гост**Я. Аренда студии для записи.
Новостя.¹² Новости шоу бизнеса и не только.
медаль: **Золотые медал**я.¹³ Россия завоевала 292 медали на Универсиаде в Казани | пародия «Золотые Купола»

„Интеллигентское“ просторечие в художественных произведениях служит тем же целям (выразить экспрессию, иронизировать и т. п.), что и в разговорной речи образованных носителей языка.

сеть: Зачем АйПи, презрел запреты,
На все устройства **прикру**тя,

¹² Отсутствие графического выделения компенсируется использованием в непосредственной близости литературной формы *новости*.

¹³ Просторечная форма не выделена графически, но аналогия с песней „Золотые купола“ эксплицитно указана в самом заголовке.

*Как злой паук в свои **се^тя**
В них муху тащит для обеда?*
путь: *Махнув всем на прощание рукой костлявой.
И лихо черепом **блестя**.
Пошел походкой не модельной, а корявой.
Скелет в столь долгие, далекие **путья***
педа^ль: *Буба крутит **педа^ля**,
не устал, не потен даже,
продвигаются всё дальше,
жаль, не плоская **земля**...*

В наше время письменная коммуникация массовизирована до крайних пределов. В социальных сетях, блогах, форумах, на сайтах и т. д. пишут практически все, независимо от своего социального статуса и уровня владения литературной нормой. В едином информационном поле, притом в непосредственной близости, сосуществуют тексты, созданные при строгом соблюдении норм русского литературного языка, и тексты, в которых та же норма представлена почти только тем, что сообщение написано кириллицей (например, статья на новостном сайте и комментарий читателя внизу страницы). В предыдущие эпохи носитель „нелитературного“ языка (просторечия) обычно не владел литературной нормой – не только из-за недостаточного образования, но и из-за отсутствия языкового контакта с носителями литературного языка. Носитель литературного языка, со своей стороны, мог не владеть просторечием, особенно если жил и воспитывался в интеллигентской среде. В наши дни прежние социальные границы стираются или хотя бы частично размываются, и сейчас все в какой-то мере владеют как литературной нормой, благодаря школьному образованию, так и городским просторечием, благодаря демократизации языка и неограниченному, тесному и постоянному контакту литературных и просторечных языковых средств на просторах всемирной сети.

„Интеллигентское“ просторечие в этом смысле можно определить как тенденцию не ограничиваться средствами литературного языка, но пользоваться всем выразительным богатством общерусского языка. Может быть, именно оно станет когда-нибудь „входом“ для просторечных форм типа *скорые помоща* в литературную норму, хотя она, скорее всего, ещё долго будет сопротивляться языковому дрейфу¹⁴.

¹⁴ Термин „дрейф языка“ (language drift) введен Э. Сепиром. Согласно теории ученого развитие языка не хаотично, а следует в определенном направлении, которое „может быть в общих чертах выведено из прошлой истории языка“ (Сепир 1993:

ЛИТЕРАТУРА

- Адамия 2014:** Адамия, З. К. Просторечие как компонент в лексике кодифицированного языка и его отражение в толковых словарях. [Adamiya, Z. K. Prostorechie kak komponent v leksike kodifitsirovannogo yazyka i ego otrazhenie v tolkovykh slovaryah.] // *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2014. № 3 (45), с. 250 – 252.
- Балашова, Дементьев:** Балашова, Л. В., Дементьев, В. В. *Курс русского языка*. [Balashova, L. V., Dement'ev, V. V. Kurs russkogo yazyka.]. Саратов: Лицей, 2005. <https://licey.net/free/4-russkii_yazyk/> (20.10.2023).
- Бирнбаум 1986:** Бирнбаум, Х. *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции*. [Birnbaur, H. Praslavjanskij yazyk: Dostizheniya i problemy v ego rekonstruktsii.] Москва: Прогресс, 1986.
- Викисловарь 2004 – 2023:** Викисловарь <<https://ru.wiktionary.org/>> (16.12.2023).
- Горбачевич 2000:** Горбачевич, К. С. *Словарь трудностей произношения и ударения в современном русском языке*. [Gorbachevich, K. S. Slovar' trudnostej proiznosheniya i udareniya v sovremennom russkom yazyke.] Санкт-Петербург: Норинт, 2000. <https://diffc_ru.academic.ru/> (14.12.2023).
- Дуриданов, ред. 1991:** *Грамматика на старобългарския език*. [Gramatika na starobalgarskiya ezik.] Под. ред. на проф. Иван Дуриданов. София: Издателство на БАН, 1991.
- Зализняк 1967:** Зализняк, А. А. О показателях множественного числа в русском склонении. [Zaliznyak, A. A. O pokazatelyah mnozhestvennogo chisla v russkom sklonenii.] // *To honor Roman Jakobson*. Volume III. The Hague – Paris: Mouton, 1967, p. 2328 – 2332.
- Зализняк 1980:** Зализняк, А. А. *Грамматический словарь русского языка*. [Zaliznyak, A. A. Grammaticheskij slovar' russkogo yazyka.] Москва: Русский язык, 1980. <<https://gramdict.ru/>> (15.12.2023).
- Кудинова 2009:** Кудинова, Т. А. Просторечие как лингвистический феномен: динамика понятия. [Kudinova, T. A. Prostorechie kak lingvisticheskij fenomen: dinamika ponyatiya.] // *Научная мысль Кавказа*. 2009. № 4 (60), с. 135 – 138.

144). Более того, „изменения, которые должны произойти в языке в ближайшие столетия, в некотором смысле уже предвосхищаются в иных неясных тенденциях настоящего и при окончательном осуществлении их они окажутся лишь продолжением тех изменений, которые уже совершились ранее“ (там же).

- Кузнецов 1953:** Кузнецов, П. С. *Историческая грамматика русского языка. Морфология.* [Kuznetsov, P. S. Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka. Morfologiya.] Москва: Издательство МГУ, 1953.
- МАС 1999:** *Словарь русского языка: В 4-х томах.* [Slovar' russkogo yazyka: V 4-h tomah.] РАН, Институт лингвистических исследований. Под ред. А. П. Евгеньевой. Москва: Русский язык; Полиграфресурсы, 1999. <<https://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>> (14.12.2023).
- НКРЯ:** *Национальный корпус русского языка.* [Natsional'nyj korpus russkogo yazyka.] 2003 – 2023. <ruscorpora.ru> (25.10.2023).
- Розенталь 1999:** Розенталь, Д. Э. *Справочник по правописанию, произношению и литературному редактированию.* [Rozenal', D. E. Spravochnik po pravopisaniju, proiznosheniju i literaturnomu redaktirovaniyu.] Москва: ЧеРо, 1999. <<https://orfogrammka.ru/OGLO2/70091238.html>> (17.12.2023).
- Сепир 1993:** Сепир, Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии.* [Sapir, E. Izbrannye trudy po yazykoznaniju i kul'turologii.] Москва: Прогресс, 1993.
- Сидорова 1990:** Сидорова, Т. Просторечие как социально-языковая и стилистическая категория. [Sidorova, T. Prostorechie kak sotsial'no-yazykovaya i stilisticheskaya kategoriya.] // *Slovo: Journal of Slavic Languages and Literatures*, no 38, p. 93 – 106.
- Ушаков 2014:** Ушаков, Д. Н. *Толковый словарь современного русского языка.* [Ushakov, D. N. Tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo yazyka.] Москва: Аделант, 2014. <<https://dic.academic.ru/contents.nsf/ushakov/>> (14.12.2023).
- Филин 1979:** Филин, Ф. П. *Русский язык. Энциклопедия.* [Filin, F. P. Russkij yazyk. Entsiklopediya.] Москва: Советская энциклопедия, 1979.
- Шайбакова 2015:** Шайбакова, Д. *Билингвальное просторечие.* [Shaybakova, D. Bilingval'noe prostorechie.] // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica*, 2015, № 11, с. 141 – 148.

**О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ВАРИАНТНОСТИ В
СОВРЕМЕННЫХ БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Кристияна Симеонова

Институт болгарского языка, Болгарская академия наук

**ON SOME DIFFICULTIES OF LEXICOGRAPHICAL
REPRESENTATION OF TERMINOLOGICAL VARIATION
IN MODERN BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGES**

Kristiyana Simeonova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

As tools of cognition, terms need scientifically based and adequate coverage in dictionaries of various types. Today, terms, term elements and language units related to the so-called terminological vocabulary are found not only in terminological dictionaries themselves, but also in many other types of dictionaries (explanatory, non-logical, phraseological, orthographic, synonymous, antonymic, etc.). Reflecting terminological variability in dictionaries confronts lexicographers with a number of difficulties. These difficulties are determined, on the one hand, by the complex nature of this phenomenon, and on the other, by the possibility of using various lexicographic solutions in the dictionary representation of options.

Key words: term, terminology, variability, dictionary, dictionary entry

Вариантность не является самостоятельным лингвистическим понятием и представляет собой одну из наиболее обобщенных категорий человеческого знания, характеризующихся сложностью и многогранностью своих проявлений. Современная лингвистика рассматривает это явление как универсальное свойство всех естественных языков, свойство, заложенное в самой сути языковой системы.

Неоспоримым фактом является то, что сегодня термины становятся все более активной лексикой не только в языке соответствующей

щих наук, специальностей и профессиональных сфер деятельности, но и в коммуникативных актах всего общества. Каждая терминологическая система функционально самостоятельна, но функционирует не как замкнутая и изолированная система, а в рамках общей системы данного языка. В связи с этим проблема терминологической вариантности становится все более актуальной в современной терминологии.

Очень важен также вопрос о том, необходима ли вообще терминологическая вариантность. Вопрос этот сложный и дискуссионный, мнения ученых расходятся, и, возможно, однозначного ответа быть не может. Существуют два основных мнения: *за* и *против*. Обе точки зрения можно и оспаривать, и защищать, и отвергать. Здесь, пожалуй, следует упомянуть утверждение Аристотеля о том, что истина находится посередине двух крайностей. На наш взгляд, наличие вариантности в терминологии является положительным фактом, свидетельствует о развитии научного мышления и показывает процессы поиска и совершенствования средств языковой фиксации научных понятий.

С развитием познавательной деятельности человека постоянно возникают новые понятия, которые как обобщенное отражение действительности в сознании людей отражают полученные новые знания. Вариантность напрямую связана с динамичным развитием знаний, а значит, и с динамичным развитием языка в целом. По мнению Ю. В. Сложеникиной, „[к]аждый специальный текст существует в реальном времени и пространстве, воспроизводится в конкретных условиях, адресован определенной категории реципиентов, отражает индивидуальную научную и языковую компетенцию говорящего, зависит от степени овладения знанием (новое открытие ли это или новая переработка уже известной теории), от типа кодируемой информации и пр. Вариантность, таким образом, есть отражение динамической модели языка“ (Сложеникина 2018: 257).

Следовательно, вариантность ценна тем, что показывает непрерывный процесс создания, отбора и использования различных языковых единиц и их эволюцию в целом.

При появлении нового понятия вариантность представляет собой процесс поиска наиболее точной, наиболее подходящей и наиболее адекватной языковой формы термина для его выражения в соответствии со спецификой данной научной или профессиональной области. Терминологическая вариативность – это универсальное свойство терминологических систем. Терминология каждой отдельной научной дисциплины представляет собой открытую знаковую систему. Подобно тому, как наука постоянно развивается, изменяется и

обогащается, меняется и понятийный аппарат, отражающий это развитие. Некоторые термины выходят из употребления, если они не отражают современного состояния области, другие отражают вновь приобретенные знания, а третьи меняют свое значение.

Создание словарей разного типа – достаточно сложная, медленная, трудоемкая, но очень важная задача для лингвистов, поскольку этот вид справочников крайне необходим для каждой науки и человеческой деятельности. Отражение терминологической вариантности в словарях ставит лексикографов перед рядом трудностей. Эти трудности определяются, с одной стороны, сложным характером этого явления, а с другой – возможностью применения различных лексикографических решений в словарном представлении вариантов. В этом отношении существует много сложных и спорных вопросов. В основном они проявляются в следующих направлениях:

а) При отражении многозначности и омонимии

Многозначность – семантическая универсальность, выражающаяся в свойстве слова иметь более одного коррелирующего значения в синхронном плане. Многозначность отражает сложные отношения между языковой единицей и значением. Обычно каждое новое значение выводится из семантически наиболее близкого ранее существовавшего значения. Многозначность представлена прежде всего в микроструктуре данного словаря, т. е. в словарной статье. Омонимы – это отдельные самостоятельные слова, не связанные ассоциативными связями, не имеющие общих смысловых ориентиров и относящиеся к разным фактам и явлениям действительности, т. е. омонимы тождественны по выражению, но совершенно не связаны по содержанию. Омонимия относится к макроструктуре данного словаря.

В. А. Звегинцев связывает лингвистическое явление полисемии с параллельными явлениями в логике. Например, сужение или расширение значения данного слова связано с сужением или расширением объема выражаемого им понятия (Звегинцев 1957: 13). Каждая терминологическая система развивается в соответствии с объективным развитием научного знания, которое она отражает.

Интересным и весьма сложным с лингвистической точки зрения является вопрос об отличии полисемии от омонимии, для разграничения которых в лексикологии применяются сложные критерии, важнейшим из которых является семантический. Несмотря на свое семантическое разнообразие, многозначное слово сохраняет свое смысловое единство. Все его значения, независимо от их количества, имеют

нечто общее, что семантически связывает их друг с другом. Это *нечто общее* Т. Балкански называет *семантическим связующим звеном* (Балкански 1979: 339). По мнению Балканского, если смысловая связь жива, слово сохраняет свою целостность как многозначное слово. Но когда эта смысловая связь между отдельными значениями многозначного слова утрачивается, т. е. когда исчезает внутренняя смысловая мотивация, то возникают омонимы. Утерянную смысловую связь можно восстановить посредством этимологического анализа. Если смысловая связь четко воспринимается, возникает многозначность, если смысловая связь не осознается – это признак омонимии. Поскольку иногда невозможно определить, где кончается полисемия и начинается омонимия, часто в разных словарях одно и то же слово представляется двояко: либо в одной словарной статье как многозначное слово, либо в двух отдельных словарных статьях с индексом как омонимы.

В качестве примера можем указать на „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“ Стефана Младенова, в котором термины, являющиеся явными омонимами, приводятся в одной статье со всеми их омонимическими значениями, какими бы разными они ни были. Напр., **апсида** – *арх. полукруглая или угловатая арочная часть храма; астрон. апсиды — конечные точки большой оси эллиптической траектории планет; ассимиляция* – *язык. усвоение звуков; ист. – распад национального меньшинства; диморфизм* – *хим. свойство некоторых тел возникать или образовывать два вида кристаллов; в ботанике двойная окраска некоторых растений; инкубационный* – *под ним понимают период вылупления цыплят из яиц, помещенных в инкубатор; мед. период от момента заражения организма до появления заболевания.*

В современных лексикографических источниках тоже наблюдаются различия в изложении подобных случаев. Напр., термин **нота** в смысле *графического знака для обозначения музыкального звука* и в смысле *официального дипломатического текста, представляющего собой обращение одного правительства или дипломатической миссии к другому* в „Български тълковен речник“, в многотомном „Речник на българския език“, а также в „Терминологическом словаре гуманитарных наук“ представлен в двух статьях с надстрочным индексом, а в „Речник на чуждите думи в българския език“ эти значения приведены в одной статье. Термин **ячмень** в значении *зерновое растение* и в значении *болезнь глаз* представлен в двух статьях в трехтомном словаре и в многотомном „Речник на българския език“ и в одной статье в

„Български тълковен речник“ (Попов 2005). Слово **китка** со всеми своими значениями занимает одну статью в „Болгарском толковом словаре“ 2005 года и две статьи с надстрочным индексом в „Словаре болгарского языка“ и в трехтомном толковом словаре. Слово **бърдо** в значении: 1. *Пологая възвишенност, склон гори.* 2. *Часть ткацкого станка* в однотомином „Болгарском толковом словаре“ 2005 года дается в одной статье, а в „Словаре болгарского языка“ – в двух статьях с верхним индексом.

В русской лексикографии наблюдаются идентичные двойные способы передачи полисемии и омонимии. В „Русском толковом словаре“ с авторами В. В. Лопатин и Л. Е. Лопатина слова омонимы подаются в виде отдельных словарных статей, различающихся надстрочными арабскими цифрами у заглавного слова. Напр., **брак** в значении: 1. *Семейные, супружеские отношения.* 2. *Недоброкачественные изделия;* **акция** в значении 1. *Ценная бумага.* 2. *Действие, предпринимаемое для достижения какой-нибудь цели;* **дисциплина** в значении

1. *Обязательное для всех членов какого-нибудь коллектива подчинение установленному порядку.* 2. *Самостоятельная отрасль науки;* **гласный** в значении: 1. *Доступный для общественного обсуждения и ознакомления.* 2. *о звуках речи;* **глава** – *руководитель и раздел книги.* Это касается и некоторых сокращенных частей слов. Напр., **авто-** является первой частью слов, имеющих значение *автоматический*: *автомобиль* и слов со значением *свой, само-*: *автобиография.*

В „Толковом словаре русского языка“ С. И. Ожегова и в „Толковом словаре иноязычных слов“ Л. П. Крысина термины **акция, актив, артикул, метр, мотив, дисциплина, фокус, реакция, рейд, нота** и др. также упоминаются в двух статьях. Для терминов, которые используются в нескольких науках, но в которых четко выявляется смысловая связь – словарная статья одна. Напр., **реставрация, реституция, миссия, марионетка, блокада, фронт, федерация, эрозия** и др. Для слова **реставрация** общим семантическим признаком является *восстановление чего-то предыдущего*; в слове **эрозия** общий смысловой признак – *разрыв, разрушение*, встречается во всех значениях и т. д.

В двух последних словарях слова, имеющие одинаковое написание, но разное ударение и значение, представлены в двух словарных статьях. Напр., **атлас** в значении *сборник географических карт или рисунков, фотографий, таблиц, иллюстрирующих сведения из какой-*

нибудь области знания; и **атлас** в значении сорт шелковой блестящей ткани; **орган** и **орган** и т. п.

Редко термины интерпретируются в трех статьях с верхним индексом. В уже упомянутом словаре Л. П. Крысина, напр., термин **индукция** представлен следующим образом:

Индукция¹ – логическое умозаключение от частного к общему, от отдельных фактов к обобщениям.

Индукция² – возбуждение электрического тока в каком-нибудь проводнике при движении его в магнитном поле или при изменении вокруг него магнитного поля.

Индукция³ – закономерные взаимоотношения между двумя основными нервными процессами – возбуждением и торможением, выражающиеся в том, что возникновение одного из них вызывает развитие противоположного.

Некоторые термины имеют разное представление в разных словарях. Напр., термин **блок** – в словаре В. В. Лопатина и Л. Е. Лопатиной все значения этого слова представлены в одной словарной статье, в словаре С. И. Ожегова в двух статьях с надстрочным индексом, а в словаре Л. П. Крысина в трех статьях. Для термина **рейд** со значением водное пространство у входа в порт, вблизи берега, удобное для стоянки судов и набег подвижных военных сил в тыл противника в словаре Лопатина и Лопатиной выделена одна статья, а в словарях Ожегова и Крысина – две статьи.

б) При отражении синонимических терминов

Синонимия основана на способности разных языковых единиц обозначать одну и ту же реальность. В терминологических системах отдельных наук она обогащает научный язык, способствует его большей точности. Синонимы делают речь более меткой, яркой и разнообразной. При составлении словарей, однако, перед лексикографами встает вопрос о том, какой из синонимов следует выбрать в качестве заголовка словарной статьи. Для решения этого вопроса важны не только тип словаря, его цели, назначение и т. д., но и субъективные представления и предпочтения составителей. Очень часто все синонимы выносятся как заголовки. Напр., **автомобиль** и **автомашина**, **захватнический** и **завоевательный**, **раскраска** и **расцветка** в „Русском толковом словаре“ Лопатина и Лопатиной и в словаре Ожегова. Часто синонимия возникает между терминами иностранного происхождения и их русскими эквивалентами. Напр., в словаре Ожегова как отдельные заголовки существуют **консенсус** и **согласие**, **паци-**

физм и миролюбие, амбразура и бойница, автономия и самоуправление, конкурент и соперник, эксперимент и опыт, легитимный и законный, аграрный и земельный, интернациональный и международный и т. д.

Обычно в болгарской терминографии в терминологических словарях после заголовка указываются синонимы, что позволяет подчеркнуть различные свойства, особенности и характеристики определенного объекта или понятия. Сегодня в терминологии различных наук все более расширяется употребление двух и более синонимов одного и того же понятия, что обуславливает необходимость в терминологических словарях указывать все синонимы.

ЕКВАТОР, екваториална окръжност, географски екватор, земен екватор – *окръжност, мислено прекарана по повърхността на земята на еднакво разстояние от двата полюса и разделяща земното кълбо на две полукълба – Северно и Южно* (Попова, ред. 2006).

Что касается выбора заголовка, исходя из работы по составлению многотомной серии терминологических словарей основных терминов болгарской науки, отметим, что главным критерием является частота употребления данного термина в специализированных источниках. При относительно одинаковой частотности выбор зависит от личных предпочтений составителей. В качестве критерия при определении заголовка, где это возможно, приоритетно используется термин болгарского происхождения.

в) При отражении словообразовательной вариантности

Под словообразовательными вариантами мы понимаем семантически тождественные языковые формы, характеризующиеся общностью корневой морфемы и различием семантически соотносительных аффиксальных морфем – префиксов и суффиксов. Чаще всего словообразовательная вариантность происходит в тех случаях, когда к одному и тому же корню или основе присоединяются разные аффиксы и аффиксоиды. Тогда в терминографической практике возникает вопрос, какой форме, с каким аффиксом или аффиксоидом, следует отдать предпочтение в качестве заголовка. Выбор возможен только при отсутствии смысловой разницы. По отношению, напр., слов **апатичный** и **апатический** в словарях Лопатина и Ожегова в качестве заголовка выбрано слово **апатичный**. В словаре Крысина для слов **идиоматичный** и **идиоматический** выделены два заголовка, в которых один терминологический элемент поясняется другим: **идиоматичный** – *то*

же, что *идиоматический*. Таким же образом оформлены и термины **топонимия** и **топонимика**.

Многие терминоэлементы, оканчивающиеся на **-ичный** и **-ический** являются как в русском, так и в болгарском языках словообразовательными синонимами: **лингвистичный** и **лингвистический**, **энциклопедичный** и **энциклопедический**, **периодичный** и **периодический**, **симфоничный** и **симфонический**, **эмпиричный** и **эмпирический**, **метафизичный** и **метафизический** и т. д. Как синонимы они представлены во многих словарях, они и взаимозаменяемы в научных текстах. Но некоторые слова с этими суффиксами являются паронимами и не могут заменить друг друга. Напр., **дипломатичный** и **дипломатический**, **экономичный** и **экономический**, **практичный** и **практический**, **тактичный** и **тактический** и т. д. В словарях такие слова представлены в отдельных статьях.

В терминологии встречаются и вариантные формы с суффиксами **-изм** и **-ция**. Например, **антиамериканизм** и **антиамериканизация**, **антиглобализм** и **антиглобализация** и т. д.

В болгарском языке в качестве вариантов форм с этими двумя суффиксами напр. в „Речник на новите думи в българския език“ (Пернишка, ред. 2010) указаны термины **глобализъм** и **глобализация**.

Распространена также синонимия между префиксами иностранного происхождения **анти-** и **контра-**, соответствующими по значению русскому **противо-** для образования слов со значением *противоположности, враждебности, направленности против чего-нибудь*.

Синонимия существует между греческим **псевдо-** и латинским **квази-**. Они соответствуют русскому **лже-** в значении *ложный, мнимый, ненастоящий*. Эти приставки, а также образованные ими слова приводятся в словарях отдельно в соответствующем алфавитном месте.

г) При определении грамматического рода некоторых слов

Колебание при определении грамматического рода наблюдается по отношению таких слов, как **база** и **базис**, **аневризм** и **аневризма**, **арабеск** и **арабеска**, **жираф** и **жирафа**, **идиом** и **идиома**, **перифраз** и **перифраза** и т. д. В „Толковом словаре иноязычных слов“ Крысина все эти термины представлены обеими родовыми формами. В научной литературе они имеют разную частоту употребления. Часто выбор той или иной формы зависит от личных предпочтений конкретного человека.

В многотомном „Речник на българския език“ (т. 1, С., 1977) существуют обе формы. Однако отмечается, что **базис** встречается зна-

чительно реже. В том же томе отмечена только форма **арабеска**. В пятом томе встречаются обе формы **жираф** и **жирафа**. Обе формы **база** и **базис** отмечены и в „Български тълковен речник“ (2005) и в „Речник на чуждите думи в българския език“ (2007). В тех же словарях есть только форма **арабеска**, но для **жираф** и **жирафа** указаны обе формы.

В заключение следует отметить наличие объективных трудностей лексикографического представления терминологической вариантности, на которых мы сосредоточили свое внимание. Это достаточно сложное явление, вызывающее неоднозначные мнения среди учёных. Изучение терминологической вариантности даст нам более четкое, точное и полное представление о динамике языковых процессов в научном дискурсе и поможет лексикографам при составлении словарей.

Перечисленные трудности лексикографического отражения терминологической вариантности представлены здесь в прикладном аспекте и, таким образом, они открыты для диалога и обсуждения.

Создание различного рода словарей является важным, значимым и общественно полезным видом деятельности современной лингвистической науки, поскольку словари являются самой востребованной и продаваемой лингвистической литературой. Словарь, независимо от его вида, назначения и задач, является настольной и наиболее часто используемой книгой для каждого обучающегося, для каждого специалиста, для каждого ученого и исследователя и вообще для каждого образованного и интеллигентного человека. Поэтому позволю себе закончить мыслью выдающегося российского лингвиста Светланы Григорьевны Тер-Минасовой: „Словари – это пути и путеводители познания, это свидетели уровня познания человеком как внешнего, окружающего мира, так и собственного, внутреннего мира.“

ЛИТЕРАТУРА

- Балкански 1979:** Балкански, Т. За някои трудности при изучаването на омонимията. [Balkanski, T. Za nyakoi trudnosti pri izuchavaneto na omonimiyata.] // *Български език*, София: 1979, № 4, 337 – 341.
- Звегинцев 1957:** Звегинцев, В. А. *Семасиология*. [Zvegintsev, V. A. Semasiologiya.] Москва: Изд. Московского университета, 1957.
- Сложеникина 2018:** Сложеникина, Ю. В. *Терминологическая вариативность. Семантика, форма, функция*. [Slozhenikina, Yu. V. Terminologicheskaya variativnost. Semantika, forma, funktsiya.] Москва: Изд. ЛКИ, 2018.

ИСТОЧНИКИ МАТЕРИАЛА

Для болгарского языка

- Младенов 1932:** Младенов, С. *Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав.* [Mladenov, S. Rechnik na chuzhdite dumii v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav.] София: Придворна печатница, 1932.
- Пернишка, ред. 2007:** Пернишка, Е., Милев, А., Николов, Б., и др. *Речник на чуждите думи в българския език. Пето издание, допълнено и основно преработено от Е. Пернишка.* [Pernishka, E., Milev, A., Nikolov, B., et al. Rechnik na chuzhdite dumii v balgarskiya ezik. Peto izdanie, dopalнено i osnovno preraboteno ot E. Pernishka.] София: Наука и изкуство, 2007.
- Пернишка, ред. 2010:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език.* [Pernishka, E., Blagoeva, D., Kolkovska, S., Rechnik na novite dumii v balgarskiya ezik.] София: изд. „Наука и изкуство“, 2010.
- Попов, ред. 2005:** Попов, Д., Андрейчин, Л., Георгиев, Л., Илчев, Ст., и др. *Български тълковен речник. Четвърто издание, допълнено и преработено от Д. Попов.* [Popov, D., Andreychin, L., Georgiev, L., Ilchev, St., et al. Balgarski talkoven rechnik. Chetvarto izdanie, dopalнено i preraboteno ot D. Popov.] София: Наука и изкуство, 2005.
- Попова, ред. 2006:** Попова, М., Колковска, С., Димитрова, Г. и др. *Терминологичен речник по природни науки.* [Popova, M., Kolkovska, S., Dimitrova, G. et al. Terminologichen rechnik po prirodni nauki.] София: изд. „Наука и изкуство“, 2006.
- Попова, ред. 2007:** Попова, М., Попов, Б., Симеонова, Кр., и др. *Терминологичен речник по хуманитарни науки.* [Popova, M., Popov, B., Simeonova, K., et al. Terminologichen rechnik po humanitarni nauki.] София: Наука и изкуство, 2007.
- Речник на българския език:** многотомно издание, изработвано в Секцията по лексикология и лексикография на Института за български език към БАН. [Rechnik na balgarskiya ezik, mnogotomno izdanie.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, изд. „Емас“.
- Романски, ред. 1955, 1957, 1959:** Романски, Ст., Андрейчин, Л., Мирчев, К., Илчев, Ст., и др. *Речник на съвременния български книжовен език.* [Romanski, St., Andreychin, L., Mirchev, K., Ilchev, St., et al. Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: БАН, 1955, 1957, 1959.

Для РУССКОГО ЯЗЫКА

Крысин 2009: Крысин, Л. П. *Толковый словарь иноязычных слов*. Ответственный редактор Н. Еремина. [Krysin, L. P. *Tolkovuj slovar' inoazychnyh slov.*] Москва: Эксмо, 2009.

Лопатин, Лопатина 2006: Лопатин, В. В., Лопатина, Л. Е. *Русский толковый словарь*. [Lopatin, V. V., Lopatina, L. E. *Russkij tolkovuj slovar'.*] Москва: Эксмо, 2006.

Ожегов 2020: Ожегов, С. И. *Толковый словарь русского языка. (27-ое исправленное издание)*. Под редакцией доктора филологических наук Л. И. Скворцова. [Ozhegov, S. I. *Tolkovuj slovar' russkogo yazyka.*] Москва: Мир и образование, 2020.

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И КОМБИНАТОРНЫЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛАГОЛЬНЫХ НЕОЛОГИЗМОВ
(НА МАТЕРИАЛЕ КОРПУСНЫХ ДАННЫХ)**

*Изабела Козера-Славомирска, Силвия Петкова
Софийский университет имени Св. Климента Охридского*

**MORPHOLOGICAL AND COMBINATORIAL FEATURES
OF VERBAL NEOLOGISMS
(BASED ON CORPUS DATA)**

*Izabela Kozera-Sławomirska, Silvia Petkova
St. Kliment Ohridski University of Sofia*

Observing the dynamics of language development – the emergence or gradual extinction of certain words, constructions or grammatical forms – is one of the most interesting tasks of modern linguistics. The object of this study are verbal neologisms registered in two dictionaries, presenting the latest vocabulary that has entered the Russian language in recent years. In view of the fact, that the verb is considered to be the most complex part of speech, special attention is paid to the morphological and combinatorial features of the new verbal formations, in particular the aspectual characteristics, word-formation potential, semantic-pragmatic properties, which are studied based on data from the Russian National Corpus.

Key words: verb, neologism, loanword, corpus

Введение

Наблюдения за динамикой развития языка составляют одну из актуальных задач современной лингвистики. Русский язык находится на этапе языкового сдвига, проявлением которого являются интенсивные лексические, фонетические и грамматические изменения. В. А. Плунгян отмечает: «Лексический состав русского языка сейчас меняется стремительно как никогда: иноязычные заимствования, сленг, внутренние изменения значений слов (...) Рано или поздно это должно сказаться на слабых зонах русской грамматической системы» (Плунгян 2005: 19 – 20).

Возникновение новых реалий вызывает потребность в языковых номинациях, служащих для их обозначения. Пополнение словарного запаса часто осуществляется за счет заимствований, которые в ходе многовекового развития проникают в каждый язык. Заимствования из английского языка стали попадать в русский язык с конца XIX века, но усиление этого процесса началось на рубеже XX – XXI веков. Английский стал языком мирового общения («лингва франка»). Возникновение новейших технологий, развитие соцсетей, общественные и культурные изменения привели ко все более интенсивному адаптивному английским заимствованиям, которые в разной степени стали укореняться в русской речи.

Предметом настоящего исследования являются глагольные неологизмы английского происхождения, которые зафиксированы в двух новейших словарях современного русского языка. Анализ сосредоточен на морфемных характеристиках глагольных новообразований, на их возможностях формирования видовых коррелятов, синтагматическом потенциале и специфике функционирования в дискурсе. Изучение контекстов их употребления основано на данных Национального корпуса русского языка (НКРЯ).

1. Теоретические основы исследования

Многие исследователи русского языка (М. А. Кронгауз, М. Н. Эпштейн, Г. Ч. Гусейнов, Л. О. Чернейко) отмечают подъем словообразовательной активности в современном коммуникативном пространстве (см. Мельник, Штехман 2015). Исследования новой лексики доказывают, что «инновация есть явление языка, охватывающее все его уровни, в связи с чем процесс неологизации необходимо рассматривать в аспекте межуровневых связей в системе языка» (Сенько 2007: 8).

По мнению Дж. Чо, неологизмы целенаправленно призваны к жизни, а их задача заключается в выполнении различных функций. Подчеркивая функциональную природу лексических новообразований, лингвист обращает внимание на то обстоятельство, что они обслуживают определенные цели, «отвечая запросам новых жизненных явлений и требований в обществе», и представляют собой «результат лингвистических процессов, отражающих экстралингвистические явления» (Чо 2008: 133).

Термин *неологизм* заимствован из греческого языка посредством французского в XIX веке – фр. *néologisme* от гр. *neos logos* (*νέος + λόγος*), т.е. новое слово. Опираясь на этимологическое значение слова, можно сделать вывод, что «неологизмом является любое новое слово,

появившееся в языке“ (Шалина 2007: 73). Это подтверждается также дефинициями в словарях русского языка, согласно которым неологизм – «вновь появившееся в языке слово или словосочетание» (Евгеньева, ред. 1999: 459, Кузнецов, ред. 2008: 630).

В научной литературе наряду с термином *неологизм*, употребляется ряд синонимических наименований, объединенных семей ‘новое’: „новообразование, неообразование, новация, инновация, новая номинация, неониминация, новое наименование, новшество, неологизм, окказионализм“ (Шалина 2007: 73). Следует обратить внимание, что такое терминологическое разнообразие ведет к непоследовательности, так как указанные термины в разных работах по-разному определяются и по-разному соотносятся друг с другом. Например, в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» дается следующая дефиниция: «неологизмы (от греч. *neos* – новый и *logos* – слово) – слова, значения слов или сочетания слов, появившиеся в определенный период в каком-либо языке или использованные один раз («окказиональные» слова) в каком-либо тексте или акте речи» (Ярцева, ред. 2002)¹. Н. А. Белова выделяет 11 критериев разграничения понятий «неологизм», «окказионализм» и «потенциальное слово». Главное отличие неологизма от окказионального и потенциального слова основывается на противопоставлении языка и речи, отмеченном еще Ф. де Соссюром. Неологизм – это факт системы языка (Фельдман 1957: 64). Потенциальные и окказиональные слова – это факты речи, не вошедшие в язык. *Окказионализм* обозначает «слово, образованное в какой-л. временной момент, применительно к какому-л. случаю, как одна из разновидностей неологизмов“ (там же). В отличие от окказионализма, *неологизм* – это новое слово, настолько существенное, что оно укоренилось в языке и фиксируется в словарях.

Мы будем использовать термин «неологизм» как наиболее устойчивое обозначение исследуемых языковых единиц. Трудность анализа таких единиц заключается в определении того момента, когда слово утрачивает признак новизны и начинает использоваться в речи (Мельник, Штехман 2015)². Как подчеркивает В. В. Лопатин, неологизмы «довольно скоро перестают восприниматься как новые слова (...)» (Лопатин 1973: 70). Корпусные данные, которые мы приведем, показывают, что многие инновации не обладают высокой частотой употребления, их воспринимают как нечто новое, не вполне понятное всем носителям языка. Эта лексика только начинает функционировать наряду с уже существующими словами, многократно воспроизводясь в речи, удовлетворяя коммуникативные потребности общества.

¹ См. <<https://tapemark.narod.ru/les/331b.html>> (02.03.2024).

² См. <www.science-education.ru/ru/article/view?id=21100> (02.03.2024).

2. Объект анализа

Объектом настоящего исследования послужили глагольные неологизмы, зафиксированные в двух словарных источниках: в «Словаре англицизмов русского языка»³ А. И. Дьякова (2021) и «Словаре русского языка коронавирусной эпохи»⁴ (2021). Оба ресурса включают лексику, появившуюся в русском языке посредством заимствования из английского языка, но адаптация данных лексем проявляется в разной степени. Согласно нашим наблюдениям, не все слова, фигурирующие в этих источниках, можно считать неологизмами. Часть из них укоренилась в русском языке относительно давно. К примеру, трудно согласиться, что глагол *блокировать* (Дьяков 2021) является новообразованием последних лет, так как он упоминается в неновом уже словаре под редакцией С. А. Кузнецова (1998). Аналогична ситуация с глаголами типа *импортировать*, *акцентировать*, *абсорбировать* и т.д.

Иную группу составляют глаголы типа *жарить*, *думать*, *ворковать*, *квакать*. Они омонимичны по отношению к общеупотребительной лексике и представляют собой своего рода каламбурные новообразования, характерные для компьютерного сленга и языка геймеров, ср.

- *жарить* – «Сжимать файлы с помощью архиватора JAR» (Дьяков 2021);
- *думать* – «комп. сленг. Компьютерная игра DOOM. Думарь. Думер. Думать – играть в такую игру» (там же);
- *ворковать* – «работать» (там же);
- *квакать* – «комп. сленг. Компьютерная игра Quake. Квакать – играть в такую игру» (там же);
- *крякнуть* – взломать компьютерную программу (там же).

Из указанных глаголов лишь *крякнуть* отражен в своем новом значении в проанализированном нами корпусном материале. Следовательно, эти омонимические инновации отличаются крайне низкой частотностью, что объясняется ограниченной сферой их употребления.

На нарочитой омонимии основано также новое функционирование глаголов *клубиться* и *короновать*, которые относятся, соответственно, к молодежному сленгу и разговорной лексике, актуальной в период пандемии COVID-19:

³ <http://anglicismdictionary.ru/ru>, доступ: 06.09.2023.

⁴ https://pure.spbu.ru/ws/portalfiles/portal/78276278/_pdf, доступ: 06.09.2023.

Дальше используется сокращение СРЯКЭ.

- *клубиться* – «отдыхать вечером в клубе» (там же);
- *короновать* – «Разг. шутол. 1. Придать особое значение, обратить на себя широкое общественное внимание (о коронавирусной инфекции). (...) 2. Давать (дать) преимущества, приносить выгоду кому-л. в период пандемии коронавирусной инфекции. (...) 3. Диагностировать наличие коронавирусной инфекции. (...) 4. Заразить коронавирусной инфекцией» (СРЯКЭ).

Вышеуказанные глаголы фиксируются в корпусном материале, но в своем стандартном значении. Новая семантика, отмеченная в исследуемых словарях, не находит отражения в НКРЯ.

Эмпирический материал, извлеченный из двух словарей, составляет в общей сложности 886 глагольных единиц (словарь А. И. Дьякова фиксирует 857, СРЯКЭ – 29). Из этой базы следовало бы исключить 67 глаголов, которые оказались неновыми. Таким образом, дальнейшему анализу подверглось 819 глагольных неологизмов.

Словарь А. И. Дьякова построен по принципу словообразовательных гнезд, поэтому не всем глаголам посвящены отдельные словарные статьи. Многие глагольные единицы необходимо искать в статье, где заглавным словом является мотивирующее их существительное или прилагательное. Это значительно осложняет процесс выборки глагольного материала. Словарь создан с целью предоставить пользователю языка толкование англицизмов, которые активно заимствуются в русский язык разных функциональных стилей и дискурсов (Дьяков 2021: 4). Вероятно, по этой причине в нем отсутствует полная метаязыковая информация. Деривационные способности лексем указаны обычно в конце словарной статьи рядом с примерами употребления. Словарь свободно доступен в Интернете и обеспечивает поиск по алфавитному порядку (необходимо на сайте кликнуть конкретную букву, чтобы получить список лексем с толкованиями, что дополнительно осложняет работу с этим источником).

Иным образом построен «Словарь русского языка коронавирусной эпохи» СРЯКЭ (2021). Он не только содержит совсем новую лексику, но и богат метаязыковым описанием. При каждой единице, кроме толкования: грамматическая справка, устойчивые выражения, пометы, пример употребления, его источник и сноски. Главным достоинством является фиксация большого пласта лексики, которая возникла в кризисных условиях пандемии и скоро может выйти из употребления. Словарь доступен в виде веб-издания для бесплатного скачивания в Интернете.

3. Количественный и качественный анализы эмпирического материала

3.1. Морфемная комбинаторика (возможности приставочного / суффиксального / постфиксального образования глаголов)

В обработанном лексикографическом материале представлены:

- отаббревиатурные образования (*эсэмэсить, вайфайвиться*),
- глаголы, мотивированные названиями товаров, компьютерных продуктов (*сникерснуть, зумиться*),
- глаголы, образованные слиянием английского послелого (*локдаунить* – от англ. lock down, *пикапнуть* – от англ. pick up),
- глаголы, созданные слиянием словосочетания (*маздать* – от англ. must die)
- глаголы, мотивированные прилагательными (*крейзануть* – от англ. crazy).

Большинство глаголов, образованных от англицизмов, мотивировано именами существительными. Они представляют собой простые бесприставочные глаголы, образованные с помощью следующих суффиксов: *-и(ть)/-ить(ся)*, *-ова(ть)*, *-ирова(ть)*, *-а(ть)*, *-ну(ть)/ну(ть)ся*, *-ану(ть)*, *-ева(ть)*, *-е(ть)*, *-ива(ть)*, *-ыва(ть)*. Из указанных суффиксов следует обратить внимание на просторечный суффикс *-ану(ть)*, который наблюдается в молодежном жаргоне, а также на *-ирова(ть)*, который часто присоединяется к иноязычным основам.

Согласно результатам анализа, среди суффиксов, участвующих в образовании глагольных инноваций, доминирует суффикс *-и(ть)*, ср. Таб. 1.

Таб. 1. Продуктивность суффиксов в образовании глагольных неологизмов

№	Суффикс	Частота
1	-и(ть)/-ить(ся)	432
2	-ова(ть)	110
3	-ирова(ть)	101
4	-а(ть)	80
5	-ну(ть)/ну(ть)ся	57
6	-ану(ть)	13
7	-ева(ть)	12
8	-е(ть)	9
9	-ива(ть)	4
10	-ыва(ть)	1
		819

Источник: собственный материал

Всего 10% исследуемых глаголов является постфиксальными новообразованиями, ср. Таб. 2.

Таб. 2. Возвратные глагольные неологизмы

1. агрить/агриться	29. ликнуться	57. рокероваться
2. адораться	30. линкануться	58. свуниться
3. апнуть/апнуться	31. логиниться	59. сдринчиться
4. бутить/бутиться	32. логинуться	60. селфиться
5. вайфайвиться	33. логоффиться	61. слэммироваться
6. вейкапиться	34. лупиться	62. снэпчатиться
7. гамить/гамиться	35. мейклавиться	63. спарринговаться
8. геймиться	36. миксоваться	64. стакать/стакаться
9. гикнуться	37. митинговать/митинговаться	65. стрейфиться
10. джемить/джемиться	38. мобить/мобиться	66. толкинуться
11. динаиться	39. модгетиться	67. триггерироваться
12. закоммититься	40. надринчиться	68. удринькаться
13. залогинуться	41. нафакапиться	69. уфакаться
14. залупить/залупиться	42. нетиться	70. факать/факаться
15. захукиться	43. отрэндериться	71. факернуться
16. зачекиниться	44. отхилиться	72. фаниться
17. и-мейлить/и-мейлиться	45. погеймиться	73. фачиться
18. инетиться	46. послэмиться	74. хаернуться
19. кисоваться	47. пофаниться	75. хардрочиться
20. клаббиться	48. початиться	76. хериться
21. клубиться	49. прилинковаться	77. чатиться
22. коммититься	50. прифакиваться	78. чейнджануться
23. коннектиться	51. продаблиться	79. чекиниться
24. крашнуться	52. ребутнуть/ребутнуться	80. шатапнуться
25. крезануться	53. релакснуться	81. швифттануться
26. лаваться	54. репопиться	82. шедулиться
27. лавнуться	55. рокерить/рокериться	83. эвейдиться
28. ламернуться	56. рокернуться	84. эсэмэситься/эсэмэситься

Источник: собственный материал

Из указанных 86 глаголов 14 образует одновременно постфиксальные и беспостфиксальные лексемы, ср.

1. эсэмэсить/эсэмэситься	8. и-мейлить/имейлиться
2. факать/факаться	9. залупить/залупиться
3. стакать/стакаться	10. джемить/джемиться
4. рокерить/рокериться	11. гамить/гамиться
5. ребутнуть/ребутнуться	12. бутить/бутиться
6. мобить/мобиться	13. апнуть/апнуться
7. митинговать/митинговаться	14. агрить/агриться

Существенной проблемой является выделение приставок, наличие которых связано с активным процессом видообразования (см. дальше). 164 глагола (т.е. 20%) присоединяет в общей сложности 15 приставок. Не все глаголы образуют чистые видовые пары, иногда это скорее проявления категории аспектуальности, которые обозначают разные способы протекания глагольного действия:

Таб. 3. Продуктивность приставок в образовании глагольных инноваций

№	Префикс	Частота
1	за-	58
2	от-	24
3	ре-	18
4	по-	14
5	с-	10
6	про-	9
7	пере-	6
8	на-	6
9	об-	5
10	раз-/рас-	5
11	при-	3
12	вы-	2
13	у-	2
14	под-	1
15	обез-	1
		164

Источник: собственный материал

3.2. Образование видовых коррелятов

По мнению А. И. Дьякова, заимствованные глаголы редко обладают способностью образовать видовые пары, что связано с отсутствием категории вида в английском языке (Дьяков 2001: 133). В собранном материале 121 глагол имеет видовой коррелят, который образован префиксальным или суффиксальным способом.

Преобладающим является префиксальное видообразование, напр. *ковидеть* – *заковидеть*, *бекарить* – *отбекарить*, *блюрить* – *разблюрить*, *креативить* – *скреативить*, *лайкать* – *облайкать*, *лукать* – *полукачать*, *патчить* – *пропатчить*, значительно реже применяется суффиксальный способ с помощью семельфактивного суффикса *-ну-*, напр., *зипить* – *зипнуть*, *рокериться* – *рокернуться*, *дропать* – *дропнуть*, *кикать* – *кикнуть*, *уханькать* – *уханькнуть*.

3.3. Вариативность глагольных неологизмов

В эксцерпированном материале зафиксированы многие случаи вариативности глагольных неологизмов, что связано с отсутствием кодификации новой лексики, заимствованной из другого языка. В настоящем исследовании придерживаемся понимания термина *вариативность* в широком значении, как «представление о разных способах выражения какой-либо языковой сущности как об ее модификации, разновидности или как об отклонении от некоторой нормы (...)» (Ярцева, ред. 2002)⁵.

Вариативность проявляется в следующих трех направлениях:

а) Конкуренция суффиксов: *-ирова(ть):-ова(ть)*, *-ирова(ть):-и(ть)*, *-и(ть):-ова(ть)*, *-а(ть):-ова(ть):-и(ть)*, ср.

1. акцептировать/ акцептовать	9. квотить/квотировать
2. биндить/биндовать	10. найтать/найтовать
3. брифить/брифовать	11. парсить/парсовать
4. выдринкать/выдринчить	12. фейсовать/фейсить
5. дринкать/дринковать/дринчить	13. фрикать/фриковать
6. инъектить/инжектировать	14. токать/токовать
7. инсталлировать/инсталлить	15. попсеть/попсовать
8. карантиновать/карантинить	

⁵ См. <<https://tapemark.narod.ru/les/331b.html>> (02.03.2024).

б) Варианты однокоренных глаголов

1. коронав́ирусеть/коронав́ирусить
2. рокериться/рокернуться/рокероваться

в) Варианты орфографической записи

1. быкапить/бэкапить	7. шерить/шэрить/шарить
2. дизейблить/дизэйблить	8. ребутить/ребудить
3. вентать/вэнтать	9. рендерить/рэндерить
4. дисить/диссить	10. спелить/спеллить
5. роллить/ролить	11. тверкать/твёркать
6. кэнселить/канселить	12. чилить/чиллить

Среди указанных примеров следует обратить внимание на схожие по форме, но различающиеся по значению глаголы *шерить/шэрить* и *шарить*. В данном случае вариативность вызвана потребностью обособления разных семантических признаков. Глаголы *шерить/шэрить* обозначают «1. Поделиться чем-либо в социальной сети, дать доступ к картинкам, фильмам, файлам. (...) 2. Добавить что-либо, разделить обязанности. Шерить косты (...)» (Дьяков 2021). Глагол *шарить* в словаре А. И. Дьякова упоминается с толкованием «открывать для коллективного доступа какой-либо ресурс в локальной сети (папку, принтер, диск)» (Дьяков 2021), что ставит его в отношении омонимии с существующим в русском языке разговорным глаголом со значением «искать ощупью или перебирая, перекладывая что-л.» (Кузнецов, ред. 2008: 1492). Семантическое различие подтверждается также специфической аспектуальной коррелятивностью указанных глаголов – присоединяются разные приставки, ср. *шерить/шэрить* – *зашерить* vs. *шарить* – *расшарить*.

4. Употребление глагольных неологизмов в контекстах русской речи (на материале НКРЯ)

Мы проверили, насколько исследуемый языковой материал зафиксирован в НКРЯ (www.ruscorpora.ru). Анализ показал, что 270 глаголов (30%) фиксируется в газетном подкорпусе НКРЯ. Значительно меньше – 108 глаголов (12%) – было обнаружено в устном подкорпусе.

В Таб. 4 представлены наиболее частотные глаголы, зафиксированные в НКРЯ.

Таб. 4. Глагольные неологизмы, зафиксированные в НКРЯ⁶

№	Глагол	Частота в газетном подкорпусе
1	Продюсировать/Спродюсировать	1330/556
2	Прессинговать	779
3	Брендировать	725
4	Таргетировать	440
5	Хакать	356
6	Рефлексировать	313
7	Постить/Запостить	303/105
8	Линчевать	248
9	Квотировать	244
10	Мульчировать	213
11	Дисконтировать	199
12	Фанатеть	197
13	Ламинировать	185
14	Станить	178
15	Чипировать	165
16	Ретвитнуть	161
17	Лайкать	157
18	Дренировать	149
19	Инсталлировать	137
20	Тюнинговать	118
21	Банить	104
22	Юморить	94
23	Финтить	86
24	Проинтервьюировать	84

Источник: собственный материал

4.1. Комбинаторные характеристики глагольных неологизмов

А. Переходные глаголы

Анализ синтагматического потенциала глагольных неологизмов показал, что среди них преобладают переходные глаголы. Они составляют 70% всех неологизмов, обнаруженных в НКРЯ. По синтагматическим возможностям следует провести разграничение между двумя типами переходных глаголов:

⁶ Источник глаголов, приведенных в Таб. 5: Дьяков 2021.

1. Переходные глаголы, присоединяющие прямое дополнение, которое обозначает неодушевленный объект

- (1) По мнению многих любителей речитатива, каждый хип-хоп-исполнитель хочет быть похожим на Оксимилона или быть Оксимилоном, а также нагло **байтит стиль, образ и подачу** Оксимилона [«Верните мой 2007-й» // lenta.ru, 09.06.2017];
- (2) Многие и раньше любили **запостить** на свою страничку фото собранных в лесу грибов, интерьеры обшитых деревом комнат, чаепитие на террасе, помидоры с собственного огорода или корзину с собранными яблоками. [Онлайн-сети для гурманов // Ведомости, 21.12.2020].

2. Переходные глаголы, присоединяющие прямое дополнение, которое обозначает лицо

- (1) Но как противники могут его „импичментовать“? [Клинтон со-знался в аморалке // Аргументы и факты, 19.08.1998];
- (2) Вора арестовали после того, как он **зафрендил** свою жертву в „Фейсбуке“. [Вора арестовали после того, как он зафрендил свою жертву в «Фейсбуке» // Vesti.ru, 02.06.2014].

Производит впечатление, что некоторые переходные глаголы способны присоединять в качестве дополнения как неодушевленное, так и одушевленное существительное. Это свидетельствует о достаточно широких синтагматических возможностях глагольных неологизмов, обладающих грамматической категорией переходности.

Таким глаголом является *зафолловить*, ср.

Зафолловить что?/кого?

Зафолловить У (У – страница)

- (1) Всего страницу кулинарного критика **зафолловили** 24 человека, многие из которых – друзья и члены группы новозеландской певицы. [У певицы Лорд нашли посвященный луковым кольцам аккаунт в Instagram // lenta.ru, 14.06.2017];

Зафолловить У-а (У – человек, группа людей)

- (2) В январе 2013 года Бибер обошел по популярности в Twitter Ле-ди Гагу – певца „**зафолловили**“ 33 миллиона поклонников. [Джастин Бибер отметил 19-летие // Vesti.ru, 02.03.2013];
- (3) Сотрудница ситуационного центра Валерия, которая занимается ведением Твиттера «Единой России», попросила президента: «Может быть, вы нас **«зафолловите»**, Дмитрий Анатольевич?» [Медведев призвал единороссов не бояться критики, а Путин – не задирать нос // Комсомольская правда, 21.10.2011].

Б) Непереходные глаголы

Непереходные глаголы составляют 30% всех глагольных неологизмов, зафиксированных в НКРЯ. Большинство из них мотивировано существительным и обозначает специфический род деятельности. Например:

- (1) Жизнь пошла такая стремительная, что звезды не ждут фотографий со свадьбы, а тут же, под марш Мендельсона **инстаграмят** сами с торжественной церемонии. [Солист «Корней» Алексей Кабанов женился в пятницу 13-го // Комсомольская правда, 13.09.2013];
- (2) Таня берет шляпу, я достаю музыкальный инструмент – «**стритовать**» мы будем с флейтой. [Мы зарабатывали на улыбках красноярцев // Комсомольская правда, 16.07.2008];
- (3) Володя Чистяков живет и понемногу **бизнесменит** в поморском Северодвинске. [«Роналдо я сразу и не узнал» // Советский спорт, 19.05.2009].

В) Возвратные глаголы

Как было уже упомянуто, возвратные глагольные неологизмы также активно образуются в результате постфиксации. В НКРЯ нами были зафиксированы представители ряда грамматических подклассов, реализующих разновидности категории возвратности:

- **взаимно-возвратные глаголы**, например, *коннектиться* ‘установить компьютерную связь с устройством или другим юзером’ – см. (4),
- **лично-возвратные глаголы**, например, *чекиниться* ‘зарегистрироваться, отметить в социальных сетях’ – см. (5),
- **общевозвратные глаголы**, например, *слэмиться* – *послэмиться* ‘веселиться под музыку на рок-концерте’ – см. (6).

Приведем примеры употребления этих глагольных неологизмов в текстах современных СМИ:

- (4) Но самое интересное, что магнитола теперь способна **коннектиться** со смартфоном для подкачки информации о трафике и загрузки карт Google. [Рационализм и практичность: репортаж с Женевского автосалона // РБК Дейли, 06.03.2013];
- (5) Вспомните себя двадцать лет назад / у вас не было необходимости **чекиниться** в «Фейсбуке» или лайкать понравившееся вам видео на «Ютьюбе». [Александр Чулок. Базовые предпосылки экономики будущего (2017)];

- (6) Так Дельфин впарил публике, пришедшей **послэмиться** и пороть песни про охоту жить, полуторачасовой гитарный концерт без песен. [Дельфин – поэтический гений // Аргументы и факты, 23.05.2001].

Новообразованные лексемы не всегда являются вполне понятными носителям языка, поэтому в медиатекстах может приводиться толкование употребляемого неологизма. В примере (1) уточнение значения инкорпорируется в текст посредством пояснительного союза *то есть*. В других двух фрагментах непосредственно после неологизма в скобках указано его толкование, призванное сделать текст более доступным для читательской аудитории:

- (1) Этот компьютер принимает поток IP-трафика и каждый пакет проверяет по каким-то определенным правилам, принимая решение: пропускать его к пользователям или **дропнуть** – то есть **удалить**. [«Блокируют тех, кто не сопротивляется». Почему попытки Кремля цензурировать интернет-сервисы в России не преуспеют: интервью эксперта // Новая газета, 22.12.2018];
- (2) «Кстати, ни один из тех, кто прокомментировал или **зашерил (разместил на своей странице** – прим. «Ленты.ру») пост Домбравы, похоже, тоже не знает, как надо писать „пропогандист“ или „пропагандист“», – отметил в своем посте Ушаков. [Ушаков упрекнул депутата-националиста в плохом знании латышского языка // lenta.ru, 21.03.2016];
- (3) Во втором по счету переходе от центра на Тверской молодой парнишка лет 16 и его приятель помоложе, **„аскающий“ (просящий)** деньги в кепочку. [На чем играет улица // Аргументы и факты, 04.08.2004].

Интерес представляют случаи плеоназма, проявляющиеся в употреблении рядом с неологизмом исконно русского синонима, связанного с ним сочинительным союзом *и*. Возможно, такая речевая избыточность вызвана стремлением автора описать референтную ситуацию в максимальной полноте. Иными словами, данный вид плеоназма (с некоторой оговоркой) можно рассматривать как стилистический прием для придания речи выразительности:

- (1) Светлая по своей коммерческой прозорливости мысль **апгрейдить** и **осовременить** Карлсона вылилась в редкое по своей непристойности зрелище. [Тот, кто живет без крыши // Известия, 15.03.2012];
- (2) Есть ещё одно, в последнее время **избитое** и **заюзанное** высказывание: „то, что нас не убивает, делает нас сильнее“. [В Волгогра-

де известная радиоведущая Наталья Веселова сгорела в своей квартире // Комсомольская правда, 09.08.2012]

Более грубым нарушением культуры речи является образование плеонастического глагольно-именного сочетания, в котором английское существительное, составляющее мотивирующую основу глагольного неологизма, полностью совпадает по значению с русским существительным, выступающим в позиции прямого дополнения: ср. *friend* – друг в примере (3):

- (3) Для того, чтобы воспользоваться функцией автоматического перевода, требуется только **зафрендить друга**, а затем пригласить его в чат. [Мессенджер Line научился переводить с английского на русский // gazeta.ru, 11.11.2014].

Некоторые новые заимствования, наряду с денотативным компонентом, содержат в своем значении и прагматический компонент, что обуславливает возможность реализации экспрессивно-оценочной функции:

- (4) У каждой страны своя ситуация, и архитектору неплохо бы ее понимать, чтобы предлагать целенаправленные решения, а не **копиастить** универсальные идеи. [«В нормальном городе ремонт никогда не кончится» // lenta.ru, 23.03.2016].

Согласно словарю А. И. Дьякова, глагол *копиастить* (от англ. *copy-paste* – ‘копировать и вставить’) используется для обозначения создания текста посредством механического комбинирования фрагментов из одного или нескольких источников. Важно отметить, что данный метод воспринимается как вид плагиата, поэтому глагол *копиастить* обладает более негативными коннотациями, чем частичный синоним *копировать*. Употребляя данный неологизм, автор высказывания (4) руководствуется коммуникативной интенцией выражения критической оценки обсуждаемых действий.

Благодаря своему прагматическому потенциалу глагольные неологизмы, употребленные в следующих двух фрагментах медиатекстов, также играют ключевую роль в реализации интенции упрека, осуждения:

- (5) „Не **флуди**, лучше вынеси мусор“, – так, вероятно, в будущем станут говорить мамы своим чадам, занимающимся какой-нибудь ерундой. [Языковой беспредел, или Как мы будем разговаривать в будущем // Аргументы и факты, 16.07.2003];
- (6) «Новый день — новое лицо», «Тру перестанет узнавать тебя, если ты продолжишь **фотошопить** свое лицо», – осудили они. [Фанаты не узнали сестру Кардашьян на новом селфи из-за обильного фотошопа // Lenta.ru, 21.08.2020].

Неологизм *флудить* относится к распространению *флуда* (от англ. *flood* – ‘наводнение, поток’), а именно малосодержательных, не несущих полезной информации сообщений в интернет-форумах и чатах. В контексте (5) глагол используется для выражения шутливо-критической оценки действий собеседника, так как актуализируется значение ‘заниматься чем-л. бесполезным’.

Глагол *фотошопить* (‘производить манипуляции с фотографиями’) употреблен в (6) в рамках статьи, сообщающей о том, что фанаты в очередной раз уличили Хлои Кардашьян в применении фотошопа для постов в соцсетях. При поддержке контекста, характеризующегося критической речевой тональностью, негативно-оценочный компонент становится доминирующим в реализуемом значении неологизма.

К примерам, свидетельствующим об экспрессивно-оценочном потенциале глагольных неологизмов, следует отнести и приведенный ниже фрагмент медиатекста:

- (7) Шейминг. Кто придумал это? Это же гениально! Нужно **шеймить** людей с плохими привычками, пока они с ними не расстанутся. [Со стыда сгорели // lenta.ru, 08.08.2017].

Глагол *шеймить* (от англ. *shame*) используется в молодежном сленге со значением ‘пристыдить кого-л. за что-л., сконфузить’ (см. Дьяков 2021). По сравнению с общеупотребительным синонимом *осуждать*, неологизм встречается преимущественно в контекстах, где речь идет о дискриминационном публичном высмеивании, унижении человека в онлайн среде. Называемое глаголом *шеймить* действие «рассматривается как вредное или антигуманное поведение» (Осипов, ред. 2004), что объясняет его оценочную окрашенность.

Выводы

Глагольные инновации образуются по моделям русского языка, причем наиболее продуктивной является модель: англ. корень + суффикс *-и* + флексия *-ть*. Они активно подвергаются процессу видообразования. Наиболее распространена перфективация посредством префикса *за-*. Наблюдается вариативность, проявляющаяся как на морфемном уровне (конкуренция суффиксов), так и на уровне правописания. Лишь 45% всех глагольных инноваций, зафиксированных в двух словарях, было обнаружено в газетном и устном подкорпусах НКРЯ. Следовательно, преобладающая часть инноваций имеет статус окказионализмов. Большинство исследуемых глаголов принадлежит к разряду переходных. Анализ контекстов употребления глагольных неологизмов показывает, что они могут использоваться в медиатекстах и устной речи при обсуж-

дении разнообразных тем: интернет-технологий, массовой культуры, общественно-политических событий, межличностных отношений и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Вальтер Х. и др., ред. 2021:** Вальтер, Х., и др. *Словарь русского языка коронавирусной эпохи.* [Val'ter, H., et al. Slovar' russkogo yazyka koronavirusnoj epohi.] Под ред. Х. Вальтера и др. Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, 2021, <https://pure.spbu.ru/ws/portalfiles/portal/78276278/_pdf> (15.09.2023).
- Дьяков 2021:** Дьяков, А. И. *Словарь англицизмов русского языка.* [D'yakov, A. I. Slovar' anglitsizmov russkogo yazyka.] Москва: Флинта, 2021, <<http://anglicismdictionary.ru/Slovar>> (11.10.2023).
- Евгеньева, ред. 1999:** Евгеньева, А. П. *Словарь русского языка в 4-х т.* [Evgen'eva, A. P. Slovar' russkogo yazyka v 4 t.] Под ред. А. П. Евгеньевой. Москва: Русский язык, 1999.
- Кузнецов, ред. 2008:** Кузнецов, С. А. *Большой толковый словарь русского языка.* [Kuznetsov, S. A. Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka.] Под ред. С. А. Кузнецова. Санкт-Петербург: Норинт, 2008.
- Лопатин 1973:** Лопатин, В. В. *Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования.* [Lopatin, V. V. Rozhdenie slova. Neologizmy i okkazional'nye obrazovaniya.] Москва: Наука, 1973.
- Мельник, Штехман 2015:** Мельник, Ю. А., Штехман, Е. А. К вопросу о статусе неологизма в современной лингвистике. [Mel'nik, Yu. A. Shtehman, E. A. K voprosu o statuse neologizma v sovremennoj lingvistike.] // *Журнал Современные проблемы науки и образования.* 2015, № 2, <www.science-education.ru/ru/article/view?id=21100> (02.03.2024).
- Национальный корпус русского языка (НКРЯ).**
<www.ruscorpora.ru> (06.11.2023).
- Осипов Ю. С. и др., ред. 2004:** *Большая российская энциклопедия в 30 т.* [Osipov Yu. S. et al., red. 2004: Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya v 30 t.] Под ред. Ю. С. Осипова и др. Москва, 2004, <<https://bigenc.ru>> (06.11.2023).
- Плунгян 2005:** Плунгян, В. А. Зачем нужен Национальный корпус русского языка? Неформальное введение. [Plungyan, V. A. Zachem nuzhen Natsional'nyj korpus russkogo yazyka? Neformal'noe vvvedenie.] // *Национальный корпус русского языка: 2003 – 2005,* Москва 2005, 6 – 20.

- Сенько 2007:** Сенько, Е. В. *Неологизация в современном русском языке: междуровневый аспект.* [Sen'ko, E. V. Neologizatsiya v sovremenном russkom yazyke: mezhurovnevuj aspekt.] Санкт-Петербург: Наука, 2007.
- Фельдман 1957:** Фельдман, Н. И. *Окказиональные слова и лексикография.* [Fel'dman, N. I. Okkazional'nye slova i leksikografiya.] // *Вопросы языкознания.* Москва: Российская академия наук, 1957, № 4, 64 – 73.
- Чо 2008:** Чо, Дж. *Функционирование неологизмов в языке газеты.* [Cho, Dzh. Funktsionirovanie neologizmov v yazyke gazety.] // Дж. Чо. *Russian Language Journal.* 2008, Vol. 58, 133 – 157.
- Шалина 2007:** Шалина, Л. В. *К вопросу о сущности неологизма в современной лингвистике.* [Shalina, L. V. K voprosu o sushhnosti neologizma v sovremennoj lingvistike.] // *Известия ПГПУ.* Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007, № 4 (8), 73 – 77.
- Ярцева, ред. 2002:** Ярцева, В. Н. *Лингвистический энциклопедический словарь.* [Yartseva, V. N. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'.] Под ред. В. Н. Ярцевой. 2-е изд., доп. Москва: Большая российская энциклопедия, 2002.

**ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ
МЕСТОИМЕННЫХ ГРУПП
В БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Майя Кузова

Пловдивский университет имени Паисия Хилендарского

**EMOTIONAL-EVALUATIVE POTENTIAL OF PRONOUN
GROUPS IN THE BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGES**

Maya Kuzova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article is devoted to the large and complex topic of linguistic expression. We are interested specifically in the emotional and expressive potential of pronouns, which do not always play their conventional roles. Almost all categories of pronouns are capable of moving far away from the familiar, *uninspired* image, expressing and inspiring emotional evaluation. By clearly outlining the side vectors of their functioning, they often become very significant in the emotive-evaluative context. Undoubtedly, their special use or seemingly random presence in speech is clearly connected with pragmatic reasons.

Key words: linguistic expression, emotional evaluation, pronouns, pronominal evaluative groups, markers of empathy, pragmatics

Вряд ли необходимо кого-либо убеждать в важности эмоций и в нашей жизни, и в языке, на котором мы с другими общаемся. Невозможно не замечать и эксклюзивность выражения эмоций в любом языке. Исследование языковой экспрессии – это интереснейшее изучение пестрой, чувствительной, *живой* территории, которая давно и неудержимо привлекает внимание лингвистов. Те, кто начал ею заниматься, неотступно продолжает эту работу. А сопоставлять ситуацию в двух языках – дело серьезное, не лишенное эмоций, пристрастий и сомнений. На основании своих многолетних анализов мы категорически убедились в том, что многообразные проявления эмоций подчиняются своей логике, а их экспликация подчас впечатляюще рацио-

нальна – язык проявляет безошибочное чутье в выборе все новых и новых экспрессивных ресурсов.¹ Как ни странно, они поддаются не просто описанию, но и систематизации, предугадыванию особого поведения – несмотря на свою импульсивность, *недодуманность*, артистичность. Этой, кажется, дерзкой идее мы посвятили все страницы монографии, которая писалась больше двадцати лет (Кузова 2018).

В очередном фрагменте общей проблемы речь пойдет об эмоционально-экспрессивном потенциале местоимений, которые далеко не всегда выступают в своих конвенциональных ролях. Почти все разряды местоимений способны далеко отойти от знакомого, *скучного* образа, выражая и внушая эмоциональную оценку. Очерчивая боковые векторы функционирования, они окрашивают по-другому свои новые позиции и становятся весомыми в эмотивно-оценочном плане. Их употребление *не к месту*, их кажущееся случайным присутствие, можно признать значимым (метафорическим) излишеством. Это в очередной раз порождает рассуждения о когнитивной маркированности языковых форм, имеющей прочные прагматические основания. Конкретно остановимся именно на таком специфическом функционировании местоимений, местоименных (оценочных) групп и подключающихся к ним других „этических“ элементов, объединяемых названием **маркеры эмпатийности**. У них бесхитростная природа и прозрачная первичная семантика, но налицо случаи, когда особое позиционирование в предложении удивляет, порой поражает: в характерологическом контексте „собственной причастности“ они ведут себя иначе, раскрывая новые, довольно яркие черты и семантики, и прагматики своей. Далее рассмотрим их роль в болгарской и русской эмоционально-экспрессивно-оценочной речи.

В фокус попадают, например, т. наз. демонстративы – указательные местоимения и характерные представители именной указательной группы. Это узусный анафорический тип в **б. този – онзи... / р. этот – тот... (този – онзи човек / эта – та женщина)**.²

Указательные местоимения (наряду с функцией замещения) располагают богатыми референциальными возможностями, не огра-

¹ Стоит напомнить важное начало книги В. И. Шаховского: „Эмоции сегодня в моде. Они охватили все коммуникативное пространство Homo loquens: СМИ, политику, бытовое и художественное общение. Эмоции стали важнейшими компонентами разума, мышления и языкового сознания современного человека, принадлежащего к любой лингвокультуре“ (Шаховский 2008: 5).

² По ходу анализа языка (болгарский и русский) меняются местами в зависимости от акцента и преемства реальной представленности иллюстративных материалов.

ниченными строго ни расстоянием до антецедента, ни типом его (Красавина 2004). Привлекают внимание случаи, когда они вводятся в режим предпочтительного выбора, т. е. ими дается *скрытая* оценка. К оценочности ведет их способность, указывая, моделировать дистанцию между автором речи и другим участником / адресатом: они сужают, компрессируют или, наоборот, расширяют эту дистанцию, что ведет к ясным прагматическим последствиям – к внушению уютной близости, ласковости, восхищения или же к иронии, неглижированию референта, к нежеланию даже его определять. В обоих случаях местоимения резко приобщают собеседника к выражаемой субъективной позиции.

В группе русских демонстративов значение дистанцирования (в том числе *холодного*, даже пейоративного) считается характерной чертой указательности далекого дейксиса (**тот**), но есть констатации, что с подобным внушением несколько парадоксально используется и местоимение близкого дейксиса (**этот**). В принципе, дистанцирующая и оценочная функция противоречат базисной дейктической функции демонстратива близкого дейксиса, кажутся противоположными его семантике (указывать на близкий объект) (см. также Красавина 2004: 66). Тем не менее, оценочные **этот** и **тот** демонстрируют и разные типы дистанцирования; оба местоимения его выражают, причем без особой разницы и одинаково несмело. Русские примеры их пейоративного употребления редки и не очень темпераментны, хотя в них несомненно обнаруживается явление особой природы. Это объясняет обособление подобного употребления указательных именных групп (Касаткина 2012; Красавина 2004):³ *Не хочется ничего вспоминать, ничего, что потревожит... Не хочется вообще и думать об этом Париже; Ее родные ему не очень доверяли, вели себя с ним ровно и неплохо, но он не мог тех людей любить.*⁴

Эмотивная характерология местоимений **этот** и **тот**, полагаем, связана с чередованием их адъективного и субстантивного употребления. Самостоятельное употребление задает роль побочной, вторичной номинации, типично выражающей отношение, значит эмоцию, значит, и оценку. Может развиваться и даже стабильно поддержи-

³ О. Н. Красавина, исследующая проблемы референциального выбора и анафоры, представляет специфику указательных местоимений и именных групп с их участием в русской речи; предлагает и обширный обзор русской традиции и чужих исследований по проблемам дискурсивной анафоры (Красавина 2004: 51 – 57).

⁴ Примеры с необозначенным источником – из устного общения, из телевизионных передач, из кинофильмов, из интернета.

ваться пейоративная семантика с разными негативными нюансами: срв. *Он [мой сумасшедший дедушка] этого никогда не делал, если знал, что кто-то за ним следит. А **этот** прямо при мне подглядывает* (пример Красавиной 2004: 63). В такой функции **этот** и **тот** уже квазиартикли определенности (Касаткина 2012: 4).⁵

Легче, по нашему мнению, экспрессивизируется отрицательный вариант **не тот**, сам по себе задающий негативный заряд: *Да не тот человек!* (т. е. **не тот**, кто надо; **не такой**, как хотели, ожидали или положено). Подобна специфика клишированного оборота *Не то слово!* Аналог последним двум ситуациям в болгарском не удастся найти, приближается к ним и к русскому *Такому / Этому не быть!* субстантивированное употребление местоимений типа: *Тая няма да я бъде! Такива да ги нямаме!*⁶

Тем не менее, в болгарском языке пейоративными могут оказаться все указательные местоимения, частотность их оценочного употребления намного выше, а обсуждаемая экспрессивная функция прагматически естественна. Начиная с *нейтральных* форм **този** – **онзи** и **тези** – **онези**, которые имеют или свободно развивают (особенно вторая пара) потенциал тонированного употребления: *Какво искаш? Да се намесят онези ненормалници от „Досиетата Х“ и да попаднат на наши следи?* Еще менее ласковы варианты **тоя** – **оня** и **тия** – **ония**, которые специализируются в выражении эмоций-оценок и ясно разграничивают оценочный контекст от прямой анафорической референции. Это движение легко и сразу распознается и субъектом, и объектом речи, т. е. контекст общения категорически окрашивается в эмотивно-оценочный: *Абе, тоя с всичкия ли си е?! Ей го и тоя, другия. Абе, тая какво иска от мен?! И оная търчи за прегръдки! Тия пък откъде ни се натресоха?!* К эмотивно-оценочным внушениям самих местоимений присоединяется предпочтительная в данных контекстах окрашенная (сниженная) лексика: ср. *Оня от горния етаж пак **цъфна*** (а не *дойде*); *Ония пак **довтасаха*** (а не *се появи*а, *дойдоха*) (см. и наверху – *търчи, натресоха се*). Фреквентность таких употреблений однозначно доказывает включение указательных местоимений в круг оценочных ресурсов болгарского языка.

⁵ Налицо переплетение функций указательных местоимений. Безакцентность определенности (отсутствие полноправного определенного артикля, как известная лакунарность в системе русского языка) компенсируется лексическими средствами на дограмматическом, дискурсивном уровне (Касаткина 2012).

⁶ Процессы субстантивации болгарских местоимений (см. и дальше) учтены как редкие в Колева 2016.

Прагматические сдвиги, разграничение первичной (указательной) и вторичной (эмотивной) функции документировано и в клишированных речевых фактах, где оценка становится ведущим элементом внушения: *Ще обяснявам аз на **тоя** и на **оня**! Не ми говори за **тоя** и **оня**, говори за себе си!* Негативный оценочный компонент категоричен, а степени его яркости стартуют с пренебрежения, через иронию, до враждебности. Последние примеры интересны и псевдоуказательной перегрузкой, факт употребления двух местоимений значим – наблюдается плеонастический эффект, и это не случайное накопление.⁷ В русском оно абсолютно невозможно – пренебрежение, недоброжелательность, дистанцирование, подобные тем в парной болгарской номинации, вносят функциональные эквиваленты **любой, всякий, некий, кто угодно...**

Кроме указательных **этот – тот** (в бинарной оппозиции близкого – далекого дейксиса), особым *гибким* образом ведут себя русские местоимения **наш, мой, твой**. Вовлеченные в отношения дейксиса, они меняют исходную семантику и без тонального акцента выражают не possessивность, а определенность, а значит, в некотором смысле выступают в роли определенного артикля (Касаткина 2012: 4): ***Наш** герой честный человек, но по форме он жулик* (Э. Рязанов).⁸ Развивают и некоторую способность выражать пренебрежение: *Вижу, ты уже все приготовила. Одна! А **твой** еще дрыхнет, небось?! Даже не представляю, как бросился бы помочь в такой ситуации **мой**!*

В болгарском примеры опять ярче (*Виж го, виж го **нашия**! Ще се пръсне от злоба!*), с характерным парадоксальным усугублением пейоративности уменьшительностью: **моичкия, твоичкия, нашичкия**.⁹ Даже без контекста формы заранее и ясно настораживают, готовя к ироническим комментариям: *Погледни го само **моичкия**, как се е издокарал, горкичкия! За смях на кокошките. От някое време на **твоичкия** взеха да му се привиждат видения, а?! Хората се придвижват с метрото, а **нашичкия** го возят с лимузина*. Когда референтом выступает лицо, форма среднего рода избегается, за исключением шуточных генерализаций в паремиологических ***Наше** лошо няма! От **нашето** по-хубаво няма!*, обсуждающих все и всех с гордо-

⁷ Плеонастические эффекты причисляются нами к типичным экспрессивным приемам и в болгарском, и в русском языках (см. Кузова 2018: 154 – 174).

⁸ В качестве рабочего термина для обозначения этих и подобных лексем Р. Ф. Касаткина вводит термин „предартиклъ“ (Касаткина 2008: 305).

⁹ О *неожиданном* негативном заряде, глубоко присущем болгарским уменьшительным формам, см. Кузова 2018: 225 – 250.

стью: *Нашето си е наше, по-хубава жена от българката няма!* В поле неодушевленности немногочисленны, но активны болгарские конверсивы (в унифицированной форме ж. р.), обобщающие неудовлетворительность актуального положения дел, ситуации, участи: *Тя моята не е за разправяне! Нейната да не е друга? Сирак от дете... Тя и твоята / нашата / вашата / тяхната не е лесна!* Специфична типизированная оценка *Това не е моето!*, где местоимение удобно замещает негативную оценку (*Това не ми харесва!*) или отказ чем-то заняться (*Не искам / Няма да направя това!*). Любопытна рассогласованность в роде субстантивата и пропускаемого существительного, что свидетельствует об автономности *экономной* номинализации и о семантике предельного обобщения.

Кажется, в отношении и русских, и болгарских притяжательных местоимений в указанной функции справедлив термин *псевдо-* или *полусубстантивы*, так как нередки случаи неотменимой важности контекста для понимания конкретной сути субституции.

Параллельно со всеми выделяемыми дальше пунктами наблюдения нас будет интересовать ситуация с присутствием местоименных клитик, которые рассматриваются на территории *Dativus Ethicus / Дативус этикус* (Дательного этического, Дательного заинтересованного лица).

Не углубляясь в рассуждения об их статусе, отметим, что краткие формы болгарских личных и притяжательных местоимений **ми**, **ти**, **му**, **ми ти**, **си** вступают в отношения омонимии и что в ходе языкового развития они подверглись процессам десемантизации и деграмматикализации, что привело к их функционированию в качестве частиц. Для Г. Петровой это местоименные частицы с экспрессивно-эмоциональной функцией; частицами субъективного отношения считает их Р. Ницолова; эмоциональными частицами называет их Ю. С. Маслов; чисто усилительными частицами – К. Чолакова (см. обзор их восприятий в Петрова 2015: 25). За ними признается способность придавать неофициальный характер речи, передавать эмоциональное отношение (и положительное, и отрицательное), внушать оттенки уюта, радушия, умиления, ласковости или же иронии, недоверия, разочарования, возмущения, презрения.

Интенсивно эмоционально окрашены многочисленные примеры с ними: **б. Хубавец ми е той! Какъв си ми умничък и сладичък!** (с усиливающим ласковый оттенок деминутивом), **Умница ни е тя! Аз съм си такава! Той си е майстор! Как си ми днес?; Какъв ти колега, изобщо не го познавам този! Идиотът му с идиот! Изигра ме,**

лъжлата **й** с лъжла!¹⁰ И това **ми** било лекар! И това **ни** било култура! (более редкая форма мн. ч. **ни** расширяет круг лиц, которые разделяют выражаемое острое разочарование и негодование), И като гръмна оная **ми ти** музика... Изтръгнах! Такива **ми ти** работи! Эффектными оценочными оттенками (обоих знаков) снабжаются и глагольные фразы: Как сладко **ми** е заспала! Кой **ми** се е събудил! Кой **ни** е огладнял? Само **ми** се пази, чу ли! Дай да **му** пийнем по биричка! Хайде да **му** ударим едни карти! Я, каква хубава разходка **му** направихме! Внимавай да не **ми** се държиш като вчера! И да не **ми** закъснееш! Кой **ти** е мислил, че така ще стане! Лекар ще **ми** става! По екскурзии **ми** хукнала... Совершенно очевидно, что местоименные формы сопровождают глаголы, семантически не требующие косвенного объекта, т. е. речь идет не о примерах типа Внимавай как **ми** говориш!, а об явлении иного плана: см. еще Внимавай как **ми** шофираш! Да не **ми** катастрофираш! Сюда относим и грубую побудительность: Те да **ми** исчезват оттук веднага! Ти да **ми** млъкваш! Хич да не **ми** се правиш на интересен!

В русском типичны личные местоимения в Д. и Р. п., намного чаще при глаголах: Она **у нас** молодец! Да я **тебе** любую книгу за день прочитаю! Ты **мне** / **нам** кончай крутить вокруг да около! Ты **у нас** еще поспоришь! Ты **мне** (там) смотри! Поговори еще **у меня**! Ты **у меня** поспишь. А ну, вставай, я сказала! Я тебе (еще) (тут) побегая **у меня**! Типично русским явлением выступают глагольные конструкции с циркумфиксом и „встроенным отрицанием“: Он **у меня** допрыгается! Ты **у меня** допереключаешься (о человеке, переключающем программы – хрестоматийный пример И. А. Мельчука) (см. Филимонова 2021: 157). В своей исключительно серьезной работе, посвященной конфликтным репликам в русском языке, Е. Ю. Филимонова воспринимает свободную трактовку падежного оформления „этического элемента“, причисляя к Дательному этическому и предложную группу с русским генитивом (там же: 149). Считаем это справедливым, примеры тоже показывают, что падежи чередуются: А ну заснули **мне** / **у меня**! Ты еще поспорь **нам** / **у нас**! Я тебе / **у тебя** пошучу! Они **мне** / **у меня** это запомнят! Он **мне** / **у меня** будет знать!

Приглагольному употреблению болгарского рефлексива **си** в роли частицы с модальной функцией (Често **си** му купувам подаръци! Нека **си** се цуни!) в русском соответствует себе как частица с интерес-

¹⁰ О болгарских и русских фразеосхемах с устойчивой тавтологией см. (Кузова 2018: 177 – 208).

ным модальным оттенком укоризненного совершения действия в свое удовольствие (*Бегаем наперегонки по дому, опаздываем, тревожимся, а он смотрит себе телевизор!*) или с оттенком равнодушия, презрения (*Ну и пусть себе дуется, надоело мне с ней считаться!*).

Болгарские местоименные клитики часто присоединяются к ироническим оценкам с формой **един** типа *И ти си една фризьорка! Ама си един късметлия!* (они детально рассмотрены в Кузова 2022). В интересующем нас сейчас варианте (*И ти си ми една фризьорка! Ама си ми един късметлия!*) демонстрируется специфическая интимизация квалификации – вдобавок к реальной констатации (*Никаква фризьорка не си! Нямаш грам късмет!*) эксплицируются ангажированность и прощающая сопричастность, что в добрую меру смягчает неласковую номинацию, преодолевая даже негативные лексемы: *Ама си ми една лигла / лигличка!* (см. об этом и дальше).

Иронизацию может дополнительно стусевать перечислительное множественное число, а вставка местоимения возможна практически всегда, чаще – в варианте удвоения **ми ти** и с целью выразить собственную эмоцию. Конечно, итоговая оценочность тесно сопряжена с контекстом, может варьировать, а ее знак выясняют стандартные комментарии и аффективы¹¹: ср. *Там едни ми ти покривки, едни ми ти прибори, едни ми ти мезета... Не е за приказка! / Красота! / Богата работа! (+) / Пълна снобария! (-); После започнаха едни ми ти обяснения, едни ми ти оправдания, едни ми ти сълзи... Срам и позор! / Жалка работа! (-) / Да ти се скъса сърцето! (+)*. В любом случае сдвоенная местоименная позиция свидетельствует об отмеченном эмотивном приобщении собеседника: в пару **ми ти** вовлекаются оба участника общения, естественны и переходы к другим лицам местоименной парадигмы: *Там едни му ти покривки, едни му ти прибори, едни му ти мезета. Не ти е работа! / Ум да ти зайде! / Свят да ти се завие!*

Более редки плюсовые примеры типа *Тя е една красавица! Той е един мъдрец!*, где **един** является чистым интенсификатором, а внушение фразы не переосмысливается в ироническое. Добавление местоиме-

¹¹ В эмоционально-оценочных модификациях очень чувствительна динамика интонационного контура фразы. Он чаще остается незамкнутым, что активизирует характерную паралингвистику, четко компенсирующую недовысказанность, уточняя знак эмоции и оценки. Частотна словесная экспликация комментарными фразами типа *остави се, не питай, не е за приказка, да не говорим, да не ти обяснявам, забравй, нямам думи* или аффективами (и устойчивыми) как *прелест, красота, чудо, кошмар, ужас, страхотия, страшна работа, срам и позор, ум да ти зайде, тури му пепел* и под.

ния резко отводит оценку в сторону личной эмоции – номинация совмещает убежденность, теплое пристрастие, гордость и долю хвастовства: *Тя ми / ти / ни / си ми е (една, цяла) красавица! (моята / нашата); Той (си) ми / ти / ни е (един, цял) мъдрец!* Занятая, однако, местоимением позиция рушит модель, и **един** из нее чаще выпадает. Семантика притяжательности, со своей стороны, *впускает* в личное пространство автора речи, который, доверяясь собеседнику, приобщает его к оценке и ее сопереживанию: *Майстор си ми е той! Да си ми е жив и здрав!*

Первый образец (с **един**) в русском не встречается, отмеченную в болгарском задушевность придают притяжательные местоимения: *Она наша красавица! Он мой герой!* В соответствии с интимизацией налицо привязанность к плюсовым референтам, а нюанс притяжания трансформируется в пристрастие: **мой** = **для меня**. Частотен генитив с предлогом **у**, причем активны местоимения всех лиц (**у меня / у тебя / у него / у нас / у вас / у них**): *Ты же у меня / у нас (моя, наша) умничка! Она у вас красавица! Он у них молодец!*

Наличие местоимений в отрицательных номинациях тоже может видимо трансформировать общую оценочность. С одной стороны, семантика дистанцирования, неясности, неопределенного упрека смягчается: срв. *Днес си ми един* (защо ли, кой знае защо, някак, нещо) *враждебен / заядлив / разсеян; р. Ты какой-то у меня / у нас* (почему-то, как-то, что-то) *сегодня злой / нервный / странный!* Явная же критика становится условной, *доброй*, по меньшей мере ее градус снижается: *Ама пък (и) (ти) си ми една глупачка; р. Да такава ж ты (еще) у меня / у нас дура! Ну что ж ты у меня / у нас вредная такая?!* Вставка косвенно-падежных форм русских личных местоимений чувствительно меняет тональность негативной оценочно-восклицательной фразы в сторону ласковости, снисхождения. В примерах заметно и что оговоренный оттенок пристрастия логично ограничивает позиции местоименных форм в рамках 1 л. обоих чисел. Вторя внушениям местоимений, добродушные нюансы усиливают и типичные уменьшительные варианты существительных: *Ами какво си ми (ни) глупаче само?!; р. Каква ж ты все-таки у меня / у нас дурочка?!*

Бесспорно, оценочность тесно связана с (не)определенностью, явен уклон к неопределенности, весьма активной в интересующем нас плане.

Под влияние параллельно употребляемых местоимений (и наречий) попадает нестабильная неопределенность болгарского маркера **някой, някакъв** в любопытном сочетании с личными именами: *Ще изскочи някой ми ти, някакъв ми (ти) / им / му там Рамбо и ще ни*

*насмете! Това да не е някакъв ми (ти) / ми ти / им там Дан Колов?! Нарастает диалогичность оценки, растет и общая экспрессивность фразы. При русском местоимении-прилагательном **какой-то** наречия появляются чаще (чем в болгарском), а особых предписаний к статике или динамике их вариантов нет: ср. *Я же не какой-то тебе (вам) тут / там Делон! Нужен тут какой-то там Рэмбо!**

Интересно проследить за присоединением местоимений (и наречий) к болгарским маркерам с рефлексивом **си** в усилительной функции: **някой си, някакъв си**. В экспрессивном контексте маркеры сами по себе оценочны и демонстрируют категорическое пренебрежение (= **нищо и никакъв си**), они частотны, с широким сочетательным потенциалом: чередуются с **един**, сочетаются с числительными, нарицательными именами (нейтральными или с качественной семантикой) и собственными именами, подвергаются субстантивации. Естественное подключение к ним местоимений и наречий нагнетает оценочность. В качестве реальных разговорных речевых фактов бытуют примеры типа: *Така бил казал **някой си му там** роднина! **Някой си му там** умник си въобразява, че ще стане кмет! При тях уж бил дошъл **някой си му там** мой познат и питал за мен. Снощи звъня **някаква си там** съседка. Важно сказать, что **му** может дистанцироваться и практически отграничиваться от прямой третьеличной семантики, обычны и расхождения в роде и числе: *Ще ми преживяваш заради **някаква си му там** идиотка! Вчера цял ден се занимавах с **някакви си му там** мои си работи, после се мотах. Преди **някакви си му там** пет минути ти беше съгласна с мен! Проформа ми зададоха **някакви си му / им там** въпроси и аз съвсем се оплетох.* Здесь предельно усиливается неопределенность – референт оценивается как неизвестный или неважный, безразличный, а определительный комплекс **някой / някакъв си му там** входит в синонимический ряд **незнаен, какъв да е, безразлично какъв, еди-какъв си**. В соответствии с обрисованной семантикой, оценкам подходит наречие отдаленности **там**. Местоименно-наречные комплексы выступают (правда, нечасто и с ощущением эллипсиса) и как субстантивированные. Наречие в подобных случаях компенсирует пропуск референта, что доказывается нежелательностью одновременного пропуска и референта, и наречия: *Ще ми се тръсне на главата **някакъв си (му) там** и ще ми казва какво да правя!.. **Някакви си (му) там** настоявали да си тръгна!**

В русском языке, по справедливому замечанию А. Л. Бегляровой, „значение неопределенности не исчерпывается сферой неизвестности объекта, в речи оно обрастает многочисленными дополнительными

смысловыми нюансами“ (Беглярова 2009: 129). Отсюда, несмотря на то, что неопределенные смыслы порой избыточны, они вбирают оценочные значения, выражают незавершенность, обрывочность мысли или маркируют „нестандартное положение вещей“ (там же).¹² Из-за туманной неопределенности, русские **какой-то**, **некий** оказываются негативно оценочными, принципиально снабжаются оттенками иронизации и пренебрежения: *Вы привели **некоторые** аргументы. У вас, соглашусь, **некие** основания.* В болгарском наблюдается то же самое: ср. *Зададох ми **някои** / **някакви** (си) (там) въпроси. / Зададох ми там **няколко** въпроса* (второй вариант не терпит присутствия **си**).

Чем больше пренебрежения, тем типичнее (особенно в русском) присоединение наречия **там** – кажется, оно дополнительно отсылает подальше, туда или к тому, что нас не волнует, а таким образом нагнетает и негативность оценки: *Он **какой-то там** пиццы доставщик. От меня, представь, с утра хотят **какой-то там** конкретики. С претензиями к нам заявили **некие там** недовольные.* Роль наречий и в русском, и в болгарском отнюдь не случайна – меняя акценты, они способствуют и описанию масштаба объекта оценки: срв. роль наречия **там** при указательном местоимении отдаленности в *Ония ми ти там софри, ония ми ти там бели покривки, ония ми ти там кристали...*

К оценивающему местоименному комплексу способны подключаться обобщительные местоимения: *Снощи ѝ наговорих **всякакви му там** глупости! Пак ще ме тормозят с **всякаквите му** / **им там** документи! **Всичките му там** твои обещания изобщо не ме интересуват!; в р. *Ходят у нас **тут всякие**! Без времени, среди нощи.**

Дейктические и прагматические маркеры экспрессивной номинации организуют и оценочные клише. Сюда относим иронические безглагольные предложения, вводимые при помощи **то**, которое расширяет свое нереперентное употребление и в высокой степени десемантизируется. Подключение местоимений к болгарской модели **то един** создает интересную описательность, ласковую напевность, под-

¹² А. Л. Беглярова соглашается с В. В. Колесовым: „неопределенность высказывания с большим количеством неопределенных местоимений повышает степень уклончивости и размытости русской мысли, которая (...) сторонится определенности понятия. Сказать до конца ясно – прямо – значит открыться до времени и тем самым обезоружить себя“ (цит. по Беглярова 2009: 129). Вдобавок, *некий* особый смысл придается (факультативному, но значимому) употреблению местоимения-прилагательного **некий**, как средству „интеллектуализации“ сообщения; его использованием уходят от категорической оценки или имплицитуют сложность, непознанность, неосознанность, неоднозначность квалификации (Беглярова 2009: 130).

держивая или расшатывая и негативную, и ласковую семантику (в отмеченном уже соответствии со знаком имен и оценкой их места в ситуации): ср. *То едни ми ти прегръдки, едни ми ти целувки, едни ми ти сълзи, едни ми ти лиготии* (–); *То едни ми ти спомени, едни ми ти разкази, едни ми ти снимки* (+). Наоборот, комплекс *ми ти* однозначно усугубляет пейоративную оценку в *то пък един*, которая не реагирует на исходный знак номинации и создается за счет самой клишированной структуры: *То пък една ми ти красота! Бетон и стъкло до небето. То пък един ми ти път! Треволяк, кал и буци.* Особняком стоит слитное турецко-болгарское скрещение с заложенным противопоставлением: *Коскоджамити юнак, пък реве като момиче!*¹³ Близка эмоционально и по семантике модель *и това ми бил(о)*: *И това ми било вечеря! И това ми било път! И това ми бил юнак! И това ми била приятелка!*

В ряде изначально амбивалентных псевдовопросительных реакциях местоимения определяют вполне однозначный факт полного отрицания эксплицированного качества референта. Такова ситуация в восклицательно-утверждающих квалификациях с наличным местоимением или местоименной группой *какъв ти / какви ти, какъв ми ти / какви ми ти*: *Какъв ти помощник! Скъса ми нервичките. Каква ти почивка! Цял ден пред компютъра. Какъв ми ти студент?! Името не може да си напише правилно. Какъв ми ти обяд?! То цяло пиршество!* Нулируется или преодолевается, как раз за счет местоимений, и плюсовая (она иронизируется), и негативная номинация: *Каква ми ти чистота?! Два пръста прах... Какви ми ти радости! Нищо хубаво не видях! Какви ми ти неудобства?! Тук има всичко, което ни трябва.*

В русском языке подобную реакцию недоверия, подозрения, укоризны, отрицания организуют восклицательные и вопросительные образцы опять-таки с участием местоимений, наречий и частиц: *Тожже мне уют – не присядешь, не приляжешь! Тожже мне / у нас демократ нашелся! Так вот тебе и приятель! Какое тебе еще / там легко, я ничего не соображаю! Какое тебе / тут нужная?! Какая там / тут / тебе / еще помощь?! Собрал пожитки свои и смылся. С глаголами: Ну какое там / тут / тебе / еще помочь?! Смотрел, улыбался и плечами пожимал... Какое там тебе встретит? Где там поеду?! Куда тут / там успеть!?!; в б. *Къде ти ще / да ти помогне! Ще те прега-**

¹³ *коскоджа + ми ти* (л. мест. в Dativus ethicus). Толкова голям (обикновено с противопоставяне): *Коскоджамити мъж, пък уйдисва на детския акъл* (РБЕ).

зи като валяк и няма даже да се обърне... Къде ти да ни изслуша?! Ще ни тресне вратата под носа! Во всех примерах заметна несостоятельность глагольного управления, что свидетельствует об изменении первичной семантики компонентов оценочной группы.

Как видно, разговорные модели приобщают и имена, и глаголы, а формы изменяемых экспрессивных маркеров грамматически нестабильны, подчас произвольны, значит, имеют надстроечную функцию – экспрессивных актуализаторов качества, добавляющих эмоциональную оценку.¹⁴ Нередко они формально лишние, но в прагматическом аспекте их эффект вполне ощутим: местоимения хвалят, гордятся, иронизируют, неглижируют, обобщают, очерчивая личные сферы говорящего и собеседника, поочередно сближая и отдаляя их друг от друга. Совершенно ясно, что резкие изменения грамматического узуса нарушают автоматизм его симметрии с более или менее четко распределенными речевыми ролями. Таким образом происходит и наблюдаемое в экспрессивной коммуникации переосмысление ориентиров – *кто каков, у кого, где...* и кому это важно.

Обобщая, можем сказать, что большинство разрядов местоимений обнаруживают скрытый или явный потенциал экспрессивных маркеров. Примеры свидетельствуют о том, что в обоих языках в подходящем контексте они ярко оценочны. И в отдельности, и в составе местоименных групп они демонстрируют безразличие, пренебрежение, негодование или, наоборот, смягчают критику. И то, и другое убедительно внушается собеседнику *с призывом* к сопереживанию. Подтверждается также не раз отмечаемое положение, что экспликаций негативного отношения больше – аксиоматична языковая асимметрия в пользу пейоративности (см. Кузова 2018: 129, 382).

Показания двух языков свидетельствуют и об асимметрии в плане ресурсов и в их частотности. Несмотря на все отмеченные расхождения, а также на известную лакунарность в русском (в отношении позиций и функциональных тактик), основания для сопоставления налицо, а ситуации принципиально аналогичны.

¹⁴ На подобные *адресированные* фразы обратил внимание Б. Ю. Норман, считавший, что они регулируют отношения с встречной стороной, ясно выражая и личную эмоцию своего автора: услышавший их **должен** отреагировать на содержащиеся в них упрек, запрет, угрозу: – *Ты чего мигаешь? – озлился сторож. – Ты мне не смей мигать. Я тебе так помигаю...* (Норман 2009: 151 – 155). Еще о парадоксальных функциях местоимений и их ролях в дисбалансе точек зрения в речевом акте см. Лотман 1996: 553 – 559.

В болгарском типичны местоименные комплексы, накопление и совмещение их семантических оттенков. В русском широко представлены модельные местоименные образцы, чья структура охотно присоединяет модальные частицы (типа **еще** с оттенком иронии и укоризны) и особенно наречия в функции дейктических отсылок.

И в болгарском, и в русском наблюдается сторонящееся предписаний нормы поведение компонентов эмоционально-оценочных номинаций – происходит *освобождение* фразы, а именно в перспективу ослабления (исходной) семантики входит и параллельный отход от нормативности. Велика, конечно, роль соответствующего речевого контекста, специфика сопутствующей лексики и ее окрашенность, а также интонационный контур, дооформляющий эмпатийный характер всей фразы.

ЛИТЕРАТУРА

- Беглярова 2009:** Беглярова, А. Л. Неопределенные местоимения в коммуникативно-прагматическом аспекте. [Beglyarova, A. L. Neopredelennye mestoimeniya v kommunikativno-pragmaticheskom aspekte.] // *Известия РГУ им. А. И. Герцена, Филология*, 2009, 127 – 131.
- Касаткина 2012:** Касаткина, Р. Ф. Русский язык ищет артикль. [Kasatkina, R. F. Russkij yazyk ishhet artikl'.] // *Вопросы языкознания*, 2012, 2, 3 – 9.
- Касаткина 2008:** Касаткина, Р. Ф. Артикли, предартикли и псевдоартикли в славянских языках. [Kasatkina, R. F. Artikli, predartikli i psevdartikli v slavyanskih yazykah.] // *Славянское языкознание. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10 – 16 сентября 2008. Доклады российской делегации / Отв. ред. А. М. Молдован, М., 2008.*
- Колева 2016:** Колева, Р. Стилистични аспекти на субстантивирането в българския книжовен език. [Koleva, R. Stilistichni aspekti na substantiviraneto v balgarskiya knizhoven ezik.] // *Слово и памет. Сб. с доклади от XVIII национална конференция за студенти и докторанти. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, 43 – 48.*
- Красавина 2004:** Красавина, О. Н. Употребление указательной группы в русском повествовательном дискурсе. [Krasavina, O. N. Upotreblenie ukazatel'noj grupy v russkom povestvovatel'nom diskurse.] // *Вопросы языкознания*, 2004, 3, 51 – 68.

- Кузова 2022:** Кузова, М. О семантике и прагматике экспрессивных модификаторов и кванторов (в болгарском и русском языках). [Kuzova, M. O semantike i pragmatike ekspressivnyh modifikatorov i kvantorov (v bolgarskom i rusском yazykah).] *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 60, кн. 1, сб. А – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2022, 284 – 297.
- Кузова 2018:** Кузова, М. *Парадоксите на експресията в българския и руския език*. [Kuzova, M. Paradoxsite na ekspresiyata v balgarskiya i ruskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018.
- Лотман 1996:** Лотман, Ю. М. Заметки по поэтике Тютчева. [Lotman, Yu. M. Zametki po poehtike Tyutcheva.] // Лотман, Ю. М. *О поэтах и поэзии*. Санкт-Петербург, 1996, 553 – 564.
- Норман 2009:** Норман, Б. Ю. *Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков)*. [Norman, B. Yu. Lingvisticheskaya pragmatika (na materiale russkogo i drugih slavyanskih yazykov).] Минск: БГУ, 2009.
- Петрова 2015:** Петрова, Г. Экспрессивно-эмоционални местоименни клитики в българския език. [Petrova, G. Ekspresivno-emotsionalni mestoimenni klitiki v balgarskiya ezik.] // *Научни трудове на Русенския университет*, т. 54, серия 6.3., 2015, 24 – 28.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezik.] <<https://rechnik.chitanka.info/>> (22.12.2023).
- Филимонова 2021:** Филимонова, Е. Ю. Дательный этический и генитив с предлогом в конфликтных репликах в русском языке. [Filimonova, E. Yu. Datel'nyj eticheskij i genitiv s predlogom v konfliktnyh replikah v rusском yazyke.] // *Rhema*, 2021. № 2. 149 – 170.
- Шаховский 2008:** Шаховский, В. И. *Лингвистическая теория эмоций*. [Shahovskij, V. I. Lingvisticheskaya teoriya emotsij.] Москва: Гнозис, 2008.

ПЕРЕВОД ЭКСПРЕССИВНЫХ РЕЧЕВЫХ ФОРМУЛ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПРАГМАТИКИ ДИАЛОГА

Силвия Петкова

Софийский университет имени св. Климента Охридского

TRANSLATION OF EXPRESSIVE SPEECH FORMULAE IN THE LIGHT OF PRAGMATICS OF DIALOGUE

Silvia Petkova

St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper examines the issues of translating Russian expressive speech formulae into Bulgarian. The study of the contexts of the use of the formula *Nado zhe!* allows to distinguish between six meanings, presented as speech acts of expressing specific emotions in response to the previous turn or the situation itself. As a result of the analysis of Russian literary text and their translations into Bulgarian a wide variability of interlingual correspondences is established, considering the context of communication and the speaker's intention. To choose the most suitable equivalent, the translator should be focused both on conveying the pragmatic function of the utterance and complying with the colloquial usage.

Key words: discourse and interaction, expressive speech formulae, speaker's intention, translation strategies

Изучение стратегий перевода на болгарский язык характерных для русского языка формул (*Вот это да!*, *Да ну тебя!*, *Ничего себе!*, *Как бы не так!* и др.) позволяет выявить специфику процесса трансляции значения единиц разговорного диалогического дискурса.

Достижение коммуникативной равноценности при переводе клишированных реплик диалога зависит от того, насколько переводчик уловил особенности употребления исходной единицы в динамике речевого взаимодействия. Трудности поиска переводческого соответствия обусловлены необходимостью адекватно передать прагматический компонент значения речевой формулы, который тесно связан с содержанием реплики-стимула или с экстралингвистической ситуаци-

ей. При этом особого внимания требует узус, в котором находят отражение естественные вербальные реакции носителей языка на конкретные коммуникативные стимулы.

В лингвистике нет общепринятого наименования класса устойчивых единиц языка, обозначаемых нами термином *экспрессивные речевые формулы (ЭРФ)*. Они известны как *релятивы* (Сиротинина 1974), *коммуникативы* (Шаронов 2012, 2017), *коммуникемы* (Меликян 2001), *иллокутивы* (Кустова 2012), *дискурсивные формулы* (Бычкова, Рахилина, Слепак 2019). Наблюдаемый терминологический разнобой обусловлен как неопределенностью границ интересующей нас языковой категории, так и ее неоднородным составом.

ЭРФ ориентированы на выражение модуса говорящего, их главная цель состоит в передаче эмоционально-оценочного отношения к содержанию речи собеседника или к непосредственно наблюдаемой ситуации. Они представляют собой «знаки актуального самовыражения или актуального воздействия» (Кустова 2012: 355). Важно отметить, что ЭРФ имеют неэтикетный характер. В отличие от формул речевого этикета, они мотивированы подлинными эмоциями и нередко идут в разрез с нормами вежливости.

В структурном отношении ЭРФ отличаются «застывшей» формой, т.е. они лексически непроницаемы и не имеют парадигмы. Их формульный характер заключается в том, что «они представляют собой диалоговые шаблоны, которые запоминаются и воспроизводятся говорящим как есть» (Бычкова, Рахилина, Слепак 2019: 258).

Востребованность этих реплик в диалоге объясняется их большей воздействующей силой по сравнению со свободно творимыми экспрессивами. Ср. два варианта экспрессивного утвердительного ответа на вопрос: *Ну как, фильм тебе понравился?* – а) *Да, фильм просто замечательный!*, б) *Еще бы!* По сравнению со свободно сконструированной репликой в варианте а), формула *Еще бы!* оказывается одновременно и более экономной, и более эмоционально насыщенной речевой реакцией.

В составе ЭРФ мы разграничиваем три типа:

1. Формулы-сентенсиоиды, представляющие собой сплав частиц, местоимений и десемантизированных слов: *Вот это да!*, *Ничего себе!*, *Да ну!*, *Да уж!*, *А то!*, *Вот еще!*, *Да ладно тебе!*, *Как бы не так!* и др. Структура таких словесных комплексов не соответствует синтаксическим нормам современного русского языка. Иными словами, для единиц данного типа характерна аграмматичность.

2. Клишированные предложения, оформленные по правилам синтаксиса. Они обладают идиоматичностью, но им не свойственна образность: *С ума сойти!*, *Я тебя умоляю!*, *Знай наших!*, *Так держать!* и др.
3. Образные идиоматические реплики: *А ларчик просто открывался!*, *Тыпун тебе на язык!*, *Держи карман шире!*, *Даю голову на отсечение!*, *Вольному воля!* и др. Эти стереотипные фразы имеют форму предложения и относятся к категории поговорок.

Объектом нашего исследования являются подходы к переводу формул, принадлежащих к первой из трех групп. Именно ЭРФ непредложенческого типа получают в текстах перевода наиболее разнообразные соответствия вследствие вариативности реализуемых ими прагматических функций.

Материалом для анализа послужили тексты произведений современной русской прозы и их опубликованных переводов на болгарский язык. Мы руководствовались убеждением, что реплики литературных персонажей достаточно полно отражают особенности речевых стереотипов естественного общения. Диалог в художественном тексте заслуживает внимания, так как речевое взаимодействие героев повествования выявляет связывающие их отношения, их манеру поведения и черты характера. Обсуждая вопрос о правомерности исследования единиц диалога на основе письменных текстов, И. А. Шаронов подчеркивает, что в стремлении сохранить правдоподобие диалога писатели «активно используют стереотипные ответные реплики, несущие прагматическую информацию о типе коммуникации, социальных и психологических характеристиках ее участников» (Шаронов 2017: 119).

Ученые, изучающие клишированные экспрессивные реплики, отмечают трудности достижения коммуникативной равноценности при их переводе. По словам В. Ю. Меликяна, сложность коммуникаемы, «закрывающаяся в нечленимости формы и содержания, непонятным характере ее значения и т.п., обусловила и существование проблемы ее адекватного перевода» (Меликян 2015: 171). В значении ЭРФ доминирует прагматическое, а не пропозициональное содержание, поэтому для его понимания и транслирования необходимо знать, какой речевой акт (РА) можно осуществить посредством исходной формулы и каковы правила ее дискурсивной сочетаемости. Учет этих знаний имеет первостепенное значение при решении переводческих задач, связанных с поиском наиболее подходящего соответствия исходной ЭРФ среди ресурсов языка перевода.

В идентификации коммуникативной интенции, мотивирующей употребление той или иной экспрессивной реплики, переводчики могут опираться на авторские ремарки. В силу отсутствия возможности передачи на письме интонации, характерной для устной реализации ЭРФ, писатели, как правило, указывают на эмоциональное состояние говорящего при ее произнесении. По нашим наблюдениям, в число глаголов эмоционального состояния, широко используемых в ремарках к экспрессивным репликам персонажей, входят: *восхититься, возмутиться, изумиться, ужаснуться, расстроиться, занервничать, растеряться, разозлиться* и др. В качестве комментария к клишированным реактивным репликам авторы прибегают и к глаголам речи: *возразить, воскликнуть, буркнуть, протянуть* и др. Нейтральные глаголы речи *сказать, произнести, ответить* могут сопровождаться наречием или наречным словосочетанием, указывающим на внутреннее состояние говорящего или на его манеру речи: *сказать (произнести, ответить) задумчиво / вежливо / нагло / весело / презрительно / с апломбом / с досадой / с улыбкой* и др. Ремарка к формуле может также описывать мимику или жест персонажа: *улыбнулся, усмехнулся, кивнул, покачал головой, отмахнулся* и др.

При передаче значения русских ЭРФ на болгарский язык применение способа дословного перевод, как правило, оказывается неподходящим в силу десемантизации компонентов переводимой единицы. Об этом свидетельствует пример нежелательного буквализма при переводе типичной для разговорного диалога формулы *Что ты!*:

- (1) – *Слушай, а почему бы не сказать маме, что ты уже почти гражданка Новой Зеландии? А Олега Петровича давно можно почтить как павшего смертью храбрых?*
- **Что ты!** – *ужаснулась я. – Мама тут же примется устраивать мою судьбу с яростью, перед которой окажутся бессильными все* (Т. Веденская, Брачный марафон).
- *Слушай, а защо не кажеш на майка си, че ти вече почти си гражданка на Нова Зеландия? А Олег Петрович отдавна са го почели като паднал със смъртта на храбрите?*
- **Ти какво!** – *ужасих се. – Майка веднага ще се заеме с уреждането на съдбата ми с ярост, пред която всички ще се окажат безсилни* (перевод: Т. Ангова).

В этом диалогическом единстве реплика-стимул содержит РА ненавязчивого совета, посредством которого парень предлагает по-друге вариант выхода из трудной ситуации. Реплика-реакция *Что ты!* отражает убежденность героини, что реализация предложенного

плана действия привела бы к крайне негативным последствиям – сама мысль об этом ее пугает (см. ремарку *ужаснулась я*). Отметим, что, по наблюдениям П. А. Бычковой, произнося формулу *Что ты!*, «говорящий ставит себя в позицию более разумного и здорового человека, чем тот, кому он ее адресует» (Бычкова 2020: 94). Об этом свидетельствует и синонимия, связывающая эту ЭРФ с формулами *С ума сошел!*, *Обалдел, что ли?*, *С дуба рухнул?* и т.п. Ввиду сказанного буквальный перевод *Ти какво!* звучит неестественно. Подобная реплика не способна передать прагматический заряд исходной ЭРФ. С учетом узуса болгарского языка здесь было бы уместно использовать формулу *Само това не!*, служащую для эмоционально насыщенного отвержения возможности совершить предлагаемое действие.

При признании необходимости избегать буквального перевода ЭРФ и стремиться к достижению функциональной эквивалентности задача переводчика не упрощается, так как в большинстве случаев ему нельзя рассчитывать на готовые решения. Многозначность ЭРФ нередко становится причиной переводческих ошибок: производится неправильная идентификация значения, актуализируемого в тексте оригинала, а это приводит к неоправданному изменению совершаемого говорящим речевого действия. Например:

- (2) – *Юрий Кондратьич, вы – волшебник!* – воскликнул Лёня. – *Мне бы хотелось как-то отблагодарить вас!*
– *Да что вы,* – снисходительно усмехнулся хозяин, – *это такая чепуха...* (Д. Рубина, На солнечной стороне улицы).
– *Юрий Кондратич, вие сте вълшебник!* – възкликна Лёня. – *Бих искал да ви се отблагодаря!*
– *Я стига!* – снисходително се усмихна домакинът. – *Това е дребна работа...* (перевод: Т. Балова).

В ситуации вежливого разговора, придерживающегося *вы*-формы общения, выбранный вариант переводческого соответствия звучит слишком грубо. Вежливое возражение, характеризующееся снисходительной тональностью (см. также негативно окрашенный глагол *усмехнуться* в авторской ремарке), предполагает использование таких болгарских реплик, как *Ама моля ви се!*, *Е, хайде сега, няма нужда!* и т.п.

Задачи перевода исследуемых единиц диалогической речи усложняются и тем, что в переводческой практике применяются весьма разнородные приемы передачи их значения. Обработка эмпирического материала позволяет выявить следующие основные способы перевода русских ЭРФ:

1. Перевод посредством болгарской речевой формулы

Чаще всего при таком подходе используется не семантический эквивалент, а функциональный аналог. Например:

- (3) – *Маня, – глядя на меня как-то чересчур пристально, сказал Стас, – я хочу, чтобы некоторое время ты пожила у меня.*
– ***Вот еще,** – ответила я презрительно, поражаясь чуждому коварству (Т. Полякова, Миллионерша желает познакомиться).*
– *Маня – каза Стас и ме погледна някак твърде изпитателно, – искам известно време да поживееш при мен.*
– ***Как ли пък не!** – отвърнах презрительно, поражена от коварството му (перевод: Ива Митева).*

Подобранная переводчицей болгарская ЭРФ коммуникативно равноценна исходной клишированной реплике, так как адекватно передает интенцию субъекта речи.

2. Перевод исходной формулы посредством свободной конструкции

Нередко переводчики прибегают к окказиональному соответствию исходной формулы. Применение такой стратегии перевода специфической для русского языка формулы *Ничего себе!* наблюдается в следующем фрагменте диалога:

- (4) – *Два часа назад его отпустили, правда, забыли извиниться.*
– ***Ничего себе,** – протянула Настя задумчиво. – Я вам очень сочувствую, Владимир Антонович (А. Маринина, За все надо платить).*
– *Пуснали го преди два часа, но без да му се извинят.*
– ***Каква история!** – замислено проточи Настя. – Искрено ви съчувствам, Владимир Антонович (перевод: З. Петрова).*

3. Перевод посредством междометия

В диалогическом единстве (5) следователь Юрий Коротков неприятно удивлен. Его коллега Настя Каменская сообщает ему в конце рабочего дня (который он провел в разъездах), что они срочно должны ехать к друзьям, чтобы уточнить обстоятельства преступления.

- (5) – *Поедем мы с тобой, Юрик, к нашему общему другу Стасову и его любимой жене Татьяне. Очень может быть, что Татьяна видела Широкову за несколько часов до смерти.*
– ***Вот это да!** – выдохнул Коротков. – Стоит только мне выйти из комнаты, как обязательно что-нибудь случается (А. Маринина, Светлый лик смерти).*

- Сега двамата с тебе, Юрик, отиваме у нашия общ приятел Стасов и любимата му съпруга Татяна. Твърде възможно е Татяна да е видяла Широкова няколко часа преди смъртта ѝ.
- **Охо!** – тъжно възкликна Коротков. – Стига само да изляза от кабинета ти, и точно тогава непременно нещо се случва (превод: З. Петрова).

Для передачи значения формулы *Вот это да!* переводчица остановила свой выбор на болгарском междометии *Охо!*, соблюдая требование сохранения эмотивного заряда оригинала.

4. Перевод посредством однословной диалогической реакции

В следующем диалоге прагматическое значение удивления, носителем которого является формула *Да ты что?!*, передано посредством болгарской вопросительной частицы *нима*, формирующей самостоятельную реплику:

- (6) – *А... чего ты звонишь по ночам?!*
- *По каким еще ночам?! Время полдевятого только!*
- **Да ты что?!** – поразился Лавровский. – *А я думал, что уже... а-а-а... – И он вдруг откровенно зевнул в трубку (Т. Устинова, Гений пустого места).*
- *А... защо звъниш по нощите?*
- *Какви ти нощи?! Едва осем и половина е!*
- **Нима?** – изуми се Лавровски. – *А аз си мислех, че вече е... ааа – изведнъж той без стеснение се прозя в слушалката (превод: М. Николова).*

В «Словаре болгарского языка» частица *нима* определяется как средство выражения удивления, недоумения, сомнения («част. За питане, като се изразява учудване, недоумение, изненада, съмнение» (РБЕ 2002 – 2015)). Она относится к т. наз. репликовым частицам (Шаронов 2017: 117), способным формировать высказывание как реакцию на речевой ход коммуникативного партнера.

5. Опускание

Рассмотрим фрагмент из романа «Петровы в гриппе и вокруг него», в котором Игорь, друг главного героя Петрова, уговаривает его поехать за город, к знакомому. Петров не соглашается и заявляет, что поедет домой отдохнуть, так как после праздников ему еще «впахивать и впахивать». Игорь настаивает, что надо ехать:

- (7) – *<...> А потом его где-нибудь еще можно повспоминать во всяких разговорах. А то что ты там видишь у себя под машинами, в яме своей?*

«Ну не скажи», – хотел возразить ему Петров, а Игорь уже стоял на обочине и протягивал, голося, руку с пакетом (А. Сальников, Петровы в гриппе и вокруг него).

- <...> А после може да го споменаваме във всякакви разговори. Я кажи, ти какво виждаш там в канала, под колите!
На Петров му се прииска да възрази, но Игор вече стоеше на бордюра с вдигната ръка, стиснал торбата в другата (перевод: Б. Даракчиева).

Переводчица сочла возможным опустить перевод экспрессивной формулы *Не скажи!*, которая употребляется в русской речи как «выражение несогласия, возражения» (Меликян 2001: 135).

Исходя из убеждения, что адекватность переводческих решений следует оценивать на базе контекстуально-ситуативного анализа, рассмотрим случаи реализации разных способов перевода специфической для русского языка ЭРФ *Надо же!*

Согласно лексикографическим данным, у этой формулы выделяются два значения: «1. Выражение удивления, изумления, восхищения, радости и т.п.», «2. Выражение удивления, изумления, недовольства, возмущения и т.п.» (Меликян 2001: 128). С учетом задач лексикографии подобное недифференцированное представление значений, возможно, имеет свои основания, но для решения задач перевода оно представляется недостаточно информативным.

На базе наблюдений над разнообразными контекстами употребления ЭРФ *Надо же!* мы предлагаем разграничивать в ее плане содержания следующие 6 значений:

1. Собственно удивление (изумление) при восприятии неожиданной информации.
2. Радостное удивление при восприятии позитивной информации.
3. Удивление и восхищение как реакция на экстралингвистическую ситуацию.
4. Удивление и чувство жалости при восприятии негативной информации.
5. Выражение чувства досады, негодования как реакция на неблагоприятное развитие событий.
6. Удивление и возмущение как реакция на установленный факт.

Данные значения послужили основой для установления межъязыковых соответствий в процессе транслатологического анализа.

Итак, обратимся к контекстам, в которых реализуются значения формулы *Надо же!*, и их переводам на болгарский язык.

1. Собственно удивление (изумление) при восприятии неожиданной информации

Экспрессивный РА удивления (изумления) реализуется как реакция на сообщение, в чью истинность говорящему трудно сразу поверить. Спонтанное восклицание *Надо же!* сигнализирует о том, что субъект речи пытается ассимилировать полученную неожиданную информацию.

Важно подчеркнуть, что в данном варианте реализации значения *Надо же!* удивление не сопровождается оценкой информации по шкале «хорошо – плохо». Вслед за П. А. Бычковой, Е. В. Рахилиной и Е. А. Слепак мы считаем, что речевым формулам, выражающим собственно удивление «можно приписать примерно следующее толкование: ‘Говорящий не знал о том, что Р, собеседник ему сообщает, что Р. Неожиданность информации вызывает эмоцию удивления, говорящий принимает Р к сведению’» (Бычкова, Рахилина, Слепак 2019: 262).

В примере (8) Лиля – не очень интеллигентная, но исключительно добрая женщина средних лет, которая после смерти сына нашла утешение в христианской вере, – произносит экспрессивную реплику *Надо же!* в разговоре с бывшей соседкой. Ее изумление вызвано внезапным столкновением между своей и чужой системами ценностей.

- (8) – *Старики наши поженились до революции, и оба приняли лютеранство. (...) А мама моя неверующая. Я даже не знаю, крещеная ли. Если крещена, то лютеранка...*
- *Да что ты? – изумилась Лиля. – Надо же, лютеранка... Но это все равно, ведь лютеране тоже христиане (Л. Улицкая, Сквозная линия).*
- *Нашите старци са се оженили преди революцията, и двамата са приели лютеранството. (...) А майка ми не е вярваща. Дори не знам дали е кръстена. Ако е кръстена, е лютеранка...*
- *Как може? – изуми се Лиля. – Да не повярваш, лютеранка... Но няма значение, нали и лютераните са христиани (перевод: А. Григорова).*

Выражаемая посредством *Надо же!* вербальная реакция сильного удивления передана болгарским клишированным восклицанием *Да не повярваш!* Добавим, что здесь возможно также использование синонимической формулы *Не е за вярване!* Следует уточнить, что несмотря на внутреннюю форму, эти две болгарские ЭРФ не означают, что коммуникант ставит услышанное под сомнение. Они мотивированы интенцией подчеркнуть «чистое» удивление, без оттенка неверия, что и делает их подходящими переводными эквивалентами (ср. русскую ЭРФ *Да ладно!*, выражающую удивление-неверие и имеющую иные соответствия в болгарском языке: *Стига бе!* и *Да бе!*).

2. Радостное удивление при восприятии позитивной информации

Реализация данного значения представлена в отрывке из романа «Дом на озерной», повествующем о возвращении Славы Тетерина домой с хорошей новостью. Он разговаривал с богатым бизнесменом (владельцем фонда, который выдал членам семьи Тетерина кредит под залог их квартир), и тот согласился им помочь, предложив спасательную сделку, в результате которой они получают свои квартиры обратно. Реплика *Надо же!* является реакцией семидесятилетнего отца большой семьи на неожиданную информацию, сообщенную зятем.

(9) *Тетерин перекрикивал весь этот гам, сбивчиво рассказывая про свой разговор с Михаилом Семеновичем. Ему не верили, переспрашивали, просили объяснить еще раз, и он начинал снова и снова*

– *Надо же! И среди них ведь бывают люди!* – говорил Иван Александрович, но его не слушали (А. Геласимов, Дом на Озерной).

Тетерин се опитваше да надвика олелията и с прекъсвания разказваше за срещата с Михаил Семьонович. На някои не им се вярваше, питаха, искаха да чуят началото и той започваше отново и отново.

– *Брей, да не повярваш!* И при тях имало свестни хора – казваше Иван Александрович, но никой не го слушаше (перевод: В. Данов).

В тексте перевода в качестве соответствия *Надо же!* снова (как и в проанализированном выше примере) используется ЭРФ *Да не повярваш!*, но на этот раз с добавлением междометия *брей*, усиливающего эмотивность речи. Согласно «Словарю болгарского языка», это междометие служит для выражения «длительного удивления»: «брей – 2. С удължаване на гласната е – за израз на продължаващо учудване» (РБЕ 2002–2015). Такой вариант перевода оказался уместным в ситуации восприятия новости о неожиданном положительном развитии ситуации, которому трудно найти объяснение.

В эпизоде из повести Д. Рубиной главная героиня Вера и ее друг Леня идут к пожилому часовщику, чтобы показать ему старинный кулон с часами, оставшийся у Веры от отца. Услышав заключение эксперта о том, что часы платиновые, а не серебряные, Леня реагирует радостным восклицанием *Надо же!* Этому вербальному выражению эмоции предшествуют спонтанные звуковые жесты (*присвистнул, рассмеялся*), в которых также проявляется восторженная реакция персонажа.

- (10) – *Они платиновые, – наконец проговорил хозяин негромко.
Леня присвистнул, рассмеялся:*
– **Ну надо же!** (Д. Рубина, На солнечной стороне улицы)
– *Платинен е – най-после каза тихо домакинът.
Льоня подсвирна и се засмя:*
– **Невероятно!** (перевод: Т. Балова).

Переводчица воспользовалась возможностью передать значение ЭРФ посредством однословной эмоциональной реакции: *Невероятно!*, которая подчеркивает одновременно удивление и восторг говорящего.

Удивление при восприятии позитивной информации иногда сопровождается чувством зависти. Такой контекст представлен в следующем примере:

- (11) *К ним шла, улыбаясь бессмысленной улыбкой, хрупкая девица на неверных ногах. Мишель встал, они поцеловались, он представил Женю:*
– *Моя приятельница из Москвы. Я ей про тебя рассказывал, она хотела с тобой познакомиться. Женя ее зовут.*
– *Из самой Москвы? **Ну надо же!** А я там отроду не бывала. В Хельсинки была, в Стокгольме, в Париже тоже. А в Москве не была (Л. Улицкая, Сквозная линия).*
Към тях с празна усмивка приближаваше фина млада жена на нестабилни крака. Мишел стана, разцелуваха се. Той представи Женя:
– *Моя приятелка от Москва. Разказвал съм ѝ за теб и тя поиска да ви запозная. Казва се Женя.*
– *Ама от самата Москва ли сте? **Ама че работа!** Никога не съм била там. Била съм в Хелзинки, в Стокхолм, в Париж съм била. Но в Москва не съм ходила (перевод: А. Григорова).*

Перевод исходной формулы, на наш взгляд, не вполне удачен, так как в этом контексте *Ну надо же!* выражает удивление с оттенком зависти (ср. *Ну надо же, почему и мне так не везет!*), в то время как болгарская формула *Ама че работа!* выражает неудовлетворенность неблагоприятным стечением обстоятельств. Более подходящими вариантами перевода были бы формула *Ти да видиш!* или междометное восклицание *Ехаа!*, так как они обладают прагматическим потенциалом, необходимым для передачи смешанных чувств героини ('Как хорошо, что Москва твой дом, и как жаль, что я там никогда не бывала, хотя давно мечтаю об этом').

3. Удивление и восхищение как реакция на экстралингвистическую ситуацию

В приведенном ниже фрагменте девушка восхищается красотой старинной рюмки. Экспрессивность ее восклицания при виде изящного предмета передана посредством междометия *Ах!* в сочетании с частицей *ама*.

(12) *Накануне ее кончины зашла молоденькая соседка, попросила рюмки – у нее был день рождения. Я открыла буфет, достала несколько разрозненных рюмочек, среди них одна красавица, старинная, со смазанной золотой росписью. Соседка стала ее разглядывать, восхищаться. <...>*

– *Ну надо же, как умели-то! Теперь уж никто так не может! А стоит поди...* (Л. Улицкая, Казус Кукоцкого).

Вечерта, преди да почине, дойде една млада съседка, трябвах и чаши – имаше рожден ден. Отворих бюфета и извадих чашиите, до една различни, имаше една много красива, едновременно рисувана със злато – вече се беше поизтъркало. Съседката почна да я разглежда и да се възхищава. <...>

– *Ах, ама как само са ги правели! Няма вече такива чаши! Сигурно е много скъпа...* (перевод: И. Тотоманов).

Возможность передачи эмотивной оценки, выражаемой речевой формулой, посредством междометия свидетельствует о сходстве прагматической функции представителей этих двух классов языковых единиц. Подобно ЭРФ, междометия, представляющие собой «эмоциональные вокальные жесты» (Шаронов 2009), имеют важную реактивно-регуляторную роль в устном межличностном общении.

4. Удивление и чувство жалости при восприятии негативной информации

В ряде случаев при восприятии новости, имеющей негативные последствия для собеседника или третьих лиц, доминирующим эмотивным значением формулы *Надо же!* оказывается сопереживание (эмпатия), чувство жалости. Такое употребление представлено в следующем диалоге.

(13) – *Покойный муж? – переспросила Настя. – Его что, тоже убили?*
– *Нет, он умер примерно две недели назад. Или чуть больше.*
– *Надо же, какое несчастье, – покачала она головой. – Сначала муж, следом жена. Дети остались? (А. Маринина, За все надо платить).*

- *Покойният ѝ съпруг ли?* – попита Настя. – *Какво, и той ли е убит?*
- *Не, починал е преди около две седмици. Или малко повече.*
- **Божичко**, *какво нещастие!* – поклати глава тя. – *Отначало съпругът, после съпругата. Оставили ли са сирачета?* (перевод: З. Петрова).

Учитывая узус, а также гендерную специфику речи героини, переводчица вполне уместно выбрала в качестве функционального соответствия междометие *Божичко!* Оно адекватно передает искреннее сочувствие чужому горю, выражаемое Настей Каменской.

В примере (14) представлен разговор между старой девой и санитаром. Персонажи познакомились незадолго до этого.

- (14) – *У меня нет детей. Я живу одна.*
- *Что, и мужа нет? И родителей?* – удивленно выпрашивал Павел.
 - *Нет никого. Родители умерли, а замужем я вообще не была.*
 - **Ну надо же**, – недоуменно качал он головой. – *Такое богатство – и никому не достанется. Обидно!* (А. Маринина, *Смерть и немного любви*).
 - *Нямам деца. Живея сама.*
 - *Какво, и съпруг ли нямате? И родители?* – учудено я заразпитва Павел.
 - *Никого нямам. Родителите ми починаха, изобицо не съм се омъжвала.*
 - **Гледай ти!** – недоумяващо клатеше глава той. – *Такова богатство – и няма кой да го наследи. Жалко!* (перевод: З. Петрова).

В данном контексте *Надо же!* выражает удивление при восприятии негативно оцениваемой информации, причем частица *Ну* усиливает иллокутивную силу экспрессивной реплики. Оценочный РА *Обидно!* (болг. *Жалко!*) в конце речевого хода также способствует созданию негативно-эмотивной тональности. Болгарская формула *Гледай ти!* обладает необходимым прагматическим потенциалом для передачи эмоций удивления и сожаления, характерных для исходной ЭРФ.

5. Выражение чувства досады, негодования как реакция на неблагоприятное развитие событий

Анализ эмпирического материала показывает, что неодобрение, выражаемое стереотипной репликой *Надо же!*, чаще всего проявляется как чувство неудовлетворенности сложившейся ситуацией. Можно

предположить, что данное значение является первичным по отношению к другим пяти выявленным значениям: именно оно восходит к полной версии фразы *Надо же было такому случиться!*, от которой путем усечения была образована интересующая нас ЭРФ.

О том, что в контексте (15) *Надо же!* является носителем вышеуказанного значения, свидетельствует авторская ремарка *захныкал добродушный*. В ней представлена фазисная модификация глагола *хныкать*, обладающего значением «2. перен. выразить свою беспомощность в чём-либо, слезливо жалуясь на кого-либо или на что-либо» (Ефремова 2000: 983). Говорящий – один из двух мужчин, ограбивших кассу кафе и взявших главную героиню в заложники. Передвигаясь с ней по улице, грабители видят, что стоящие на расстоянии парни стали снимать их видеокамерой.

- (15) – *Откуда они взялись? – взвизнул добродушный, сворачивая за угол, а я машинально ответила:*
- *Погодники.*
 - *Кто? – рявкнул нервный.*
 - *Прогноз погоды снимают, – пояснила я, – для телевидения, я парня узнала...*
 - *Ну надо же, – захныкал добродушный, а нервный повторил свое излюбленное «черт» (Т. Полякова. Миллионерша желает познакомиться).*
 - *Откъде се взеха тия? – извреця добродушният, докато завивахме зад ъгъла, а аз машинално отвърнах:*
 - *Това са синоптици.*
 - *Какви? – изкреця нервният.*
 - *Снимат прогнозата за времето – обясних му, – за телевизията, познавам едното момче...*
 - *Само това ни липсваше! – изхленчи добродушният, а нервният повтори любимата си фраза «по дяволите» (перевод: Ива Митева).*

Использованный прием подбора функционального аналога представляется нам удачным. Болгарская формула *Само това ни липсваше!* адекватно передает коммуникативную интенцию выражения крайней неудовлетворенности неожиданным усложнением и без того кризисной ситуации. Ср. словарное толкование фразы: «Само това ми липсваше. – Разг. На всичко отгоре и това» (РБЕ 2002 – 2015).

6. Удивление и возмущение как реакция на установленный факт

Если предшествующее значение ЭРФ *Надо же!* можно эксплицитировать восклицанием ‘какая неудача!’, то данное значение следует интерпретировать как: ‘какое безобразие!’. Оно реализуется, когда говорящий испытывает сильное раздражение только что обнаруженным фактом, оцениваемым им как совершенно неожиданный и вместе с тем возмутительный.

Обратимся к контексту (16), где актуализируется это экспрессивно-оценочное значение. Персонажи романа В. Пелевина Морковин и Татарский зашли в буфет учреждения, размещающегося в большом сталинском доме с надписью: «Межбанковский комитет по информационным технологиям». Татарский садится за столик, а Морковин подходит к стойке и приносит стаканы и бутылку водки.

(16) *Сев за столик, он каким-то особым образом потряс бутылку и долго разглядывал возникшие в жидкости мелкие пузырьки.*

– *Нет, ну надо же,* – сказал он с изумлением. – *Я понимаю, в ларьке на улице... Но даже тут поддельная... Точно говорю, самопал из Польши...* (В. Пелевин, Generation «П» – НКРЯ).

Седна, тръсна бутылката някак особено и дълго гледа мехурчетата. После каза изумено:

– *Е, не! Разбирам да е от някое магазинче... Но и тук да е фалшива... Сериозно ти казвам – това е менше от Полша...* (перевод: И. Тотоманов).

В выборе функционального аналога переводчик руководствовался стремлением передать эмоциональную реакцию изумления при установлении факта продажи поддельной водки в столь уважаемом заведении. Восклицание *Е, не!* звучит вполне естественно в коммуникативной ситуации разговора бывших однокурсников. Уместным представляется и другой вариант перевода – при помощи формулы *Е, не е истина!*

Проведенные наблюдения подтверждают тезис о том, что перевод ЭРФ должен осуществляться с учетом ряда лингвопрагматических и узуальных факторов, влияющих на подбор языковых средств в режиме живого общения.

При определении эмотивно-коммуникативного плана содержания клишированной реплики *Надо же!*, актуализируемого в конкретных речевых ходах художественного диалога, важным ориентиром

служат авторские ремарки, указывающие на эмоционально насыщенное речевое действие (*сказал с изумлением, стала восхищаться, захныкал*) или на специфический жест, в том числе и звуковой (*недоуменно качал головой, присвистнул, рассмеялся*).

Исследование способов перевода русской экспрессивной формулы *Надо же!* показывает, что в ее шести значениях устанавливается наличие разных соответствий.

Широко используемыми подходами к передаче значения *Надо же!* являются: перевод посредством функционального аналога в виде болгарской ЭРФ (*Да не повярвай!, Гледай ти!, Е, не!, Ама че работа!, Само това ни липсваше!*) и перевод междометием (*Божичко!, Ах, ама... !*). Был зарегистрирован также перевод исходной формулы посредством однословной реакции в форме оценочного слова (*Невероятно!*).

Предложенная систематизация межъязыковых соответствий, установленных на материале переводов формулы *Надо же!* в полном спектре ее значений, позволяет выявить важные закономерности переводческого процесса, ориентированного на передачу эмотивно-интенционального содержания реплик диалога в художественном тексте.

ЛИТЕРАТУРА

- Бычкова 2020:** Бычкова, П. А. Свойства дискурсивных формул на примере русских конструкций *ты что* и *что ты* [Bychkova, P. A. Svoystva diskursivnyh formul na primere russkih konstruktsij *ty chto* i *chto ty*.] // *Русский язык в научном освещении*. № 2, 2020, 88 – 111.
- Бычкова, Рахилина, Слепак 2019:** Бычкова, П. А., Рахилина, Е. В., Слепак, Е. А. Дискурсивные формулы, полисемия и жестовое маркирование. [Bychkova, P. A., Rahilina, E. V., Slepak, E. A. Diskursivnye formuly, polisemiya i zhestovoe markirovanie.] // *Труды института русского языка им. В. В. Виноградова*. 2019. Т. 21, 256 – 283.
- Ефремова 2000:** Ефремова, Т. Ф. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. [Efremova, T. F. Novyj slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyj.] Москва: Русский язык, 2000.
- Кустова 2012:** Кустова, Г. И. Об иллокутивной фразеологии. [Kustova, G. I. Ob illokutivnoj frazeologii.] // *Смыслы, тексты и другие захватывающие сюжеты. Сборник статей в честь 80-летия И. А. Мельчука*. Москва: Изд-во Московского государственного университета, 2012, 349 – 366.

- Меликян 2001:** Меликян, В. Ю. *Словарь: Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи.* [Melikyan, V. Yu. Slovar': Emotsional'no-ekspressivnye oboroty zhivoj rechi.] Москва: Флинта-Наука, 2001.
- Меликян 2015:** Меликян, В. Ю. Нечленимые предложения со значением оценки (переводческий аспект). [Melikyan, V. Yu. Nechlenimye predlozheniya so znacheniem otsenki (perevodcheskij aspekt).] // *Национальная идентичность сквозь призму диалога культур*, т. 2. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2015, 169 – 173.
- РБЕ 2002–2015:** *Речник на българския език*, т. 1 – 15. [Rechnik na balgarskiya ezik, t. 1 – 15.] София: Акад. изд-во «Проф. Марин Дринов», 2002 – 2015. <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>> (11.10.2023).
- Сиротинина 1974:** Сиротинина, О. Б. *Современная разговорная речь и ее особенности.* [Sirotinina, O. B. Sovremennaya razgovornaya rech' i ee osobennosti.] Москва: Просвещение, 1974.
- Шаронов 2012:** Шаронов, И. А. Проблемы описания русских коммуникативов, состоящих из служебных слов [Sharonov, I. A. Problemy opisaniya russkih kommunikativov, sostoyashhih iz sluzhebnyh slov.] // *Известия Саратовского университета, Серия: Филология. Журналистика.* 2012, № 3, 7 – 12.
- Шаронов 2009:** Шаронов, И. А. *Междометия в языке, в тексте и в коммуникации.* [Sharonov, I. A. Mezhdometiya v yazyke, v tekste i v kommunikatsii.] Автореф. дис. ... доктора филол. наук. Москва, 2009.
- Шаронов 2017:** Шаронов, И. А. Коммуникативы в естественных и в художественных диалогах. [Sharonov, I. A. Kommunikativy v estestvennyh i v hudozhestvennyh dialogah.] // *Экология языка и коммуникативная практика.* 2017, № 3, 114 – 127.

**ФУНКЦИОНАЛЕН ПОТЕНЦИАЛ НА ТЕКСТ В ТЕКСТА
В БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ВЕСТНИК „КАПИТАЛ“)¹**

*Боряна Тенчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**FUNCTIONAL POTENTIAL OF TEXT WITHIN TEXT
IN THE BULGARIAN PRESS
(BASED ON MATERIAL FROM THE NEWSPAPER “CAPITAL”)**

*Boryana Tencheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

The present study aims to explore the possibilities of incorporating precedent phenomena in journalistic articles from a functional perspective. Using intertextuality is a common technique in print media, as it provides numerous opportunities for interpretation, expanding the context of the message. The inclusion of quotes, as well as the adaptation of the form of the original language unit, offers a broader range of possibilities for enriching the content, expanding the semantics and allowing the reader to more tangibly feel the dialogue between texts.

Key words: precedent phenomenon, microtext, megatext, functional potential, print media, implication, quasi-citation

За благополучието на социума във всеки един момент от развитието му съществена роля играе степента на информираност. Проследяването на използваните в съвременния печат езикови средства очертава действащите лингвистични тенденции. Ярък признак на съвременните медийни текстове е все по-широката употреба на прецедентни фено-

¹ Проучването е извършено с финансовата подкрепа на фонд „Научни изследвания“ по програмата за двустранно сътрудничество – България – Русия, проект *Вербализация на културната памет. Изследване на тезауруса на младите хора в България и Русия* (КП-06-Русия 31, 2020 – 2023).

мени² (ПФ), отразяващи националната специфика на езиковата картина на света. Настоящата статия се явява логично продължение на предходни изследвания в областта на прецедентиката (вж. Чернева, Тенчева 2021, Тенчева 2024) и цели да разгледа функционалния потенциал на вплетения *текст в текста*. Представителният корпус е съставен от над 500 контекстуални употреби на повече от 350 вербализирани единици, ексцерпирани през последните седем години от страниците на вестник „Капитал“. За целта отделни примери ще бъдат описани и анализирани с оглед на медийния дискурс и на журналистическия текст като жанр, като ще бъдат и класифицирани съгласно с функционално-семантичните характеристики.

Интересът на учените към същностните характеристики и прагматичните особености на ПФ се заражда още през последното десетилетие на миналия век и предвид динамиката на това езиково явление не стихва и до днес. Доказателство за това са немалкият брой научни изследвания по темата, сред които следва да се споменат тези на Д. Б. Гудков (1999, 2003), Ю. Н. Караулов (1986, 2010), Г. Г. Слишкин (2000), В. Е. Чернявская (2009), В. В. Красних (2012), Д. Добрев, Е. Добрева (2013), Н. Чернева (2013, 2021, 2022), В. А. Ефремов, В. Черняк (2022), Б. Тенчева (2021, 2024), Ю. А. Сорокин, Н. П. Волская (1998) и др.

ПФ винаги са израз на интертекстуалност или интердискурсивност (вж. Чернева, Тенчева 2021, Тенчева 2024). Като прецедентни Ю. Н. Караулов определя „текстове, (1) значими за една или друга личност в познавателно и емоционално отношение, (2) имащи свръхличностен характер, т.е. добре известни и на широкото обкръжение на дадената личност, включително нейни предшественици и съвременници, и накрая – такива, (3) прибъгването към които се възобновява нееднократно в дискурса на езиковата личност“³ (Караулов 2010: 216). Това могат да бъдат имена на исторически личности и художествени герои, изказвания, цитати от литературни произведения, филми, песни, прецедентни ситуации и т.н., вербализирани и употребявани в различни нови контексти вече с особено конотативно значение. От съществено значение за класифицирането на дадена единица като прецедентна е разпознаваемото авторство в широкия смисъл на думата, т.е. наличието на *жива* връзка с изходния контекст. Зад своя лаконичен план на изразяване (напр. име *Юда*, слово-

² Прецедентни феномени, наричани още *текстови реминисценции* по Супрун 1995: 17, *художествени фразеологизми* по Миланова 2015: 319 – 326, срв. *фразеологизирани речеви формули с прецедентен характер* по Тенчева 2024.

³ Преводът на този и на следващите цитати на български език е на авторката на настоящата статия.

съчетание *Бохемска рапсодия* и т.н.) се крие семантична усложненост, богатата асоциативна образност, експресивност и аксиологичност под формата на субективна, имплицитна оценка⁴.

Работната хипотеза се базира на твърдението, че в резултат на сложното семантично съдържание, на своя стереотипен и надличностен характер ПФ притежават огромен функционален потенциал, защото „[и]менно скритото (невербализирано) съдържание се явява необходимо условие за реализацията на прецедентния феномен като проява на езикова игра с преднамерен, скрит смисъл“ (Чернева, Тенчева 2021: 340).

Преглед на характеристиките на журналистическия жанр и медийните текстове предлагат учените У. Фокс (2003), М. Попова (2012), Ш. К. Жаркинбекова, Ф. К. Исенова (2023) и др. Съвсем очевидно е, че езикът винаги реагира силно на промените в общественно-политическия живот на неговите носители, затова не е учудващ фактът, че още в началото на глобализацията и с навлизането на дигитализацията през последните двадесет години медийният дискурс търпи редица изменения. „Езиковата организация на медиатекста на лексикално (думите и техните значения), семантично (съотношението между значение и смисъл), синтактично ниво (използваните синтактични конструкции) стават материално въплъщение на замисъла и конкретната цел на автора на медиатекста“ (Жаркинбекова, Исенова 2023: 65). Неотдавна за главен вестител на случващото се биваха приемани периодичните печатни издания. Във фокуса на изследването е необходимо наред с осведомителната функция на журналистическия текст да се обърне внимание и на останалите. На второ място ще бъде изтъкната ролята на стожер на езиковата норма. Небезизвестен факт е, че в миналото в отделни рубрики често се популяризираха цели литературни произведения или части от тях. Журналистите приемаха за свой дълг да спазват и утвърждават литературната норма. Редно е да се подчертае, че средствата за масова информация са съществен фактор при формирането на общественото мнение и нагласи. Широкото разпространение на социалните платформи измени на пръв поглед равномерното разпределение на тежестта върху функциите на печатните медии: информативната и социалноманипулативната са вече равнопоставени и изведени на преден план, докато образователната често липсва. Днес всеки се чувства изкушен от възможността да се превърне в *съавтор* на медийно съдържание. „На клик разстояние“ случващото се може да се споделя, интерпретира и коментира в реално време, в повечето случаи на разговорен или жаргонен език, при това

⁴ Сrv. *езикова демагогия* (Димитрова 1999: 6).

грешките и нарушенията на литературната норма не са изключение. Дигиталният контекст постепенно измести печатните издания, което ги принуди да предприемат радикални промени при подбора на изразните средства в борбата за вниманието на читателя. В стремежа си за оригиналност журналистите започнаха да прибегват до чести отклонения от езиковата норма⁵ и силно експресивни средства⁶, съпътствани от приковащо вниманието графично оформление на текстовете, като нерядко се постига ефектът на „излъганото очакване“ чрез разминаване на заявената тема в заглавието и самото съдържание на текста, и пр.

В структурно отношение статиите на вестник „Капитал“ се характеризират със стандартни композиционни елементи: заглавие в удебелен шрифт, кратко въведение в темата, ограничаващо се обикновено до едно изречение, основен текст на статията, разделен на абзаци. Бележката под линия в края на текста е факултативен реквизит. При по-дълги и обстойни статии текстът се разделя на подтеми, всяка със собствено подзаглавие. ПФ намират място предимно в (под)заглавието, по-рядко в основния текст. Като специфични езикови знаци те създават богат културен контекст и са предпоставка за предаване на многопластово информационно съдържание в сравнително кратка форма. Начините на *вграждане* в новия текст са *импликация* и *квазицитиране*, проявяващи се в повечето случаи като игра на думи.

1) Импликация (срв. Чернева, Тенчева 2021: 347 – 348) – ПФ са използвани в каноничен вид. В новия контекст, без изменение на инвариантната форма, се комбинират прецедентни имена или различни текстови фрагменти. Самите те могат да представляват (под)заглавието или да бъдат част от него:

- ПФ в ролята на (под)заглавие

⁵ Напр. *усмихвам някого* вм. *карам някого да се усмихне*; *Трамвай блъсна кола* и пр. Обръщането на словореда в изречения с подлог и пряко допълнение често води до безсмислици и/или подвеждаща информация. В случая *трамваят* е релсово превозно средство, следователно единственият начин да се стигне до пътен инцидент, е автомобилът да пресече релсите, без да изчака преминаващия трамвай <<https://www.blagoevgrad24.bg/novini/Bulgaria/Chetirima-postradali-sled-kato-tramvai-blusna-kola-a-tya-pomete-peshehodci-1286398>> (15.06.2022).

⁶ Литературни фигури и тропи, стилистично маркирана лексика, в това число фразеологизми и ПФ, игра на думи и др.

Аз съм само цвят лилав (10/2018⁷) [част от песента на Ирина Флорин „Цвят лилав“]; *Бохемска рапсодия* (44/2020) ↔ ИПФ⁸ *Bohemian Rhapsody* [песен на британската рок група „Queen“]; *Бяла, спретната къщурка* (9/2019) ↔ ИПФ Бяла, спретната къщурка, две липи отпред [от стихотворението „Родна стряха“ на Ран Босилек]; *Време разделно* (заглавна страница на брой 48/2017) [български роман на Антон Дончев от 1964 г.]; *Втори тото шанс* (22/2022) [хазартна игра на Спортния тотализатор]; *Да изчезнеш за 60 секунди* (14/2021) ↔ ИПФ *Gone in Sixty Seconds* [екшън филм]; *Добрият, лошият и злият* (9/2019) ↔ ИПФ *Il buono, il brutto, il cattivo* [италиански уестърн от 1966 г.]; *Елате ни на гости* (19/2020) [едноименна песен на дует „Ритон“] и др.

- ПФ са фрагмент от (под)заглавие

Бай Ганьо – европейски прокурор (20/2019) ИПФ *Бай Ганьо* [литературен герой на Алеко Константинов]; *„Война и мир“* вместо *„вечна дружба“* (30/2023) ↔ ИПФ *Война и мир* [роман на Лев Толстой], ИПФ *вечна дружба* [част от лозунг от времето на СССР]; *Дарт Вейдър в Кремъл* (1/2017) ↔ ИПФ *Darth Vader* [герой от кинопоредицата „Междузвездни войни“] и др.

2) Квазицитиране – при употребата в нов контекст ПФ са подложени на лексикално, морфологично или синтактично приспособяване. Типологията на промените и голяма част от примерите в събрания корпус са разгледани от различни аспекти в изследванията на Н. Чернева (2021) и Б. Тенчева (2021, 2024), затова тук ще се наблегне на отделни акценти, свързани с функционалността. Както при инвариантното използване на ПФ, трансформираните *цитати* се срещат предимно в заглавия и подзаглавия на журналистическите текстове. Адаптирането на формата предлага по-широк спектър от възможности за обиграване на съдържанието, разширяване на семантиката, а също така позволява на адресата да почувства по-осезаемо диалога между текстовете/дискурсите.

Заразно Зло (10/2022) ↔ ИПФ *Заразно зло* [на англ. Resident Evil, поредица научнофантастични екшън филми]; *Ахмед Доган и 40-те милиона* (2/2023) ↔ ИПФ *Али Баба и 40-те разбойници* [арабска приказка, включена в сборника „1001 нощ“]; *„Три в едно“ на четири кола* (17/2018) ↔ ИПФ *3 в 1 – неочаквано добра комбинация* [на англ. Nescafé 3 in 1, търговска марка разтворимо кафе]; *България търси та-*

⁷ Всички цитирани примери в изследването са от вестник „Капитал“, освен ако не е упоменато друго. По тази причина по-долу в изложението в скобите ще се посочват само броят и годината.

⁸ ИПФ – инвариантна форма на ПФ.

ланти (8/2017) ↔ ИПФ *Bulgaria's Got Talent* [България търси талант, българската версия на британската риалити поредица]; *Времето (не) е наше* (11/2017) ↔ ИПФ *45 години стигат – Времето е наше!* [предизборен лозунг на СДС, допълнително популяризиран през 1989 г. от ФСБ с едноименна песен]; *Не всички обичат Волфганг Шойбле* (42/2017) ↔ ИПФ *Everybody Loves Raymond* [бълг. *Всички обичат Реймънд*, американски ситуационен комедиен сериал от 1996 г.]; *Баши майстори* (13/2017); *Баши майсторът на София* (43/2017) ↔ ИПФ *Баши майсторът* [български игрален филм от 1973 г.]; *Война и „мир(отворци)“ в Украйна* (8/2022); *Войната и мирът на Линзи Адарио, която снима за NYT и Time* (50/2022); *Храна и мир – тенденции и новости от наградите The Best Chef* (42/2022); *Война и мир в моловете* (28/2020); *Война и кир* (46/2018) ↔ ИПФ *Война и мир* [вж. по-горе]; *Край на безплатния обяд с дълга* (43/2022) ↔ ИПФ *Безплатен обяд няма* [за автор на израза се смята Робърт Хайнлайн, писател на научна фантастика]; *Куче – общинска касичка* (22/2022); *Кучетакасички, или как порасна бизнесът за домашните любимци* (45/2022); Военното „прасе-касичка“ (27/2018) ↔ ИПФ *Куче – касичка* [част от реплика в българския филм „Опасен чар“ от 1984 г.]; *До ваксина, до амина* (корица на брой 48/2020) ↔ ИПФ *Догодина, до амина* [речева формула за завършване на наричане, пожелание]; *Ром Кихот* (27/2020) ↔ ИПФ *Don Quijote de la Mancha* [герой от едноименен роман от испанския писател Мигел де Сервантес] и др.

Чрез директен цитат или в трансформиран вид употребата на ПФ поражда диалогичност с изходния текст, обогатява смисловото съдържание, като разпознаваемостта на източника създава особен подтекст. Благодарение на забележителния си функционален потенциал ПФ са предпочитано средство за езикова демагогия в журналистическия жанр. Необходимо е да се изтъкне, че наличието им в заглавието или текста на статията рядко има само едно предназначение (информативна, социалноманипулативна, апелативна, естетическа, аксиологична, интерпретираща и частично образователна функция). Както беше споменато по-горе, журналистическата работа се основава на точност, обективност и етичност, което е пряко свързано с *информативната функция* на текста. В този сми-

съл поради своята краткост, яснота и относителна конкретика ПФ въвеждат и подчертават темата на новинарското съобщение още в заглавието: *Време разделно* (заглавна страница на брой 48/2017⁹).

Креативният подход на автора цели привличане на вниманието на аудиторията и прикрито емоционално въздействие. Трайният ефект на авторските внушения се гарантира от своеобразната словесна игра, реализирана чрез двойна актуализация на значението: 1. преносно – чрез референции към едноименното литературно произведение; 2. буквално – разделно събиране и рециклиране на отпадъците. Препратката към романа на Антон Дончев засилва усещането за настаналото *смутно време*, метафора за настъпващата промяна в сметосъбирането и скептицизма на българина относно действията на държавата в тази посока (*аксиологична и интерпретираща функция*). Посланието на въвеждащите изречения от заглавната страница на броя, че повече хора трябва да приемат действия в полза на разделното събиране на отпадъци, и акцентира върху това защо този метод на справяне с нарастващия боклук е от съществена важност за обществото (*образователна функция*). Призивът е експлициран визуално чрез множество малки човешки фигури, обединени в пиктограма на човек, изхвърлящ боклук в кошче (*естетическа и апелативна функция*). Екстралингвистичното послание корелира с активираните фонови знания чрез вербализирания ПФ, при това мозаечният метатекст¹⁰ изпълнява успешно своите задачи, а именно да подчертае темите и мотивите, да преосмисли, да коментира или критикува имплицитно, като същевременно повлияе на очакванията и възприятията на читателя (*социалноманипулативна функция*).

По горния модел може да се разгледа аналогично полифункционалната употреба на единични ПФ в новинарския мегатекст. По тази причина следва да се разгледа функционалният потенциал на композирането на няколко ПФ с различен произход, концентрирани в една и съща журналистическа статия. Основаната на различни източници интертекстуалност предоставя разнообразни перспективи за майсторско експлоатиране на съдържанието и стимулира на пръв поглед критичното мислене на читателя,

⁹ Броят е посветен на разделното събиране на отпадъците.

¹⁰ За целите на изследването се приема следното разграничение: **текст, микро-текст и мегатекст**. Под *текст* се визира текстът на статията, включващ всички композиционни части (заглавие, подзаглавие, основен текст, бележки). С *микро-текст* (в значение на *текст в текста*, по Телия 1996: 8) се означават само вpletените ПФ, в чийто семантичен план се крие обемен информационен фон, а *мега-текстът* включва всички екстра- и интралингвистични единици, присъстващи на страниците на вестника като носител на информация.

понеже вербалната мозайка изисква високо ниво на лингвокултурологична и интелектуална компетентност. В същото време обаче след информативната функция на преден план имплицитно са изведени социалноманипулативната и аксиологичната. Интересен момент в конкретния текст със заглавие *Не всички обичат Волфганг Шойбле* (42/2017) са скритите послания и широкият спектър от препратки, зад които се прокрадва отрицателното отношение на автора към личността на германския финансов министър: *Доктрината „Шойбле“* (42/2017) ↔ ИПФ *Доктрината „Трумман“* [външнополитическа инициатива на САЩ за икономическа и военна помощ на Гърция и Турция след Втората световна война, 1947 г.]; *Лошото ченге в еврозоната* (42/2017) ↔ ИПФ *Добро ченге, лошо ченге* [криминален екшън филм от 1994 г.] и *След Шойбле и потоп* (42/2017) ↔ ИПФ *Après nous le déluge* [крилата фраза, приписвана на мадам Дьо Помпадур, изразяваща отношението на Луи XV към управлението]. Субективното начало е поставено още при формулирането на заглавието и подзаглавията, като при трансформираните варианти на ПФ са предпочетени езикови единици с негативна конотация (*потоп, лошото ченге*) или отрицателна конструкция (*не обичат*). Негативната оценка се допълва от експресивни твърдения в самия текст: *фискален садист, вампир, който години наред пие кръвта на гърците, стоманена клетка от остеритет* и др. Въпреки че в сравнение с хвалебствените думи относно личността на Волфганг Шойбле във всеки абзац критиките са видимо малко на брой, това не е достатъчно да се *неутрализира* отрицателното внушение, създадено от трансформираните ПФ. Именно заглавието на всеки текст задава темата, а подзаглавията определят последователността на съжденията. Създаденият словесен „гръбнак“ на журналистическото съобщение насочва косвено читателя към начина на осмислянето му.

Както беше споменато, приспособяването и разпознаването на ПФ като културни знаци изискват висока степен на езикова интелигентност и богат набор от фонові знания за културното пространство, културната памет (система от ценности, стереотипи, митологеми и др.) и колективния опит на конкретното лингвокултурно общество, съхранявани в съзнанието в *минимизиран вид*, тъй като „[e]зиковите структури не отразяват действителността. Те са отражение на нейната ментална репрезентация в човешкия мозък“ (Чакърва 2016: 28). За да е сигурен авторът, че посланието му ще бъде *правилно* дешифрирано и ще изпълни първоначалното си функционално предназначение, понякога той оставя в края на статията обозначени със звездичка (*) сведения за изходния контекст или инвариантната форма на вербализирания ПФ:

*Sweet home Chicago** (48/2017) ↔ *Песен на Blues Brothers; *Тера-сата на Шрьодингер** (26/2019) ↔ *, „Котката на Шрьодингер“, която може едновременно да е и жива, и мъртва, се отнася за квантовата физика и т.нар. суперпозиция на частиците, при която те съществуват едновременно в две състояния; *Чайка не птица, а Цацаров не заграница** (38/2017) ↔ *Перифраза на поговорката от времето на СССР „Курица не птица, България не заграница“ („Кокошката не е птица, а България не е чужбина“); *„Да бъде или не“** (18/2022) ↔ *Песен на Максим Галкин и Алла Пугачова и др.

Ако в първите три примера образованият читател би разпознал източника и би разтълкувал семантичната референция без уточнението на автора, то при последния случай (*Да бъде или не*) препратката е необходима заради по-силната асоциативна връзка с Хамлетовия въпрос *Да бъдеш или не? Туй е въпросът*. [цитат от пиесата „Хамлет“ на Уилям Шекспир, трето действие, първа сцена]: *Да бъде или да не бъде: Какво да правим с АЕЦ „Белене“* (8/2022); *Докторантура или не* (20/2018); *Да бъдеш или не турист* (15/2018); *Наемаш или не* (24/2018) и т.н.

В заключение следва да се обобщи, че интертекстуалността е често срещан похват в журналистическия жанр, тъй като предоставя множество възможности за интерпретация, разширявайки контекста на посланието, излизайки извън рамките на вербалното съобщение. Анализът доказва, че микротекстовете се отличават с огромен функционален потенциал, затова предпочитаният начин на композиране е вмъкването на ПФ в ключовите композиционни елементи, а именно заглавие и подзаглавие. С висока степен на компликация и с изискване за повече оригиналност при обиграването на съдържанието са трансформираният ПФ, които се приспособяват към новия текст графично, лексикално, семантично, морфологично и/или синтактично. Представените модели за адаптиране на цитатите и квазицитатите позволяват да се направи следният извод: Дори използването на една-единствена текстова реминисценция е достатъчно за реализацията на всички функции на съвременния печат в конкретната употреба. За разлика от това вплитането на ПФ от различни източници стеснява потенциала им и акцентира върху отделни предназначения. И в двата случая многопластовото семантично съдържание обогатява новия текст и ангажира читателя интелектуално и емоционално.

ЛИТЕРАТУРА

- Гудков 1999:** Гудков Д. Б. *Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации*. Диссертация ... доктора филологических наук. [Gudkov D. B. Pretsedentnye fenomeny v yazykovom soznanii i mezhkul'turnoj kommunikatsii. Dissertatsiya ... doktora filologicheskikh nauk.] Москва: 1999.
- Гудков 2003:** Гудков, Д. Б. *Теория и практика межкультурной коммуникации*. [Gudkov, D. B. Teoriya i praktika mezhkul'turnoj kommunikatsii.] Москва: Гнозис, 2003.
- Димитрова 1999:** Димитрова, Ст. *Езикова демагогия*. [Dimitrova, St. Ezikova demagogiya.] София: Наука и изкуство, 1999.
- Добрев, Добрева 2013:** Добрев, Д., Добрева, Е. *Интертекстуальност в масовите комуникации: основни понятия, примери и задачи*. [Dobrev, D., Dobрева, E. Intertekstualnost v masovite komunikatsii: osnovni ponyatiya, primeri i zadachi.] Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2013.
- Ефремов, Черняк, Чернева 2022:** Ефремов, В., Черняк, В., Чернева, Н. Культурная память и прецедентные феномены. [Efremov, V., Chernyak, V., Cherneva, N. Kul'turnaya pamyat' i pretsedentnye fenomeny.] // *Чуждоезиково обучение (Foreign Language Teaching)*, Volume 49, Number 1, 2022, 67 – 77.
- Жаркинбекова, Исенова 2023:** Жаркынбекова, Ш. К., Исенова, Ф. К. *Медиалингвистика: учебное пособие для бакалавров, магистрантов, докторантов вузов*. [Zharkynbekova, Sh. K., Isenova, F. K. Medialingvistika: uchebnoe posobie dlya bakalavrov, magistrantov, doktorantov vuzov.] Нур-Султан: Изд-во ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, 2023.
- Караулов 1986:** Караулов, Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре функционирования языковой личности. [Karaulov, Yu. N. Rol' pretsedentnyh tekstov v strukture funktsionirovaniya yazykovoj lichnosti.] // *Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы*. Доклад на VI конгрессе МАПРЯЛ. Москва: Русский язык, 1986, 105 – 126.
- Караулов 2010:** Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. [Karaulov, Yu. N. Russkij yazyk i yazykovaya lichnost'.] Москва: ЛКИ, 2010.
- Красних 2012:** Красных, В. В. Культура, культурная память и лингвокультура: их основные функции и роль в культурной идентификации. [Krasnyh, V. V. Kul'tura, kul'turnaya pamyat' i lingvokul'tura: ih osnovnye funktsii i rol' v kul'turnoj identifikatsii.] // *Вестник ЦМО МГУ, Центр междунар. образования*. 2012, № 3, 67 – 73.

- Миланова 2015:** Миланова, Е. Художественные фразеологизмы с компонентом родства как проблема перевода с русского языка на болгарский язык. [Milanova, E. Hudozhestvennyye frazeologizmy s komponentom rodstva kak problema perevoda s russkogo yazyka na bolgarskij yazyk.] // *Чуждоезиково обучение* (Foreign Language Teaching), Volume 42, Number 3, 2015, 319 – 326.
- Попова 2012:** Попова, М. Журналистическа теория. [Popova, M. Zhurnalisticheska teoriya.] // *Чуждоезиково обучение* (Foreign Language Teaching), Volume 42, Number 3, 2015, 319 – 326.
- Слишкин 2000:** Слышкин, Г. Г. *От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе.* [Slyshkin, G. G. Ot teksta k simvolu: lingvokul'turnye kontsepty pretsedentnyh tekstov v soznanii i diskurse.] Москва, 2000.
- Сорокин и др. 1998:** Сорокин, Ю. А., Гудков, Д. Б., Красных, В. В., Волская, Н. П. *Феномен прецедентности и прецедентные феномены. Язык, сознание, коммуникация.* [Sorokin, Yu. A., Gudkov, D. B., Krasnyh, V. V., Volskaya, N. P. Fenomen pretsedentnosti i pretsedentnye fenomeny. Yazyk, soznanie, kommunikatsiya.] 1998. No 4. <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_04_01sorokin_et.pdf?fbclid=IwAR2_Scb06Kf9lw8dnx6W196m0yviehN8G-z08g2N6-MRVealQ_eGL3aWIw4> (27.05.2023).
- Супрун 1995:** Супрун, А. Е. Текстовые реминисценции как языковое явление. [Suprun, A. E. Tekstovye reministsentsii kak yazykovoe yavlenie.] // *Вопросы языкознания*, № 6, Москва: Наука, 1995, 17 – 29.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. [Teliya, V. N. Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinits.] Москва: Наука, 1986.
- Тенчева 2024:** Тенчева Б. Някои същности характеристики на прецедентните феномени и трансформационни модели при употребата им в СМИ. [Tencheva, B. Nyakoi sashtnostni harakteristiki na pretsedentnite fenomeny i transformatsionni modeli pri upotrebata im v SMI.] // *Лингвокултурна емблематика: проекции и интерпретации.* Колективна монография, Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2024 (под печат).
- Фокс 2003:** Фокс, У. *Как се пишат новини. Наръчник за журналисти от печата.* [Foks, U. Kak se pishat novini. Narachnik za zhurnalisti ot pechata.] София: Слънце, 2003.
- Чакърова 2016:** Чакърова, Ю. *Ракурси на когнитивната лингвистика.* [Chakarova, Yu. Rakursi na kognitivnata lingvistika.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2016.

- Чернева 2013:** Чернева, Н. *Прецедентные феномены русского лингвокультурного дискурса*. [Cherneva, N. Pretsedentnye fenomeny russkogo lingvokul'turnogo diskursa.] Пловдив: Арена-принт, 2013.
- Чернева, Тенчева 2021:** Чернева, Н., Тенчева, Б. Рекламный телетекст в зеркале интертекстуальности и интердискурсивности (на материале болгарской и русской телевизионной рекламы). [Cherneva, N., Tencheva, B. Reklamnyj teletekst v zerkale intertekstual'nosti i interdiskursivnosti (na materiale bolgarskoj i russkoj televizionnoj reklamy).] // *Чуждоезиково обучение (Foreign Language Teaching)*, Volume 48, Number 4, 2021, 339 – 351.
- Чернявская 2009:** Чернявская, В. Е. *Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность*. [Chernyavskaya, V. E. Lingvistika teksta: Polikodovost', intertekstual'nost', interdiskursivnost'.] Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ“, 2009.

ФЕТИШОМИТОНИМИТЕ В РУСКАТА И КИТАЙСКАТА ЛИНГВОКУЛТУРА¹

Елица Миланова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

FETISH-MYTHONYMES IN RUSSIAN AND CHINESE LINGUOCULTURE

Elitsa Milanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper analyses fetish-mythonyms – the lexemes verbalizing the concept of mythological objects. It compares the traditional characteristics of similar fetishes in the Russian and Chinese linguoculture by analysing their appearance, magical functions, emotional impact and representation in various traditional beliefs and stories.

Key words: fetish-mythonyms, fetishism, lower mythology, Chinese linguoculture, Russian linguoculture

Митологията е онова пространство на колективното съзнание, което се появява със зараждането на цивилизацията и се превръща едновременно в неин продукт, хранилище и транслатор. Според В. М. Пивоев митологията е „едновременно процес и резултат от овладяването на света“² (Пивоев 1991: 99). В нея и чрез нея се актуализират и до днес единиците на *митологичното съзнание*³.

Едни от най-древните единици на митологичното съзнание са фетишите. Според А. Лосев фетишът представлява „най-обикновен чувствен предмет, на който се придават чисто човешки функции, при това

¹ Статията е разработена в рамките на програмата „Млади учени и постдокторанти“, Фаза 2.

² Преводът тук и по-долу е наш (Е. М.).

³ Концепцията за същността, функциите и особеностите на *митологичното съзнание* е разработена подробно от В. М. Пивоев в монографията „Мифологическо съзнание как способ освоения мира“ („Митологичното съзнание като начин за овладяване на света“) (вж. Пивоев 1991).

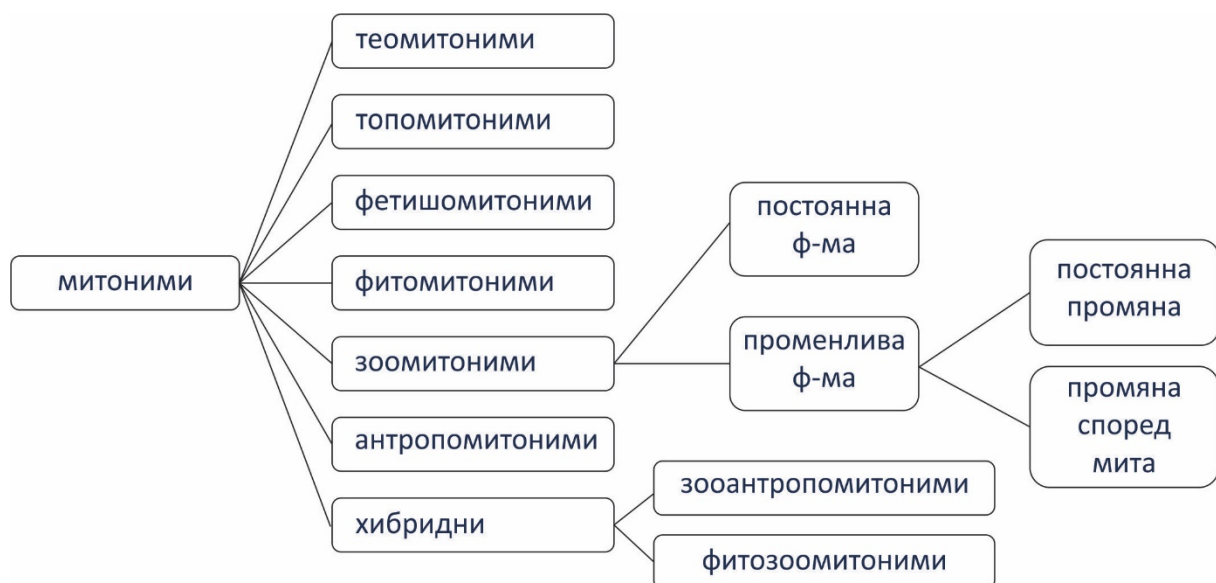
първобитночовешки, т.е. свързани с лова и събирачеството“ (Лосев 1996: 45). Тези предмети са „надарени със сили, които по принцип не им принадлежат, това е т. нар. демонична същност, която става неразделна част от тях. Неразделимостта сама по себе си възниква от първобитната неспособност да се различи вътрешното от външното“ (пак там).

В настоящата статия ще разгледаме най-разпространените в китайската и руската лингвокултура *фетишомитоними* – езикови единици, вербализиращи концептите за митологични неодушевени предмети с магическа функция. Такива са например *скатертъ-самобранка*, *молодильное ябълко* (в руската лингвокултура), *вълшебната четка шън-би 神笔 shénbǐ*, *драконовата перла лун-джу 龙珠 lóngzhū* (в китайската лингвокултура) и др.

1. Особенности на фетишомитонимите

Фетишомитонимите са специфичен подвид на *митонимите* (Фиг. 1) и като такива споделят някои от основните им характеристики:

- принадлежат към „вторичната реалност“;
- представляват резултат от митологичното мислене при структурирането на света;
- съдържат митологичен образ;
- съдържат етнокултурен компонент;
- притежават стереотипи, което прави възможно апелераването към образите в дискурса.

Фиг. 1. Лексико-семантична класификация на митонимите

От друга страна, фетишомитонимите притежават редица специфики, отличаващи ги от останалите единици митологично съдържание, върху които ще се спрем.

Фетишомитонимите са **наследник на най-ранната форма на митологично-религиозно учение**, зародила се по време на матриархата – фетишизма. Всъщност преклонението пред вещи е характерно за всички етапи на матриархата в определена степен. Съществената разлика е в разбирането за магическите функции на вещите. Фетишите се възприемат като средство за постигане на някакво желание, участват в ритуалната обредност, но за разлика от тотемите не се смятат за прародители. Границата между отделните периоди не е рязка и предполага известна дифузия на елементи и вярвания, доказателства за което намираме в изследванията на Е. Яншина върху фетиша към географски обекти (планини и реки), растения, оръжия и ритуални предмети, отразен в древно-китайски изворни източници, като „Каталог на планините и моретата“, „Исторически записки“ на Съма Циен, обредните книги на древните китайски династии (вж. Яншина 1984: 26 – 38). Според Е. Яншина култът към планината съчетава сложни елементи на фетишизъм и тотемизъм, които постепенно придобиват анимистични черти (Яншина 1984: 35).

Отгласи за това откриваме и в приказното пространство на двете лингвокултури, където понякога магическите предмети „оживяват“. Те не просто изпълняват определени функции, но и разговарят с главния герой или проявяват „човешки“ характер.

Именно **приказното пространство е основният дискурс на репрезентация** на фетишомитонимите. Понякога те се срещат и в междинните постмитологични жанрове на биличките (р.е. – былички) и билините (р.е. – былини).

На текстуално ниво фетишомитонимите са съхранени основно под формата на магически предмети, които героите използват. Нямаме точни митологични данни за произхода и развитието им. За сравнение – *змеят* в руската лингвокултура, както и китайският дракон *лун* 龍 *lóng* също участват в сюжети на приказки, но информацията за първообразите откриваме в самите митологични и постмитологични текстове. При фетишомитонимите **доказателствата за митологичен произход са косвени**, а първообразите могат да бъдат само частично реконструирани. Сред косвените доказателства за митологичния произход на вълшебните предмети в приказките най-показателни са:

- принципите на фетишизма, кодирани в поведението на магическите предмети;
- древните артефакти, изобразяващи магически предмети.

Сред основните принципи на фетишизма, кодирани в поведението на предметите, са не само магическите им функции и преклонението пред тях (героите спазват определен ритуал, за да ги получат, често извършват някаква форма на жертвоприношение), но и връзката с хтоничното.

В. Проп обособява специфична „група предмети, чиято вълшебна сила се основава на това, че са донесени от царството на мъртвите. Тук спадат водата, възвръщаща живота или зрението, ябълките, даряващи младост, покривките, осигуряващи вечна храна и изобилие и т.н.“ (Проп 2000: 167). В царството на мъртвите всичко е в изобилие, а богатата са достъпни, без да предполагат физически труд и борба с природата. Принципите на хтоничния фетишизъм се разглеждат и от А. Лосев в изследванията му върху древногръцката митология и по-конкретно – периода на титаните (Лосев 1996: 48 – 49).

Хтоничната природа на фетишомитонимите може да бъде изследвана, а изводите за нея – допълнително прецизирани в рамките на последващи разработки.

Втората група косвени доказателства за митологичната природа на магическите предмети в приказките е свързана с наличието на артефакти, най-често изображения на тези предмети. От изследователска гледна точка интересни са раннохристиянските стенописи „Възкресението на Лазар“, на които Иисус е изобразяван с вълшебна пръчка в ръка (вж. Фиг. 2, А и Б).

А. Фреска от катакомбата на Петър и Марцелин, втората половина на III в. – началото на IV в.

Б. Фреска от катакомбите на Джиордани, IV в., Рим

Фиг. 2 (А, Б). „Възкресението на Лазар“

Първите християни, чието мислене е било в много голяма степен повлияно от митологичното, все още не са могли да си представят

човек (макар да е Божият син) като самодостатъчен източник на магическа сила. Магическата сила е опосредствана чрез вълшебен предмет – идея, която се пренася и в приказното пространство.

Фетишомитонимите в приказното пространство (а оттам можем да предположим, че и митологичните им първообрази) са **помощни средства за сюжета**, а не герои. Да вземем за пример билината „Добрыня Никитич и Змей Горыныч“. Сюжетът разкрива противоборството между двамата герои, завършило с победата на Добрыня Никитич. В билината са заложени три разпознаваеми от носителите на руската лингвокултура митонима – антропомитонимът *Добрыня Никитич*, зоомитонимът *Змей Горыныч* и фетишомитонимът *меч кладенец*. При това *меч кладенец* сам по себе си не е герой на сюжета, той не изпълнява волево своите функции, а е просто средство, чрез което се осъществява противоборството между героите.

Интересна е разликата между сюжетната функция на фетишомитонимите в руското и китайското приказно пространство.

За руската лингвокултура магическите предмети са инструмент за преодоляване на препятствията. Доказвайки, че е достоен за свръхестествена помощ, героят ги получава като средство, което му помага да стигне до истинската награда, обикновено жена и/или царство (например *живая вода* и *мертвая вода*, чрез които героят се съживява, за да продължи по пътя си в „Иван Царевич и Серый волк“).

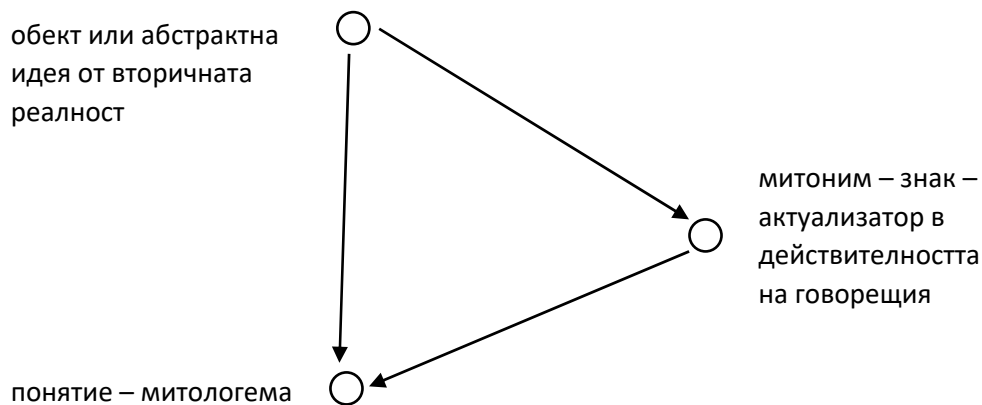
В китайското приказно пространство магическите предмети са самата награда, която героят получава за постъпките си (например *драконовата перла лун-джу* 龙珠 *lóngzhū*, умножаваща благата, получена от главните герои за честността и добротата им, в приказките „Драконовата перла“ и „Драконовите плочки“). В някои случаи китайската лингвокултура предвижда получаването на магичен предмет като наказание за простъпките на човек. Когато героят Ча се проявява като алчен и жесток човек, *драконовата перла лун-джу* 龙珠 *lóngzhū* променя функциите си. Тя превръща Ча в дракон *лун* за наказание (вж. „Приказка за Ча, който се превърнал в дракон лун“).

Гореспоменатите сюжети разкриват и още една разлика между фетишомитонимите в двете лингвокултури – докато за руската е характерна постоянна проява на едни и същи магически функции у съответния предмет, **китайската лингвокултура допуска многофункционалност и непостоянство на фетишомитонимите.** При това вълшебните предмети показват положителната си страна само за добрите герои (например *вълшебната четка* 神笔 *shénbǐ*, която спира да „съживява“ нарисуваното, когато попада в ръцете на алчни чиновници, от приказката „Вълшебната четка“).

В китайското приказно пространство прави впечатление **свързаността на конкретен фетишомитоним с конкретна приказка** (изключение е *драконовата перла лун-джу 龙珠*), докато в руското приказно пространство фетишомитонимите се повтарят в множество сюжети.

Последната особеност на фетишомитонимите се отнася и до двете лингвокултури и е свързана с връзката между митологичния обект, митологемата (концепта, идеята за него) и митонима. В своето дисертационно изследване върху лингвокултурологичния потенциал на митонимите предлагаме онагледяването на тази връзка чрез преосмисляне на Семантичния триъгълник на Фреге (Миланова 2021: 11 – 12).

Според Семантичния триъгълник на Фреге зад всяко понятие стои обект от действителността (денотат), който се означава със знак. В общия случай митонимите назовават митологични обекти, принадлежащи към т. нар. *вторична реалност* (по В. Красних). Много от елементите на *вторичната реалност* не могат да бъдат характеризирани като съществуващи обекти, а като абстрактни идеи, следователно зад всяко понятие (митологема) ще стои обект или абстрактна идея от вторичната реалност. Те се означават със знак (митоним), който ги актуализира НЕ във *вторичната реалност*, а в действителността на говорещия (вж. Фиг. 3).

Фиг. 3. Семантичен триъгълник на Фреге
в рамките на митологичния дискурс

Особен обаче е случаят с фетишомитонимите. При тях наблюдаваме **частично наличие на денотат**. За сравнение ще вземем зоомитонима *Змей Горыныч* и фетишомитонима *молодильное яблоко*. При *Змей Горыныч* денотатът съществува единствено и изцяло във вторичната реалност. В случая с *молодильное яблоко* съществува прототип на денотата и извън вторичната реалност. Физическият обект, носител на магическите функции, е част от действителността на говорещия.

2. Универсални архетипи при фетишомитонимите

Изследването на фетишомитонимите в двете лингвокултури извежда някои основни архетипи, които се повтарят. Това са образните функционални основи, залегнали в основата на митологемите. Макар в двете лингвокултури митологемите да се различават, архетипите, върху които са изградени, съвпадат. Тези архетипи до голяма степен отразяват представата на древните хора за блага, които ги очакват в отвъдното. Сред основните са:

- предмет, даряващ изцеление/ безсмъртие/ младост – *мертвая и живая вода; молодильное яблоко; праскови на безсмъртието* (蟠桃 *pántáo*);
- всесилно оръжие – *меч кладенец; 金箍棒 jīngūbàng* – *вълшебната тояга на Сун У-кун* (от „Пътешествие на Запад“);
- предмет, осигуряващ изобилие от храна/богатства – *драконова перла* (龙珠 *lóngzhū*); *скатерть-самобранка*;
- предмет, осигуряващ бързо придвижване/летене/преодоляване на пространства – *сапоги-самоходь; 牛皮 niúpí* – *бича кожа* (от приказката 牛郎织女 *niúlángzhīnǚ* „Пастирът и тъкачката“);
- изпълняващ желаня предмет/творящ предмет – *палочка-выручалочка, 神笔 shénbǐ* – *вълшебната четка*;
- вълшебна „облечка“ на човек – *лягушачья шкура* (вж. „Царевна-лягушка“), *перата на дъщерята на духа на Жълтата река Хъбуо* (河伯 *hébó*) от едноименната приказка, *картини на момичета* (в различни сюжети).

3. Еквивалентност при фетишомитонимите

Наличието на общи архетипи в двете лингвокултури дава основание да се търси еквивалентност между фетишомитонимите. Тези архетипи обаче обикновено стоят в основата на различни митологеми, следователно, ако говорим за еквивалентност, то тя често няма да бъде пълна. Еквивалентността може да бъде разгледана на три нива:

- функционална еквивалентност, която се базира на архетипа;
- образна еквивалентност, която се базира на физическия облик на фетишомитонима;
- сюжетна еквивалентност, базирана на сюжетите, в които участва фетишомитонимът.

За пълна еквивалентност между митологемите говорим тогава, когато съвпадат и трите нива. В повечето случаи обаче съвпадат или

частично съвпадат едно/две нива. Да разгледаме съществуващите в двете култури средства за осигуряване на вечна младост, които чисто формално са плодове (срв. *молодильное яблоко* и *прасковите на безсмъртието 蟠桃 pántáo*). Тук съпадението е на функционално и частично – на образно ниво и можем да говорим за еквивалентност, даваща основание за сравняване на двата фетишомитонима. Когато обаче еквивалентността е само на образно ниво, при това частична, по-скоро ни се вижда неточно да определяме два фетишомитонима като еквивалентни. Такъв е случаят с *лягушачья шкура* и *бичата кожа 牛皮 niúpí*. В първия случай говорим за зооморфната „облечка“ на героинята, омагьосана от зъл вълшебник (вж. „Царевна-лягушка“), а във втория – за средство за бързо придвижване, предоставено на пастира от верния му бик, за да стигне до любимата си (вж. *牛郎织女 niúlángzhīnǚ* – „Пастирът и тъкачката“).

Смесването на нееквивалентни фетишомитоними води до риск от информационно изкривяване при усвояването им в нова култура. „Смята се, че културата е определена форма на обществено съществуване на хората, под която те си присвояват колективния опит“ (Тенчева 2011: 288). Често усвояването на чужда култура става именно чрез преводите на приказки или други съвременни жанрове, като филми, романи, игри и др., в които присъстват магически предмети.

Като вербализатори на единиците на митологичното съзнание фетишомитонимите са част от нематериалното наследство на древността, в което са кодирани вярванията, възприятията и преднаучното знание на нашите предци. Изучаването им е от съществено значение за разбирането на механизмите на митологичното съзнание, които продължават да действат на подсъзнателно ниво и в съвремието.

ЛИТЕРАТУРА

- Лосев 1996:** Лосев, А. Ф. *Мифология греков и римлян*. [Losev, A. F. *Mifologiya grekov i rimlyan*.] // Сост. и ред. А. А. Тахо-Годи. Москва: „Мысль“, 1996. 975 с. ISBN 5-244-00812-9.
- Миланова 2021:** Миланова, Е. Д. Лингвокултурологичен потенциал на митонимите в руския и китайския език (автореферат). [Milanova, E. D. *Lingvokulturologichen potentsial na mitonimite v ruskiya i kitayskiya ezik (avtoreferat)*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021.

- Пивоев 1991:** Пивоев, В. М. *Мифологическое сознание как способ освоения мира.* [Pivoev, V. M. Mifologicheskoe soznanie kak sposob osvoeniya mira.] Петрозаводск: Карелия, 1991, 111 с., ISBN 5-7545-05848-5.
- Проп 2000:** Пропп, В. Я. *Исторические корни волшебной сказки. Научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова.* [Propp, V. Ya. Istoricheskie korni volshebnoj skazki. Nauchnaya redaktsiya, tekstologicheskij kommentarij I. V. Peshkova.] Москва: Лабиринт 2000. 336 с. ISBN 5-87604-008-8.
- Тенчева 2011:** Тенчева, Б. *За българската реклама като обект на изучаване от гледна точка на културологията.* [Tencheva, B. Za balgarskata reklama kato obekt na izuchavane ot gledna tochka na kulturo-logiyata.] // Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, том 49, кн. 1, сб. Б, Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, 276 – 289. ISSN 0861-0029.
- Яншина 1984:** Яншина, Э. М. *Формирование и развитие древнекитайской мифологии.* [Yanshina, E. M. Formirovanie i razvitie drevnekitayskoj mifologii.] Москва: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука“, 1984, 248 с.

ИЗОБРАЖЕНИЯ

- Фреска от катакомбата на Петър и Марцелин, втората половина на III в. – началото на IV в. – „Възкресението на Лазар“. // В: „Двери на православието“ <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,130/catid,94/id,19111/view,article/> (10.12.2023).
- Фреска от катакомбите на Джиордани, IV в., Рим – „Възкресението на Лазар“. // В: „Двери на православието“ <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,130/catid,94/id,19111/view,article/> (10.12.2023).

Докторанти

О ФЕНОМЕНЕ ХЕЗИТАЦИИ ПРИ ОВЛАДЕНИИ РУССКИМ ЯЗЫКОМ БОЛГАРСКИМИ СТУДЕНТАМИ

Виктория Недялкова

Софийский университет имени св. Климента Охридского

HESITATION PHENOMENA IN THE SPEECH OF BULGARIAN STUDENTS LEARNING RUSSIAN LANGUAGE

Viktoria Nedyalkova

St. Kliment Ohridski University of Sofia

This article focuses on the analysis of hesitation phenomena in the spontaneous monologue speech of Bulgarian students studying the Russian language. During the study, a personal database of recordings was created and an analysis of the spoken texts was carried out. Students read and retold the parable “The Master of the Mountain.” The retellings were recorded and analyzed by PRAAT software. Using auditory, descriptive-analytical, instrumental and statistical analysis, the exponents of hesitation were identified. The analysis showed that markers of the speech-generating process lead to isochrony of utterances and are closely related to difficulties in foreign language planning, execution and cognitive processes.

Key words: hesitation phenomena, spontaneous monologue, silent and filled pauses, self-corrections

Принципы организации и структурирования живой устной речи давно вызывают интерес ученых. И если исследования в области просодии устной звучащей речи, порождаемой наивными носителями языка, получили свое развитие еще в середине прошлого столетия в работах Н. Д. Светозаровой, Н. В. Черемисиной, Л. В. Златоустовой, С. В. Кодзасова, О. Ф. Кривновой, В. В. Потапова и др., то многие вопросы интерферированной речи, т.е. речи, порождаемой учащимися на неродном языке спонтанно, все еще ждут своего дальнейшего решения.

Интересно проследить, как именно реализуется изучаемый в данном исследовании русский язык в речи болгарских студентов. Объектом анализа являются не столько лингвистические единицы сами по

себе, сколько их функциональные и прагматические составляющие в пределах порождаемого говорящим текста.

Устная речь может быть подготовленной или неподготовленной, звучащий текст – предварительно подготовленным или спонтанным. Следует учитывать, что „устную форму речи могут отличать разного рода неполнота высказывания, в том числе и на фонетическом уровне: неровность темпа, слишком длинные паузы и паузы, связанные с поиском нужного слова, случаи отступления от грамматического членения предложений, большое количество акцентных выделений, проявление неполноты высказывания, восполняемой внеязыковыми средствами общения и ряд других особенностей“ (Иванова-Лукьянова 1989: 115). Спонтанность может рассматриваться как „...степень импровизации говорящего в процессе порождения речи, степень его свободы в выборе языковых средств и соответственно свободы вторичного текста от первичного“ (Богданова, Бродт 2007: 35).

Одна из важнейших составляющих спонтанной устной речи – просодия. Когда мы слушаем любое высказывание, важно его целостное восприятие: мелодика речи, темп, тембр говорящего, ритмическая организация. В процессе линейного построения высказывания говорящему нередко приходится замедлять темп, делать паузы, чтобы обдумать и спланировать следующий речевой ход. Нарушение плавности речевого потока ведет к приостановкам и часто сопровождается различного рода хезитациями: паузами (заполненными и незаполненными), повтором лексической единицы или фрагмента высказывания, речевыми обрывами и прочее.

Насыщенность речи паузами хезитации „представляет собой характернейшую особенность спонтанной устной речи (как непринужденной, разговорной, так и более официальной), отражающую ее сиюминутность, творческий характер“ (Бондарко, Вербицкая, Гейльман 1988: 149).

Разные наименования явления хезитации в научной литературе свидетельствуют о том, что единая терминология все еще не утвердилась. Лоунсбери называет это явление „hesitation phenomena“, Б. Я. Ладыженская в своей работе говорит о „вставных элементах“, Н. В. Богданова-Бегларян использует термин „хезитативы“, В. С. Елистратов – метафорическое наименование „слова-тунеядцы“. По словам Э. Б. Яковлевой, „избавляться от них так же нелепо, как избавляться от способности мыслить“ (Яковлева 2016: 63). Несмотря на то, что еще недавно некоторые исследователи определяли хезитацию как отрицательный феномен, на данный момент его коммуникативная значимость не вызывает сомнений. „Это комплексный полифункциональный феномен

поисково-коррективного характера, неотъемлемый атрибут устно порожденного высказывания, реализуемый на уровне речевого автоматизма“ (Яковлева 2016: 6).

В устной речи каждого человека можно найти проявления хезитации. Паузы хезитации могут быть обусловлены разными факторами, когда человек говорит на родном языке и когда строит свое высказывание на неродном языке.

Объектом настоящего исследования является спонтанная монологическая речь. Цель исследования – рассмотреть синтагматический и хезитационный уровень членения и выявить экспоненты хезитации.

Поставленная цель определила необходимость решения следующих задач: 1) подбор дикторов (носителей языка и дикторов-болгар с продвинутым уровнем владения языком); 2) выбор материала для записей; 3) разработка анкеты для информантов; 4) запись материала с помощью программы PRAAT; 5) орфографическое и фонетическое нотирование с выделением различных уровней (фраз, фонетических слов, слогов).

Для целей исследования была создана собственная база данных записей звучащей речи, которая продолжает дополняться новым материалом.

Основные методы работы: слуховой анализ записей (аудитивный), инструментальный, описательно-аналитический (контекстный) анализ, квантитативный анализ (метод количественных подсчетов), статистический метод.

Экспериментальным материалом послужили записи интерферированной русской речи болгарских студентов. В эксперименте в качестве информантов участвовало 5 студенток отделения русской филологии Софийского университета из разных регионов Болгарии. Возраст дикторов 21 – 23 года. Уровень владения языком – B2+.

Аннотирование звучащих текстов производилось автором вручную.

Мы придерживаемся точки зрения, что в полной мере степень усвоения иностранного языка проявляется не в отдельно построенном высказывании, а в порождении более сложной единицы – текста. Из всех видов монологической речи (рассказ на свободную тему, описание по картинке, пересказ) мы остановили свой выбор на последнем.

В исследовании стимулом для порождения неподготовленного устного пересказа как вторичного текста (или текста-деривата) явилась прочитанная самими говорящими притча „Хозяин горы“.

Спонтанный монолог – это чаще рассказ говорящего, адресованный реальному или воображаемому слушателю, самому себе. Это максимум самовыражения говорящего. В то же время пересказ-монолог

отличается определенной степенью подготовленности на уровне структуры и сценария, заданного исходным текстом. Как отмечает Т. Алексиева, степень спонтанности монолога-пересказа „сопряжена с такими факторами, как: 1) наличие замысла в сознании говорящего; 2) четкое определение темы и сюжетности“ (Алексиева, 2020: 334).

В ходе анализа монолога-пересказа были выявлены экспоненты хезитации, которые представлены ниже на диаграмме (Диаграмма 1). Из всех отмеченных в проанализированном материале пауз, паузы молчания (абсолютные, физические паузы) встречаются чаще (44%), чем заполненные паузы (парафоны) (34%). Растяжки гласных (реже сонорных согласных) в финале синтагмы составляют 19%. В речи дикторов зарегистрировано мало самокоррекций (3%), что можно объяснить сравнительно высоким уровнем владения языком.

Диаграмма 1: Экспоненты хезитации в пересказе.

Физические паузы являются естественным способом членения речи на интонационно-смысловые единицы – фразы, синтагмы. Однако, в исследуемом материале мы отметили довольно большое количество физических пауз, а почти пословное членение порождаемого дискурса позволяет констатировать связь появления пауз молчания с процессами поиска, „...их появление является внешним отражением когнитивных процессов, связанных с проблемой выбора языковых единиц, планирования высказывания в целом и осуществлением самоконтроля говорящим“ (Алексиева 2004: 43). Диктор порождает текст не в виде плавного линейного континуума, а в виде квантов – небольших речевых ходов.

Наблюдаемая дистрибуция пауз обуславливает дробность членения порождаемого текста. Почти каждая единица речевого потока обрамляется с двух сторон паузами разной длительности (Рис. 1 и 2), ко-

торые дают время обдумать следующий „шаг“. Во время паузы говорящий совершает отбор лексических единиц для дальнейшего построения высказывания:

- (1) (пауза 1.129)¹ Он а-а-а (0.612) посоветовал а-а-а (0.398) (пауза 1.531) хозяина горы (пауза 1.573) (Рис. 1);
- (2) (пауза 0.719) Однажды (пауза 1.316) а-а-а (0.419) (пауза 0.682) он (пауза 0.161) нашел (пауза 0.798) ь-ь-ь (0.473) (пауза 0.461) такое спокойное место (Рис. 2).

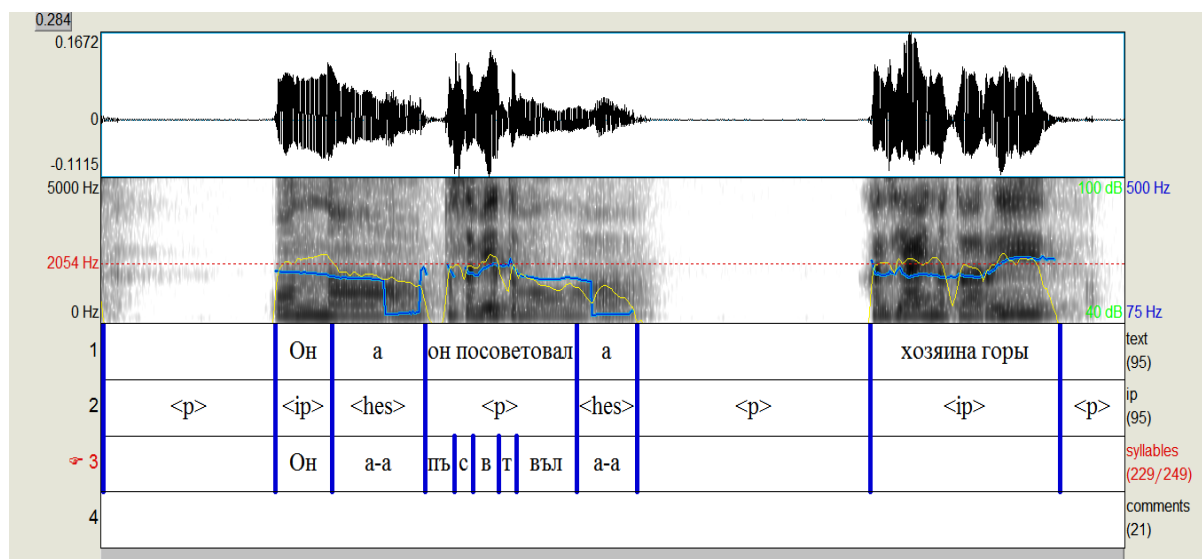

Рис. 1. Спектрограмма и интонограмма синтагмы „Он посоветовал / хозяина горы“

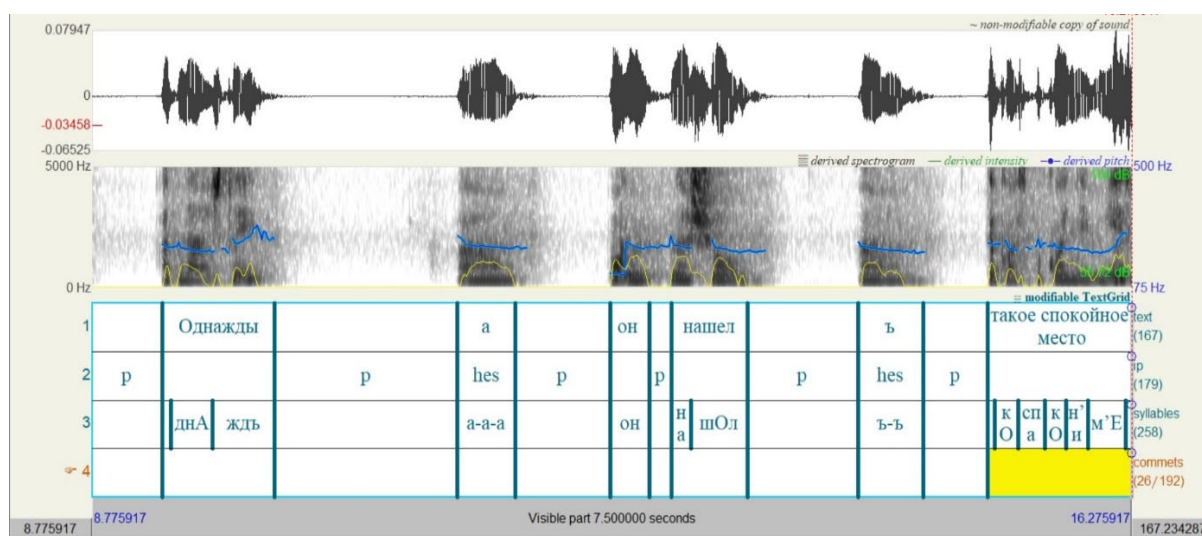

Рис. 2. Спектрограмма и интонограмма синтагмы „Однажды / он / нашел / такое спокойное место“

¹ В скобках указывается длительность выделенного сегмента и пауз в секундах.

В роли заполнителей пауз в анализируемом материале чаще всего встречаются пролонгированные вокальные филлеры:

(3) ...*(пауза) а-а () Это место было а-а () (пауза).*

С помощью экспонентов (пауза и парафон (а-а) + пауза молчания) говорящий структурирует свое высказывание. Они выступают своего рода маркером, указывающим на поиск говорящим искомого слова или возникшие трудности в построении высказывания, что обуславливает дробность синтагматического членения и сопровождается обилием различного рода пауз, замедлением темпа, наличием пролонгированных заполнителей.

Следующий пример указывает на затруднение содержательного плана или выбора лексической единицы:

(4) ...*завести (пауза) своего рода стопанство чтобы а-а-а (пауза)...*

В этом примере можем отметить рассогласованность просодических и синтаксических границ. Подчинительный союз *чтобы* + звучащая пауза, заполненная нелексическим звуком – парафоном (а-а) + пауза молчания, образуют хезитативную цепочку, которая является признаком того, что говорящему нужно время, чтобы обдумать свой следующий „шаг“ и продолжить высказывание.

В исследуемом материале, хотя и довольно редко, в роли заполнителей пауз выступают и пролонгированные филлеры эм, м, ъм:

(5) *(пауза) а-а-а (пауза) начал жить (пауза) там (пауза) ъ-ъ-м (пауза)* (Рис. 3).

Наличие более типичного для родного языка дикторов пролонгирования (ъ-м) является влиянием болгарского языка на способ заполнения паузы, несмотря на то, что говорящие демонстрируют продвинутый уровень владения русским языком (Рис. 3):

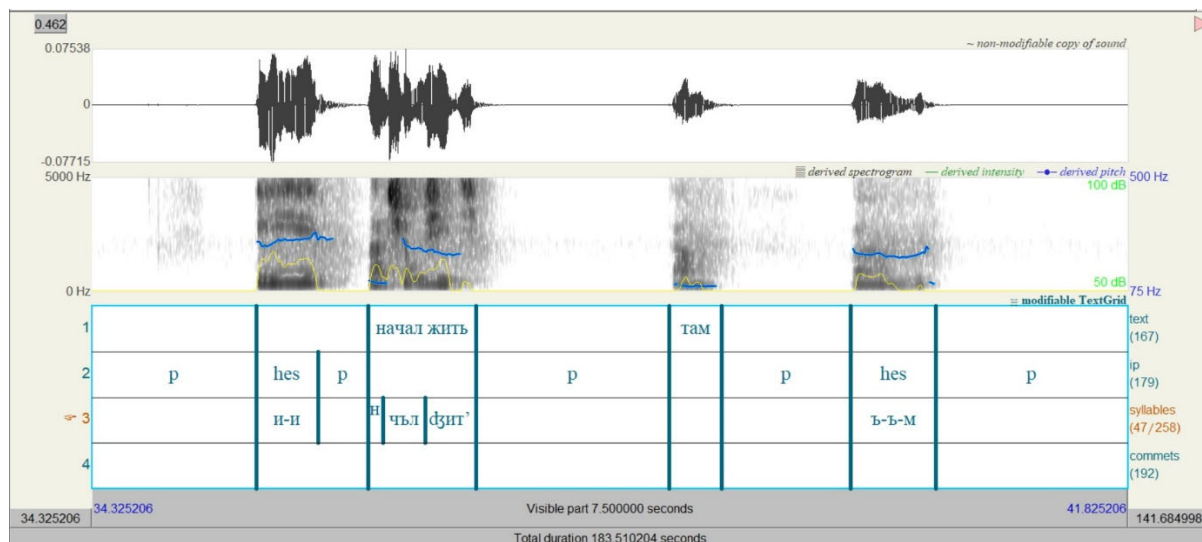

Рис. 3. Спектрограмма и интонограмма синтагмы
 „...а-а-а / начал жить / там / Ъ-Ъ-М...“

Можно предположить, что стремление выбрать лексическую единицу, грамматически правильно организовать высказывание являются основными целями дикторов. В отличие от обрывов на лексическом и грамматическом уровнях, когда самоконтроль говорящего повышен и наблюдается реализация автокоррекции, такого рода пролонгации остаются незамеченными, но указывают на интерферированность речи. На данном этапе исследования таких примеров нами обнаружено немного, но так как они имеют место в речи студентов, следует обратить внимание не только на сам факт проявления хезитации, но и на способ ее реализации.

Растяжки гласных и согласных в финали синтагмы, пролонгация последнего слога синтагмы, зафиксированные в исследуемом нами материале, являются признаком трудности, связанным с выбором следующей лексической единицы, обдумыванием построения высказывания:

(6) *Он а-а-а посоветивал а-а-а (пауза) хозяина горы-ы (0.439) (пауза).*

Длительность гласного **Ы** (0.439 сек.) превышает норму в четыре раза (Рис. 4):

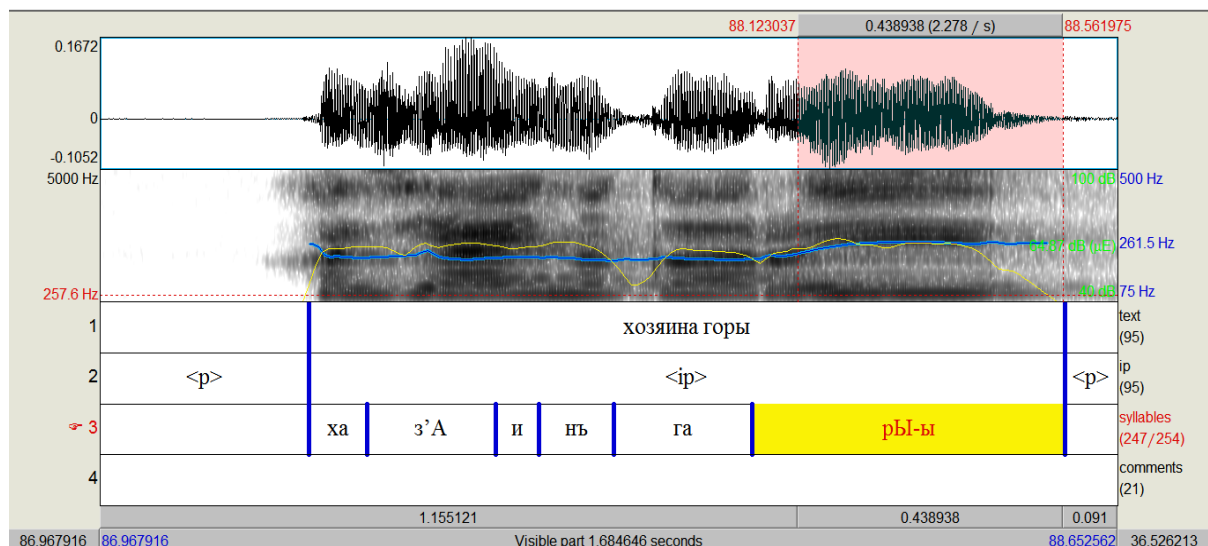

Рис. 4. Спектрограмма и интонограмма синтагмы „...хозяина горы-ы...“

(7) *Текст рассказывает нам о человеке, (пауза), чья мечта **была-а**... (0.229).*

Длительность гласного *А* – 0.229 сек, свидетельствует о моменте обдумывания. Так как говорящему нужно время, чтобы продолжить монолог, наблюдается замедление темпа речи и пролонгирование гласных.

Неотъемлемой частью спонтанной устной речи являются речевые сбои: ложные начала, перестройки, повторы, самокоррекции. „Автокоррекция представляет собой не только финальный этап порождения речи, но и необходимую реализацию обратной связи, при которой срабатывает механизм контроля за языковой правильностью высказывания...“ (Алексиева 2017: 99). Реализация автокоррекции приведена в следующем примере:

(8) *Этот человек **бул= а-а** (0.196) **был а-а** (0.515) (пауза 0.507) так сказать мудрец.*

Говорящий, контролируя процесс порождения речи, осознает, что высказывание нуждается в коррекции и делает контактное исправление – замену звуков при произношении из-за допущенной оговорки. Момент затруднения сопровождается заполненной паузой (Рис. 5):

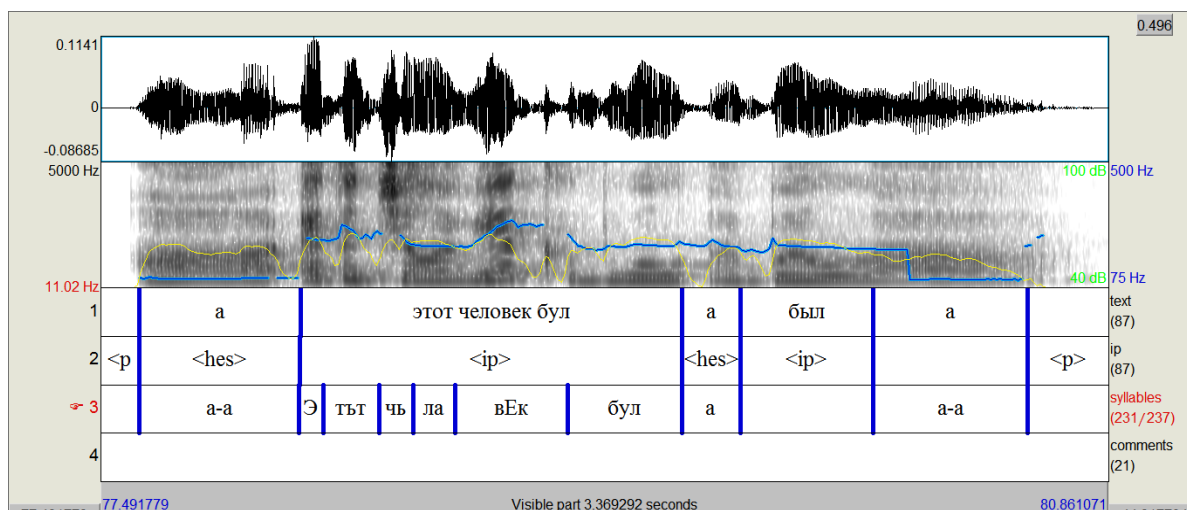

Рис. 5. Спектрограмма и интонограмма синтагмы „Этот человек бул / был так сказать мудрец.“

Незначительное количество зарегистрированных нами в аннотированных записях самокоррекций дикторов можно объяснить высоким уровнем владения языком. С другой стороны, большое количество заполненных и незаполненных пауз, относительная изохронность отрезков речевого высказывания, замедление темпа произношения, выраженное в пролонгировании гласных в финали слова, указывают на трудности в построении высказывания или поиск искомого слова и обуславливают дробное, почти пословное, членение.

В заключение можно сказать, что появление подобных пауз в речи связано с основными этапами порождения высказывания – синхронностью обдумывания (поиском адекватного слова или грамматической формы и т.д.) и продуцирования речи и тесно связано с когнитивными процессами.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева 2004:** Алексиева, Т. И. Структура и просодические характеристики фонетического слова в русской и болгарской подготовленной и спонтанной речи. [Aleksieva, T. I. Struktura i prosodicheskie karakteristiki foneticheskogo slova v russkoj i bolgarskoj podgotovlennoj i spontannoj rechi.] София: Херон Прес, 2004.
- Алексиева 2017:** Алексиева, Т. И. Явления хезитации в русском спонтанном дискурсе. [Aleksieva, T. I. Yavlenie hezitatsii v russkom spontannom diskurse.] София: Парадигма, 2017.

- Алексиева 2020:** Алексиева, Т. Коннекторы в роли хезитации в устной речи. [Aleksieva, T. Konnektory v roli hezitatsii v ustnoj rechi.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 58, кн. 1, сб. А. Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 332 – 341.
- Богданова, Бродт 2007:** Богданова, Н. В., Бродт, И. С. Спонтанный монолог: синтаксические характеристики текста и уровень речевой культуры говорящего. [Bogdanova, N. V., Brodt, I. S. Spontannij monolog: sintaksicheskie harakteristiki teksta i uroven' rechevoj kul'tury govoryashhego.] // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9. Выпуск 1. Часть 1*. 2007, 35 – 43.
- Бондарко, Вербицкая, Гейльман 1988:** Бондарко, Л. В., Вербицкая, Л. А., Гейльман, Н. И. и др. Фонетика спонтанной речи. [Bondarko, L. V., Verbitskaya, L. A., Gejl'man, N. I. et al. Fonetika spontannoј rechi.] Под. ред. Н. Д. Светозаровой. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988.
- Иванова-Лукьянова 1989:** Иванова-Лукьянова, Г. Н. Функциональный подход к изучению суперсегментной фонетики. [Ivanova-Luk'yanova G. N. Funktsional'nyj podhod k izucheniyu supersegmentnoj fonetiki.] // *Сборник Проблемы структурной лингвистики 1985 – 1987*. Москва: Наука, 1989, 103 – 120.
- Яковлева 2016:** Яковлева, Э. Б. Речевые хезитации: формальный и функциональный аспекты: Аналит. обзор. [Yakovleva, E. B. Rechevye hezitatsii: formal'nyj i funktsional'nyj aspekty: Analit. obzor.]. РАН. ИНИОН, Москва, 2016.

**КРЪГЛА МАСА
ПО ОНОМАСТИКА
„СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА –
ДИАХРОНЕН
И СИНХРОНЕН ПРОЧИТ“**

**В памет на
проф. д-р Иван Чобанов**

NAZWISKO CZOBANOW W POLSKIM SYSTEMIE ANTROPONIMICZNYM

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

THE SURNAME CHOBANOV IN THE POLISH ANTHROPONYMIC SYSTEM

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Adam Mickiewicz University of Poznań, Poland

The suffixal form of the surname *Czobanow*, based on the noun *czoban*, is not characteristic of the anthroponymous system of the Polish language, although currently there are three people with the surname *Czobanow* living in Poland. Since the Polish language has assimilated the Turkish apelativum *çoban* via Wallachian or Ukrainian, in the Polish language naming system we are dealing with forms derived from *czaban* and *caban*. The author discusses the penetration of these appellatives into the Polish language, their geographical spread and ways of deriving surnames from them. She also draws attention to the abundance of the various forms.

Key words: anthroponymy, foreign surnames, apellative surnames, borrowings

Wstęp

Niniejszy artykuł powstał dla upamiętnienia postaci zmarłego niedawno prof. dra Iwana Czobanowa, w którego dorobku istotne miejsce zajmowały dociekania antroponomastyczne. Iwan Czobanow przez kilka lat pracował jako lektor języka bułgarskiego na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie pozostawił po sobie wiele wspomnień. Pozostał w naszej pamięci jako znakomity językoznawca, ale przede wszystkim jako przyjaciel kilku pokoleń bułgarystów, zawsze chętnie służący nam radą i pomocą. Dlatego – mimo iż nazwisko Czobanow nie

jest charakterystyczne dla polskiego systemu antroponimicznego – autorka tekstu postanowiła poszukać jego etymologii i śladów w polszczyźnie.

Teza i przyjęte założenia metodologiczne

Chociaż współcześni Polacy nie noszą nazwiska Czobanow, w przeszłości – to znaczy w okresie, gdy I Rzeczypospolita¹ zajmowała obszary wysunięte daleko na wschód i zamieszkiwała ją ludność wschodniosłowiańska (czyli przodkowie dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów) – mogło być inaczej. Wprawdzie system antroponimiczny był wówczas dopiero w okresie kształtowania, ale jeśli ludność I Rzeczypospolitej znała rzeczownik stanowiący podstawę słowotwórczą nazwiska Czobanow, to jest wielce prawdopodobne, że był w użyciu również taki antroponim.

Poszukiwania śladów nazwiska Czobanow w polszczyźnie zostaną więc przeprowadzone w oparciu o analizę danych słownikowych (głównie słowników etymologicznych i dialektalnych)

Analiza danych leksykograficznych

Poszukiwania nazwiska *Czobanow* w słownikach nazwisk polskich – zarówno tradycyjnych², jak i elektronicznych (<https://nazwiska.ijp.pan.pl/>)³ – kończą się niepowodzeniem, czyli brakiem danych na temat tego antroponimu. Czy jednak oznacza to, że takie nazwisko w świadomości Polaków nie istnieje, że nigdy się z nim nie zetknęli? Takiej pewności mieć nie możemy, chociaż nazwiska tworzone za pomocą przyrostka *-ow* nie są charakterystyczne dla polskiego systemu nazewniczego i noszą je najczęściej osoby w jakiś sposób związane ze wschodnimi krańcami dawnej Rzeczypospolitej lub obcokrajowcy. Z dużym prawdopodobieństwem

¹ I Rzeczypospolita, czyli Rzeczypospolita Obojga Narodów (łac. *Res Publica Utriusque Nationis*), zwana również Rzeczypospolitą szlachecką – państwo złożone z Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego powstałe w roku 1569 na mocy unii lubelskiej, przestało istnieć w wyniku rozbiorów dokonanych przez Rosję, Prusy i Austro-Węgry w 1795 roku.

² Chodzi tu o następujące słowniki: K. Rymut, *Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1-2, Kraków, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1999; idem, *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 1-10, Kraków, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1992-1994; idem, *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku*, Kraków, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 2003.

³ Jest to *Internetowy słownik nazwisk w Polsce* (dalej ISNP).

możemy stwierdzić, że w granicach II Rzeczypospolitej⁴ (która była państwem wielonarodowościowym, i której granice sięgały daleko na południowy wschód od dzisiejszych granic) mogli zamieszkiwać obywatele noszący nazwisko Czobanow lub inne, podobne, utworzone od tej samej podstawy słowotwórczej.

Strona internetowa *Nazwiska w Polsce. Baza Nazwisk według rejestru PESEL* informuje, że obecnie w bazie nazwisk⁵ brak nazwiska Czobanow w formie męskiej, widnieje jedynie żeńska postać tego nazwiska – Czobanowa, którą odnotowano w województwie małopolskim⁶. W grudniu 2017 r. nosiła je tylko jedna osoba, natomiast w roku 2023 r. w polskich rejestrach widniały już 3 osoby o takim nazwisku.⁷ Można przypuszczać, że są to osoby narodowości ukraińskiej, które po wybuchu wojny wywołanej przez Rosję znalazły schronienie na terenie naszego kraju. Przypuszczenie to jest o tyle uzasadnione, że w dialektach ukraińskich funkcjonuje rzeczownik *чобан*, powszechnie używany jest także sufiks *-ow*, zatem występowanie nazwiska Czobanow w ukraińskim systemie antroponimicznym nie byłoby niczym zaskakującym.

Nie ulega wątpliwości, że także niektórzy użytkownicy polszczyzny (szczególnie w południowo-wschodnim obszarze kraju) mogą znać zapożyczony z wołoskiego (lub tureckiego przez wołoski) rzeczownik *czoban*, stanowiący podstawę słowotwórczą nazwiska Czobanow, choć znacznie bardziej rozpowszechniona jest forma *czaban*. W postaci z nagłosowym *czo-* odnotowuje go, jedynie *Słownik górali polskich na Bukowinie* w którym czytamy, że *czoban* to ‘pastuch owiec’ (Greń, Krasowska 2008: 57). Słownik przytacza również zasłyszane od informatorów przykłady, zapisywane z odzwierciedleniem dialektalnej wymowy, np. Czobany u nas pasom owcy i dojom; Czoban to najstarszy na owcy i bryndze robi. Autorzy słownika podają także inną znaną góralom bukowińskim formę wyrazu – *cioban* – oraz analogiczne formy z języków rumuńskiego (*cioban*), rosyjskiego (*чабан*) i ukraińskiego (*чобан*) (Greń, Krasowska 2008: 57-58).

Rzeczownik *czaban* odnotowany został w wielu słownikach języka polskiego. Popularny internetowy *Słownik języka polskiego PWN* podaje,

⁴ Czyli państwa polskiego od ogłoszenia niepodległości w 1918 do wybuchu II wojny światowej, czyli napaści Niemiec i ZSRR na Polskę w 1939.

⁵ System PESEL odpowiada bułgarskiemu systemowi ЕГН.

⁶ Dane dotyczące rozmieszczenia nazwisk udostępnia Ministerstwo Cyfryzacji. Województwo małopolskie graniczy z terytorium Ukrainy.

⁷ Dane obejmują okres do momentu powstania niniejszego artykułu, czyli do końca 2023 roku.

że *czaban* to ‘pasterz owiec lub wołów’ a także ‘duży wół lub baran’ (hasło *czaban.html*). Oba znaczenia opatruje kwalifikatorem „dawny” i nie przytacza przykładów użyc. Takie same definicje (‘pasterz owiec lub wołów’ oraz ‘duży wół lub baran’) odnajdujemy w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (internetowa wersja słownika, hasło 47167), który przytacza 7 przykładów zaczerpniętych ze staropolskich tekstów, w tym 2 z wyrażeniem *czaban turecki*:

a kylkonafczye myl koroni polszkyey kv wlofczy Barfzkyey chodza bradzi dobitky do Walach y do Wlofzow abo czabanow Tvreczkich. *LibLeg* 11/134; áli pochwili nie máiąc gdzie iuż wziąć/ á niechcąc z głodu zdechnąć/ vŕłyszysz o nim/ áli on iuż ná Niżie czábány Tureckie łupi/ álbo ná Slezýńskim boru pułkofzki wytrzałza. *WerGość* 222.

Autorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku* odnotowali również, że jeśli nazwą *czaban* określa się zwierzę domowe, to zwykle chodzi o woły lub barany wypasane przez „czabanów tureckich lub wołoskich”. W internetowym *Słowniku języka polskiego* znajdziemy dodatkową informację o tym, że słowem *czaban* w Galicji pogardliwie określano małomiasteczkowego handlarza zajmującego się sprzedażą wołów i krów (*Caban*, dostęp: 30.06.2023), i że słowo to pochodzi z języka wołoskiego (rumuńskiego), a pod wpływem mazurzenia⁸ przyjęło formę *caban*, która z biegiem czasu bardzo się rozprzestrzeniła. Kolejne słowniki polszczyzny (począwszy od wielotomowego słownika Samuela Bogusława Lindego wydawanego w latach 1807–1814, przez tzw. słownik warszawski Karłowicza, Kryńskiego i Niedźwiedzkiego z lat 1900–1927, słownik Doroszewskiego z lat 1958-69⁹ aż po najbardziej popularny pod koniec XX wieku 3-tomowy słownik Mieczysława Szymczaka) podawały oba rzeczowniki (tzn. w postaci podstawowej *czaban* i alternatywnej *caban*) definiując je podobnie i stosując odsyłacze. Dopiero autorzy

⁸ Mazurzenie, zwane dawniej mazurowaniem i cakaniem, to wymawianie *sz, ż, cz* i *dż* jako odpowiednio *s, z, c, dz*, np. *syja, mozes, cekać, jeżdżę* (por. <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/mazurzenie;8018.html>). Mazurzenie jest bardzo charakterystyczne dla wielu polskich dialektów, szczególnie zaś na Mazowszu i Mazurach, a także na terenie Małopolski i Śląska. Również w Wielkopolsce – na terenie niemazurzącym, w okolicach Puszczy Noteckiej w gwarze Mazurów wieleńskich (osadników z Mazowsza) występuje zjawisko mazurzenia.

⁹ W tym słowniku odnotowano dodatkowo przymiotnik *czabański*, którego użycie zilustrowane zostało przykładem z *Uskoków* Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego): „Rzuciły się na nich czabańskie psy jako lwy i rozdrzeć ich miały”.

wielotomowego *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej¹⁰ zrezygnowali z formy *caban*, definiując jedynie rzeczownik *czaban*, traktowany zresztą jako archaizm zapożyczony z języka ukraińskiego:

czaban z tureckiego *czoban* przez ukraiński *czabán*; rzecz. r.m. D. B. czabana, Ms. czabanie, l. mn. czabany//czabanowie, D. czabanów; dla zn. 2 l. mn. M. B. czabany:

1. dawny „pastuch pasący woły lub owce”: Czabani przez całe lato mieszkali w górach. *Bliskoznaczne*: pasterz, pastuch, owczarz, baca, juhas, wolarz.
2. dawny „stary wół lub owca, najczęściej przewodnik stada”. *Bliskoznaczne*: tryk, baran, wół, owca.
Por. pasterz, wół, owca, ssak, zwierzę (Zgółkowa 1996, 7: 373).

Obu form, tzn. zarówno *czaban*, jak i *caban* nie odnotowuje już natomiast najpopularniejszy współcześnie, elektroniczny *Wielki słownik języka polskiego PAN*, traktując je najprawdopodobniej jako przestarzałe, a może nawet archaiczne (por. wyszukiwarka tego słownika). Tymczasem na stronie internetowej <https://slang.pl> możemy znaleźć informację, że słowo *caban* jest nadal używane, tyle tylko, że w zmienionym znaczeniu – współczesna młodzież określa tym mianem ‘głowę’. *Caban* w zmienionym znaczeniu ‘głowa’ znalazł nowe wykorzystanie – tym razem w celach humorystycznych. Autorzy strony dotyczącej młodzieżowego slangu przytaczają następujące, zaczerpnięte z mowy potocznej przykłady użycia określenia *caban*:

- – Ale wczoraj dostałem piłką w **caban**.
– No kurde, odcięło cię na dobre 5 minut, ale spoko że już wszystko ok.
- – Ty to masz jednak **caban**.
– Co nie? Rozkminiłem ten sprawdzian jak nikt inny i to bez uczenia się na niego! (slang.pl, hasło *caban*)

¹⁰ Pięćdziesięciotomowy słownik opracowywany przez polonistów z Uniwersytetu Adama Mickiewicza i wydawany w Poznaniu w latach 1994–2005.

Jak wszystkie wyrazy niestandardowe, także *caban* w swoim młodzieżowym, slangowym znaczeniu ma bardzo ograniczone grono użytkowników.

Niederywowane nazwisko *Czaban* nosi obecnie w Polsce aż 1013 osób (w tym 539 kobiet i 474 mężczyzn) i występuje ono we wszystkich województwach. Jeszcze popularniejszy jest jego wariant *Caban* – nazwisko to nosi aż 3780 osób, zamieszkujących na terenie całej Polski, w tym 1930 kobiet i 1850 mężczyzn. Spora frekwencja tych nazwisk, a także ich rozpowszechnienie na terenie całego kraju świadczą o niegdysiejszej powszechności użycia zapożyczonego apelatywu *czaban/caban*.

Jak podaje ISNP, rzeczowniki *czaban* i *caban* stały się też (lub mogły być) podstawami do tworzenia innych nazwisk, takich jak:

- Caba – 281 nosicieli (w tym kobiety 139, mężczyźni 142). Jeśli nie pochodzi od appellativum *czaban* zmazurzonego do *caban*, to może też pochodzić od ap. *cabaj* (*czabaj* 'rodzaj sukni męskiej' SW, *cabaje* 'kontusze' SEB¹¹);
- Cabaj – 3236 nosicieli (1681 kobiet, 1555 mężczyzn), poświadczone już w zapisach z XIV w. (1388 w formie Czabay; z 1577 r. pochodzi zapis żeńskiej postaci Cabajka (Cieślikowa, red. 2007: 328); etymologia niejasna, być może taka sama jak Caba lub od słowackiego appellativum *cabaj* 'odrasteny chłapiec';
- Cabak – 405 użytkowników (kobiety 200, mężczyźni 205) – od nazwy osobowej Caba;
- Cabała – 1113 użytkowników (kobiety 583, mężczyźni 530) – od nazwy osobowej Caba;
- Cabań-ski – pochodne od nazwy osobowej Caban; z suf. *-ski*, na wzór nazwisk odmiejscowych; 363 użytkowników, w tym 202 kobiety i 161 mężczyzn;
- Caboń (229 użytkowników, w tym 122 kobiety i 107 mężczyzn) – od apelatywu *czaban* w zmazurzonej wersji *caban*; poza granicami Polski funkcjonuje w wariacie Cabon.
- Czabaj (por. Cabaj) – 223 użytkowników (112 kobiet i 111 mężczyzn).

Znacznie większą popularnością cieszą się w Polsce analogiczne znaczeniowo nazwiska utworzone od rodzimych apelatywów *pasterz*, *pastuch*. Są wśród nich: *Pasterak*, *Pasterczyk*, *Pasterny* (od przymiotnika *pasterny* – 'pasterski'), *Pasterska*, *Pasterski*, *Pasterz*, *Pastuch*, *Pastucha*, *Pasturczak* (*Pastur-cz-ak*, od nazwy osobowej *Pasturz* (ta od apelatywu

¹¹ SW – Słownik warszawski, SEB – Słownik etymologiczny Aleksandra Brucknera.

pasterz), *Pastusiak*, *Pastuszak*, *Pastuszczak*, *Pastuszek*, *Pastuszka*, *Pastuszko*. Największą frekwencją wśród wyżej wymienionych nazwisk, czyli największą liczbą nosicieli cieszą się nazwiska Pastuszka (4536 użytkowników, w tym 2310 kobiet i 2226 mężczyzn), Pastuszak (2463 użytkowników, w tym 1258 kobiet i 1209 mężczyzn) oraz Pastusiak (1592 użytkowników, w tym 832 kobiety i 760 mężczyzn).

Wnioski

Podsumowując można zatem stwierdzić, że mimo iż nazwisko Czobanow nie występuje w polskim systemie antroponimicznym, to jednak licznie reprezentowane są w nim nazwiska pokrewne ze względu na pochodzenie (tzn. motywowane różnymi formami zapożyczonego apelatywu *czaban*) oraz nazwiska pokrewne znaczeniowo, utworzone od rodzimych podstaw *pastuch* i *pasterz*. Występowanie w polskiej antroponimii wielu nazwisk pokrewnych ze względu na pochodzenie z nazwiskiem Czobanow jest niematerialnym świadectwem historii Polski – państwa, którego granice miały w przeszłości zupełnie inny przebieg niż obecnie. Pośrednio zaś obecność tych nazwisk w polszczyźnie dowodzi naszej bliskości kulturowej z Bułgarami.

LITERATURA

- Cieślíkowa, red. 2007:** *Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku. Wybór artykułów hasłowych oraz wykazy nazwisk wraz z chronologią i geografiją*, red. A. Cieślíkowa, t. i A-G, Kraków: Wydawnictwo Lexis 2007.
- Doroszewski, red. 1958-1969:** Doroszewski, W. *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Greń, Krasowska 2008:** Greń, Z., Krasowska, H. *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy 2008.
- Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, red. 1900-1927:** Karłowicz, J., Kryński, A. A., Niedźwiedzki, W. *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa: Drukarnia E. Lubowski i S-ka.
- Linde 1807–1814:** Linde, B. *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.
- Rymut 1999:** Rymut, K. *Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1999.

Rymut 1992–1994: Rymut, K. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 1–10, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 1992–1994.

Rymut 2003: Rymut, K. *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 2003.

Szymczak, red. 1978–1981: Szymczak, M. *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Zgólkowa, red. 1994–2005: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, pod red. H. Zgólkowej, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz 1994–2005.

Internetowy słownik nazwisk w Polsce <<https://nazwiska.ijp.pan.pl>>

Nazwiska w Polsce. Baza Nazwisk według rejestru PESEL

<<https://polskienazwiska.pl>>

<<https://polskienazwiska.pl/n/czobanowa>>, dostęp 26.12.2023.

Słownik języka polskiego PWN <<https://sjp.pwn.pl>>

<<https://sjp.pwn.pl/czaban.html>>, dostęp 26.06.2023

Słownik języka polskiego <<https://sjp.pl>>

<<https://sjp.pl/Caban>>, dostęp 30.06.2023

Słownik polszczyzny XVI wieku <<https://spxvi.edu.pl>>

<<https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/47167>>, dostęp 30.06.2023

Wielki słownik języka polskiego <<https://wsjp.pl>>

<<https://wsjp.pl/szukaj>>, dostęp 26.06.2023

<<https://slang.pl>>

<<https://slang.pl/caban/>>, dostęp 30.06.2023

ФАМИЛНИТЕ ИМЕНА НА БЪЛГАРИТЕ, МОТИВИРАНИ ОТ ДОМСТИЦИРАН ЖИВОТИНСКИ ВИД

Марияна Карталова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

BULGARIAN SURNAMES MOTIVATED BY A DOMESTICATED ANIMAL SPECIES

Mariyana Kartalova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The research object of this article falls within the sphere of anthroponymy. The article focuses on Bulgarian surnames motivated by a domesticated animal species. Over 270 surnames and their word forms are used for the purposes of this study, categorized into two main groups. Despite the detailed etymology of the motivating lexemes remaining outside the direct scope of the study, the surnames are accompanied by etymological notes, as well as the semantics of the dialectal word. This type of lexical units is highly indicative from the perspective of folk psychology as they reveal the Bulgarian mentality in previous eras, as well as the role of animal husbandry in their lifestyle and everyday life.

Key words: Bulgarian surnames, domesticated animal species, folk psychology, etymological notes

*В памет на проф. д-р Иван Чобанов –
Учителю, делото Ви живее в нас и чрез нас!
С признателност и дълбок поклон!*

Трикомпонентната система при именуването на българските граждани, състояща се от лично, бащино и фамилно име, е регламентирана със *Закон за имената на българските граждани*¹, обн. – ДВ,

¹ Вж. Закона за имената на българските граждани [Zakon za imenata na balgarskite grazhdani] <<https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2132289537/issue/1082>> (10.12.2023).

бр. 20 от 9.03.1990 година и отменен с § 1 от преходните и заключителните разпоредби на действащия в момента *Закон за гражданската регистрация*², обн. – ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г., където в **Глава втора. Гражданска регистрация в Република България, Раздел I. Общи положения** е упоменато:

Чл. 9. (Изм. – ДВ, бр. 96 от 2004 г.) (1) Името на български гражданин, роден на територията на Република България, се състои от собствено, бащино и фамилно име. Трите части на името се вписват в акта за раждане.

Тук бихме искали да уточним, че към цитирания по-горе чл. 9 поуместна и точна ни се струва употребата на „лично, бащино и фамилно име“, а не на „собствено, бащино и фамилно име“. Защото чрез съществителните собствени имена назоваваме конкретни лица, животни, обекти (реки, планини, държави, улици, пазари/тържища и пр.) и др., а личното име³ е *притежание* само на човека, то е част от именната система на гражданите (без значение дали именуването се осъществява по дву-, или по трикомпонентната именна система).

Необходимостта от появата на фамилни имена⁴, прозвища, презимена, родови имена сред населението е „обусловена от по-пълно разграничаване на членовете на отделни семейства и родове, на жителите в отделни населени места и в обществото [...]“ (Ковачев 1987: 154). Затова ФИ се присъединява последно към именната система на българите, за да се конкретизира лицето, да се внесе яснота и разпознаваемост на човека сред останалите представители на общността.

Обект на изследване в настоящия текст са фамилните имена на българите, които са мотивирани от доместициран животински вид, като в основата на фамилията по-скоро заляга не самото животно, а дейността (или занаятът), свързана с него. Смятаме, че именно във ФИ, въпреки че е най-късно появилото се в именната система⁵, се отразяват народопсихологията и манталитетът на конкретния етнос. А целите, които си поставяме в изследването, са: обособяване на ексцерпирани

² Вж. Закона за гражданската регистрация [Zakon za grazhdanskata registratsiya] <<https://lex.bg/laws/ldoc/2134673409>> (10.12.2023).

³ Нататък в текста също и ЛИ (лично име/лични имена).

⁴ В текста се използва и ФИ (фамилно име/фамилни имена).

⁵ В изследването си *Собствените имена в България. Изследвания, анализ, проблеми* Л. Димитрова-Тодорова отбелязва: „Фамилните имена възникват по време на Възраждането. През 19. в. фамилни имена са използвани предимно от представители на интелигенцията, търговците и занаятчиите. Едва след Освобождението на България фамилните имена навлизат и в живота на българските селяни“ (Димитрова-Тодорова 2011: 90).

фамилии в две окрупнени групи, мотивирани от доместицирани животински видове; анализиране на ФИ и какво *говорят* те за българското население от народопсихологична гледна точка; проследяване на това кои анималистични представители генерират повече ФИ и на какво се дължи този факт; представяне на свое и чуждо във фамилноименната система на българите и пр.

Отглеждането на домашните животни, както отбелязва Е. Цанева в *Българска етнография*, осигурява на българина „храна, кожи, вълна, костен материал за сечива. Според археологически данни най-значими за него в праисторическо време са говедото, свинята (чието отглеждане се свързва със заселването на траките), овцата и козата; последните се отглеждат на стада“ (Цанева 2000: 136).

За реализирането на поставените цели са ексцерпирани над 270 ФИ от лексикографски източници или от изследвания с прилежаща речникова част, като сред основните са: *Български именник* (Й. Заимов, 1994), *Речник на личните и фамилните имена у българите* (Ст. Илчев, 2012), *Българските фамилни имена – извор на минало и родолюбие. (Познания върху народопсихологията, която откриваме в нашите фамилни имена)* (К. Бакърджиева, 2004), *Български фамилни имена от турски, арабски и персийски произход* (Т. Расиев, 2008), *Необичайни български фамилни имена. Принос към националната езикова памет. Систематизация, произход, корени, съдържание, значение* (Н. Пенева, 2012) и др. Към общия брой на ФИ са включени и словоформите им.

Доместицираните животински видове и тяхното отглеждане са били неразделна част от живота на българина основно през изминалите векове, а в наши дни това се е съхранило предимно из селата. За добре развитото животновъдство по земите ни, а и земеделие, свидетелстват редица изследвания в сферата на българската етнография. Х. Вакарелски, например, отбелязва, че: „Сведенията за скотовъдството у българите в далечното минало са само речникови. От запазената терминология в тази област можем да заключим, че то е било доста добре развито през всички векове на българската история. В старобългарския език са налице много наименования на домашни животни, съоръжения и произведения, свързани с този поминък: овъца, овънъ, коъза, агна, гъръцъ, телла, телица, тельцъ, говадо, говадаръ, волъ, конъ, кобъла, свинина, прасла, жреба, жребъцъ, бравъ, кокошь, кокотъ, гъсь [...] Скотовъдството е органически свързано със земеделието главно поради необходимостта от тор за посевите“ (Вакарелски 2007: 119).

Обвързаността на българското население с животновъдството е рефлектирало и върху фамилноименната система. Това обяснява защо тези ФИ се отличават по фреквентност – след ФИ, образувани от лично име предимно на дядото или бащата (напр. ЛИ Ангел – ФИ Ангелов, ЛИ Иван – ФИ Иванов, ЛИ Васил – ФИ Василев, ЛИ Христо – ФИ Христов, ЛИ Димитър – ФИ Димитров⁶ и др.), следват фамилиите, които са мотивирани от професия/занаят, свързан с domestikцираните животински видове (и като цяло с животните). Ексерцираните фамилии, отговарящи на зададените критерии, са обособени в две тематични групи: I. ФИ, инспирирани от *названия на бозайници* (отглеждане, продажба и пр.); II. ФИ, мотивирани от *домашни птици* (отглеждане, продажба и пр.).

В словообразователен аспект няма особености при създаването на ФИ, тъй като се следва един и същи модел на изграждане: *мотивираща основа* (доместизиран анималистичен компонент) + *суфикс* (най-често -ев, -ов или -ски) + *флексия* (-а за женските ФИ).

I. ФИ, инспирирани от названия на бозайници (вкл. и дейностите, свързани с тях: отглеждане, продажба, извеждане на паша и др.)

Биволàров, Биволàрски – в българския език навлиза от гр. βούβαλος (бивол) < лат. *būbalus* (бивол);

Бикàрски, Биков – още от стб. вѣкъ (бик) < звукоподражателно от ие. *bhūkos;

Буал̀ев, Волòв – още от стб. волъ < от ие. *wol-u-s; навлиза в българския език от тур. boğali < boğa (бик); от *диал.* буал̀ия (лице, което отглежда бикове)⁷;

Говедàров, Говедàрев, Говедàрски – още от стб. говадо (говедо) < ие. корен *gōi-;

Дàнаджиев, Данадж̀ев – навлиза в българския език от тур. danacı < dana (теле до една година); от *диал.* данаджия (човек, който отглежда телета);

⁶ В подкрепа на казаното привеждаме и констатацията на Б. Парашкевов, който споделя: „Най-естествен източник на фамилни имена все пак са личните. Те ги предхождат и в даден момент, снабдени със съответното окончание, при второ или трето поколение на едно семейство могат да поемат тяхната функция“ (Парашкевов 2017: 38).

⁷ Семантиката на мотивиращата диалектна лексема е представена само към тези фамилии, за които считаме, че е по-малка вероятността да се знае от съвременното поколение, освен ако не са носители на съответния диалект.

Домузов, Домузчиев, Домусчиев, Домусчийски – мотивиращата лексема е с турски произход < тур. domuzçu (свинар) < domuz (свиня); от *диал.* домусчия (човек, който отглежда прасета);

Ешекчиев – навлиза в българския език от тур. eşekçi (магаретар) < eşek (магаре); от *остар. диал.* ешекчия (магаретар);

Зайчаров, Зайков, Зайцев – още от стб. зѣѣць (заек) < праслав. *zāje-сь;

Игърджиев, Игърджийски (вкл. *Айгъров, Айгърски*) – навлиза в българския език от тур. ağırcı < ağır (жребец); от *диал.* игърджия (човек, който отглежда селските айгъри⁸);

Катърджиев, Катърски, Катъров – навлиза в българския език от тур. katırcı < katır (катър, муле); от *диал.* катърджия (мулетар; човек, който отглежда мулета);

Кечеджиев, Кечелиев – навлиза в българския език от тур. keçişi < keçi (коза); от *диал.* кечеджия (козар);

Кобиларов – още от стб. кобыла (кобила) < праслав. *kabylā < ие. корен *(s)kab- > лат. sabō < caballus (кон, кранта) или от гр. ο καβάλλης (работен кон);

Козарев, Козаров, Козареков, Козарски, Козлев – още от стб. коза (коза) < праслав. *kazā (коза);

Конаров, Конарев, Конарски, Коняров, Конярски – още от стб. конь < праслав. *kanjъ < ие. *kabōn. Обвързва се и с ФИ Кобиларов.

Котков, Котов, Котев – праслав. *katъ, което е заемка от къснолат. cattus (с неясен произход);

Кочаров, Кочарков, Кочмаров, Кочмарджиев, Кочев, Кочов – навлиза в българския език от тур. koç (коч, овен за разплод); от *диал.* кочар/кочмар (пастир на кочове);

Краваров, Краварев, Краварски, Кравов – още от стб. крава < праслав. *kargvā. Първичното значение на славянската дума е рогато животно.

Кузуджиев, Кузуджійски – навлиза в българския език от тур. kuzucu < kuzu (агне); от *диал.* кузуджия (пастир на шилета; шилегар);

Кьопекчиев, Кучкаров – навлиза в българския език от тур. körekçi (кучкар) < körek (куче); от *диал.* кьопекчия (човек, който отглежда кучета; кучкар);

Малакчиев, Малакев, Малаков, Малаковски, Малачев – навлиза в българския език от тур. malakçi < malak (биволче, малаче); от *диал.* малакчия (пастир на млади биволи);

⁸ Айгър м. *остар.* – Нескопен кон, жребец (Илчев, ред. 1998: 13).

Мандаджиев, Мандаджиев, Мандалиев, Мандалиев – навлиза в българския език от тур. *mandacı* < *manda* (бивола); от *диал.* мандаджия (пастир на биволи);

Мекереджиев – навлиза в българския език през турски от арабски: *mekkâreci* < *mekkâre* (товарен добитък; скрипец) < араб. *meqari* (кираджия); от *диал.* мекереджия (човек, който дава под наем товарни коне и/или магарета);

Мултаров – няма единно мнение за етимологията на изходната лексема. М. Фасмер рус. мул от срвиснем. *mul* от лат. *mulus*;

Овноров, Овнорски – още от стб. *овьнъ* < праслав. *авьнъ;

Овчоров, Овчорски – още от стб. *овьца* < праслав. *авьсѧ;

Оселов, Ослеков – още от стб. *осьлз* < праслав. *осьлсѧ е заета от гот. *Asilus* или от лат. *asinus*.

Свиноров, Свинорски, Свиняров, Свинярски – още от стб. *свинина* < праслав. *svinjāгъ и *svinjāгъ, произв. от *svinjā;

Съртмаджиев, Съртмаджийски – навлиза в българския език от тур. *siğirtmaç* (говедар) < *siğir* (говедо); от *диал.* съртмаджия (говедар);

Телчоров, Телчорски – още от стб. *тельць* < праслав. *telę < предполага се, че ие. корен е *tel- (нося) и първоначално значение дете;

Чобанов (или под гръцко влияние също се среща и като *Цобанов*) – навлиза в българския език през турски от персийски *çoban* (пастир на едър добитък);

Чомарджиев, Чомарджийски – навлиза в българския език от тур. *çomar* (голямо овчарско куче) > *çomarcı*; от *диал.* чомарджия (човек, който води и/или отглежда големи овчарски кучета) и мн. др.

Шопаров, Шопарски – мотивирано от *диал.* Шопар (угоена мъжка свиня)

Въпреки че извън прекия обект на изследването остава произходът на изходната лексема, то ФИ в настоящия текст са съпътствани от етимологични бележки⁹, свързани с мотивиращата дума/основа. От ексцерпираниите примери се потвърждава мнението на М. Парзулова, която споделя: „Най-разпространени са имената от турски произход, което е съвсем обяснимо. Много по-малък е броят на имената от гръцки език и най-рядко се срещат фамилии, мотивирани от думи от румънски език“ (Парзулова 2015: 37). Една от основните причини е съжителството и обмяната на опит на нашия народ с други съседни народи. А в тази връзка прави впечатление, че голяма част от ФИ са възникнали от прякори и

⁹ За етимологични справки са използвани *Български етимологичен речник* (т. I – VIII) и *Этимологический словарь русского языка* (т. I – IV).

прозвища „по заети в народните ни говори чужди думи по време на османското владичество“ (Ковачев 1987: 157).

От фамилиите, включени в първата обособена група, се забелязва, че в българската именна система паралелно функционират както домашните ФИ, така и тези с чужд произход, въз основа на което се получават синонимни двойки или цели редове. Например имаме: (*дом.*) Свина̀ров, Свина̀рски, Свиня̀ров, Свиня̀рски, но и (*тур.*) Дому̀зов, Домузч̀йев, Домусч̀йев, Домусч̀йски; (*дом.*) Говед̀аров, Говед̀арев, Говед̀арски, но и (*тур.*) Съртмадж̀йев, Съртмадж̀йски; (*дом.*) Овч̀аров, Овч̀арски, но и (*тур. от перс.*) Чоб̀анов, Цоп̀анов; (*дом.*) Коз̀арев, Коз̀аров, Коз̀ареков, Коз̀арски, но и (*тур.*) К̀ечеджиев, К̀ечелиев и мн. др. Съществуването на двойки ФИ, мотивирани от лексеми с една и съща семантика, но идващи от различни езици (с изключителен превес на турския език), се дължи на многовековното взаимодействие на двата народа, на културния обмен помежду им и пр. А в същия контекст в *Български именник* Й. Заимов отбелязва, че част от ФИ са „плод на вековното съжителство с други народности, главно турците“ (Заимов 1988: 257). Това показва и приемствеността на езика ни като система, тъй като в българския език са възприети немалко думи от турски, които функционират и до наши дни. Наличието на анималистичен компонент с домашен произход не изтласква в периферията лексемата, идваща от другия език, а двете думи (възможно е и да бъдат повече) съществуват успоредно в лексикалната система. Констатацията се забелязва и при обособените в настоящото изследване групи ФИ, мотивирани от доместициран животински вид. Рефлексията от взаимодействието на българите с турския етнос неминуемо се отчита на различни нива (в т.ч. културно, езиково, битово, икономическо, политическо и пр.).

II. ФИ, мотивирани от домашни птици (включително тяхното отглеждане, продажба и пр.)

Бибидж̀йев, Бибидж̀йски – навлиза в българския език от тур. *biba* (малка гъска); от *диал.* бибидж̀йя (лице, което отглежда гъски, паптици, пуйки);

Гус̀арев, Гь̀саров – още от стб. гжсь (гъска) < праслав. *gąsь < ие. *ghon-s-;

Касч̀йев, Касч̀йски – навлиза в българския език от тур. *kaz* (гъска, патка); от *диал.* касч̀йя (човек, който отглежда гъски);

*Кокошàров, Кокошàрски, Кокошкàров*¹⁰ – предполага се, че ФИ възникват на базата на звукоподражанието, като най-вероятно етимологично се обвързва с лат. *sacillāre* (кудкудакам); в българския език навлиза от румънски *sosoş* (петел) – вторична заемка.

Куркàров, Куркàрски – още от стб. *кочуръ* < праслав. **kuřъ* (петел); вторично образувано от *остар. диал. кур* (петел) > от *диал. куркàр* (човек, който отглежда курки, т. е. пуйки);

Месерджийски, Месерджиев, Месерджийски, Мисирджиев, Мисирджийски, Мисирков – навлиза в българския език от тур. *misir tavuđu* (букв. египетска кокошка);

Патев, Паткарски – ФИ възникват на базата на оноματοпея; новата се среща и в други езици словен. – *patak*, сръб. *патак* и др.;

Шаткàров, Шаткàрски – от *диал. шаткàр* (човек, който отглежда шатки, т. е. патици) и др. Предполага се, че е стара заемка с общославянски корен *шт-* (от праслав. **ksent-* : **skent-*; възможно е да се свързва и със стб. *шатати сѧ* (разхождам се, движа се).

Ексцерпираните фамилии, отнесени към обособената по-горе група, са значително по-малко, отколкото ФИ, мотивирани от дейностите, свързани с бозайници (предимно с рогатия добитък). Използваните зоолексеми/основи са изключително характерни за нашия географски ареал, срв. коза, овца, говедо, теле, крава, бик и др. Затова животновъдството и земеделието могат да бъдат дефинирани като основен поминък на българското население в миналото. Именно чрез отглеждането на едър рогат добитък „българският селянин си осигурява работна сила и средства за производство и транспорт, а чрез отглеждане на дребни животни – облекло, естествен тор“ (Цанева 2000: 143).

В изследването си *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания* М. Витанова акцентира върху това че „зоонимите като част от лексикалната система на всеки език са отражение както на непосредствените наблюдения на човека върху живата природа, така и на фолклорно-митологичните представи за света на отделните народи“ (Витанова 2012: 123). Констатацията ѝ важи в пълна степен и за фамилиите на българите, инспирирани от domestikирани животински видове, тъй като от-

¹⁰ ФИ биха могли да са мотивирани от *кокошар/кокошкар*, като се асоциират или с 1) лице, което купува, продава, отглежда кокошки, или 2) човек, който краде кокошки.

глеждането на животните, утвърдило се в даден род, се превръща в родово име¹¹, а оттам – и във ФИ, въпреки че в някои случаи е трудно да се посочи дали първо възниква родовото име, или фамилното.

Използваните в изложението на изследването ФИ не изчерпват всички фамилии, в чиято основа прозира доместициран животински вид, но те са достатъчно показателни за богатото разнообразие от анималистични компоненти, въз основа на които възникват ФИ. Към проучваната група фамилии попадат още и тези, при които проличава отношение на *хипероним* : *хипоним* (напр. *риба* : *вид риба*), срв.:

Балъков, Балъкчиев – навлиза в българския език от тур. *balık* (риба) > *balıkçı* (рибар); от *диал.* балъкчия (рибар);

Рибаров, Рибарев, Рибарски, Риболдовски – *праслав.* **rybā*; думата няма сигурна етимология; от рибар (1. човек, който лови и/или продава риба; 2. лице, което обича да яде риба);

Калканджиев – навлиза в българския език от тур. *kalkancı* < *kalkan* (щит); от *диал.* калканджия (рибар, който лови калкани);

Паламудчиев – лексемата навлиза в българския език чрез тур. *palamut* (паламуд) < гр. η *παλαμίδα* (паламуд); от *диал.* паламудчия (1. човек, който лови паламуд; 2. търговец на паламуд) и др.

Синонимен ред образуват и ФИ, мотивирани от доместицирания анималистичен компонент *пчела*, срв.:

Балджиев, Балджийски – навлиза в българския език от тур. *bal* (пчелен мед) > *balcı*; от *диал.* балджия (пчелар, медар);

Кованджиев, Кованов – навлиза в българския език от тур. *kovan* (кошер) > *kovancı* (пчелар); от *диал.* кованджия (пчелар);

Медаров, Медарски, Медеров – още от стб. *медъ* < *ие.* **medhu* (мед); от *диал.* медар (пчелар);

Пчеларов, Пчеларски – още от стб. *въчела* < *праслав.* **bъselā*;

Араджиев – навлиза в българския език от тур. *arı* (пчела) > *arıcı* (пчелар). ФИ *Араджиев* би могло да произлиза и от турската дума *aracı* (посредник). Това поражда несигурност на изходната лексема/основа, което се дължи на фонетично равнище.

¹¹ Анна Чолева-Димитрова изследва обстойно народопсихологията на българите, отразена в родовите им имена (конкретно на хората от Радомирско), като отбелязва: „Почти няма представител на животинския свят, който да не е послужил като мотивираща основа на прякора, образуващ родовото име. От най-стари времена хората са били оприличавани с животните“ (Чолева-Димитрова 2017: 19). А в заключение авторката акцентира, че: „Българинът, освен че обича животните, много често се сравнява с тях. В родовите имена откриваме прякори, свързани с бръмбари, бухали, гущери, паяци, гъски, зайци, коне, кози, кокошки, лисици, магарета [...]“ (Чолева-Димитрова 2017: 29).

Всички ФИ, послужили за целите на изследването, говорят еднозначно за бита и ежедневието на българския народ. Отглеждането на животни се е превърнало в неразривна част от съществуването му – българинът обича да се труди, като на *почит* са скотовъдството и растениевъдството. Изграждането на мирогледа на етноса е тясно обвързано с наблюдаването и познаването на заобикалящия го свят, като това е продиктувано от богатите знания за растенията и животните, които притежава българинът. И докато във фамилиите се съхранява народопсихологията и за тях е характерна статичност, то ЛИ често са подвластни на иновация¹².

Изводи

Фамилните имена са една много продуктивна част от именната система на българите, разкриваща тяхната народопсихология, а и са показателни от лингвокултурологична гледна точка. Тяхното запазване и предаването им от поколение на поколение внася „приемственост и стабилна връзка между членовете на отделни родове през години и векове, въпреки и разпръснати в различни населени места и страни“ (Ковачев 1987: 156).

За целите на изследването бяха ексцерпирани и разгледани над 270 ФИ, включително и словоформите им, като въз основа на примерите могат да се направят следните обобщения за фамилиите на българското население, мотивирани от доместициран животински вид:

- ✓ Фамилните имена са тази част от именната система на един народ, която най-трудно се подлага на промени, дължащи се на модерното, популярното и актуалното в живота ни. Те са връзката ни с нашите предци и ФИ *говорят* за техните занимания/професии, физически и психически характеристики и др., като обект на изследване бяха ФИ, инспирирани от анималистичен компонент, а изключителен превес бе отчетен при фамилиите на българските граждани, мотивирани от бозайници (основно едър и дребен рогат добитък).
- ✓ Въз основа на двете обособени групи фамилии се установи, че в българската фамилноименна система функционират едновременно както ФИ с домашен произход (Свина̀ров и под., Гъса̀ров и под., Коза̀ров и под.), така и такива, в които прозира лексема с чужда етимология (напр. *тур. domuz* – Домусчйев и под.; *тур. kaz* – Касчйев и под.; *тур. keçi* – Кечеджиев и др.).

¹² Срв. *Нов речник на личните имена у българите* (П. Радева, 2019), *Съвременната българска антропонимна система (Мода на личните имена), Първа част* (А. Чолева-Димитрова, Б. Янев, 2015) и др.

На това се дължи и образуването на синонимни двойки/редове при ФИ на българите.

- ✓ Мотивиращите лексеми/основи разкриват обвързаността на българското население с животновъдство, което рефлектира и върху фамилноименната система. И както беше подчертано в изложението на текста, във ФИ стои не конкретното животно, а дейността, която е упражнявал българинът (напр. отглеждане на говеда, овце, крави, гъски, кози, телета и мн. др.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бакърджиева 2004:** Бакърджиева, К. *Българските фамилни имена – извор на минало и родолюбие (Познания върху народопсихологията, която откриваме в нашите фамилни имена)*. [Bakardzhieva, K. *Balgarskite familni imena – izvor na minalo i rodolyubie. (Poznaniya varhu narodopsihologiyata, koyato odkrivame v nashite familni imena)*.] Варна: Славена, 2004.
- Вакарелски 2007:** Вакарелски, Х. *Етнография на България*. [Vakarelski, H. *Etnografiya na Bulgaria*.] София: Артграф ООД, 2007.
- Витанова 2012:** Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. [Vitanova, M. *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya*.] София: „Бул-Корени“, 2012.
- Димитрова-Тодорова 2011:** Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България. Изследвания, анализ, проблеми*. [Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Bulgaria. Izsledvaniya, analiz, problemi*.] София: ИК ЕМАС, 2011.
- Заимов 1994:** Заимов, Й. *Български именник*. [Zaimov, Y. *Balgarski imennik*.] София: БАН, 1994.
- Илчев, ред. 1998:** Илчев, Ст., Иванова, А., Димова, А., Павлова, М. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. [Ilchev, S., Ivanova, A., Dimova, A., Pavlova, M. *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumii v literaturata ni ot XIX i XX vek*.] София: ЕМАС, 1998.
- Илчев 2012:** Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. [Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*.] София: Изток – Запад, 2012.
- Ковачев 1987:** Ковачев, Н. *Българска ономастика*. [Kovachev, N. *Balgarska onomastika*.] София: Наука и изкуство, 1987.
- Парашкевов 2017:** Парашкевов, Б. *Свое и чуждо в българските фамилни имена*. [Parashkevov, B. *Svoe i chuzhdo v balgarskite familni imena*.] // *Български език*, 2017, кн. 4, 34 – 45.

- Парзулова 2015:** Парзулова, М. *Етюди за именната система на българите*. [Parzulova, M. Etyudi za imennata sistema na balgarite.] Бургас – Търнава: УИ „Проф. д-р Асен Златаров“ и УИ „Св. Кирил и Методий“, 2015.
- Пенева 2012:** Пенева, Н. *Необичайни български фамилни имена. Принос към националната езикова памет. Систематизация, произход, корени, съдържание, значение*. [Peneva, N. Neobichayni balgarski familni imena. Sistemativatsiya, proizhod, koreni, sadarzhanie, znachenie.] София: Тангра ТанНакРа, 2012.
- Радева 2019:** Радева, П. *Нов речник на личните имена у българите*. [Radeva, P. Nov rechnik na lichnite imena u balgarite.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2019.
- Расиев 2008:** Расиев, Т. *Български фамилни имена от турски, арабски и персийски произход*. [Rasiev, T. Balgarski familni imena ot turski, arabski i persiyski proizhod.] Варна: Зограф, 2008.
- Фасмер 1986 – 1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. [Fasmer, M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka.] Москва: Прогресс, 1986 – 1987.
- Цанева 2000:** Цанева, Е. *Българска етнография*. [Tsaneva, E. Balgarska etnografiya.] София: Кооперация „ИФ-94“, 2000.
- Чолева-Димитрова, Янев 2015:** Чолева-Димитрова, А., Янев, Б. *Съвременната българска антропонимна система (Мода на личните имена). Първа част*. [Choleva-Dimitrova, A., Yanev, B. Savremennata balgarska antroponimna sistema (Moda na lichnite imena). Parva chast.] София: Хоризонти-Пловдив, 2015.
- Чолева-Димитрова 2017:** Чолева-Димитрова, А. *Народопсихологията, отразена в родовите имена на българите*. [Choleva-Dimitrova, A. Narodopsihologiyata, otrazena v rodovite imena na balgarite.] // *Български език*, 2017, кн. 4, 9 – 33.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- БЕР 1971 –* : *Български етимологичен речник. т. 1 – 8*. [Balgarski etimologichen rechnik, t. 1 – 8.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1971 – <<https://ibl.bas.bg/ber/>> (06.12.2023).
- Закон за гражданската регистрация* [Zakon za grazhdanskata registratsia.] <<https://lex.bg/laws/ldoc/2134673409>> (10.12.2023).
- Закон за имената на българските граждани* [Zakon za imenata na balgarskite grazhdani.] <<https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2132289537/issue/1082>> (10.12.2023).

**ЗА ТУРСКИТЕ ЛИЧНИ ИМЕНА,
МОТИВИРАНИ ОТ НАЗВАНИЯТА НА ЦВЕТА**

Харун Бекир

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**ON TURKISH PERSONAL NAMES MOTIVATED
BY THE NAMES OF FLOWERS**

Harun Bekir

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper delves into Turkish personal names inspired by flower names, scrutinizing them from a linguistic and cultural standpoint. The objective of this research is to pinpoint which flower names are adopted as personal names within the Turkish context; to dissect the morphological and etymological aspects of these names; and to gauge the prevalence of various flower names in the creation of personal names. A corpus of Turkish personal names influenced by flower names has been compiled for this study. The findings reveal the most commonly used flower names as personal names, elucidate the patterns of name formation, and uncover the etymological roots of these names. By analyzing Turkish personal names derived from flower names, the research will uncover new facets of Turkish anthroponomy and its underlying value system.

Key words: Turkish personal names, names of flowers

Личните имена са важна част от културата и идентичността на хората. Те отразяват различни аспекти от живота на човека, включително историята, вярванията, произхода и други фактори, които формират обществото. Името може да разкрие много за характера, вкусовете, тенденциите, мирогледа, културата, езика и традициите на човека, който го е получил. Затова личните имена са обект на изследване от много клонове на науката, включително социалните науки, фолклора, историята на културата и лингвистиката.

Личното име е ключов елемент в културата и комуникацията. То е най-близко до същността на човека и го идентифицира по всяко

време и навсякъде. В днешното време, белязано от бюрокрация, името сякаш измества самата личност, правейки я в някои случаи несъществуваща. В социалния свят е невъзможно да съществуваме без лично име (Янев 2009: 19 – 20).

Личните имена са продукт на езика. Те носят морфологичните, синтактичните и семантичните особености на съществителното като част на речта и се подчиняват на същите словообразователни закономерности, които са характерни за него. Същевременно личните имена отразяват емоциите, мисленето и културата на една нация. Те се влияят от географията, религията, отношенията със съседите и културните тенденции (Бекир 2018: 448).

В турската култура именуването е важен ритуал, който отразява ценностите и вярванията на обществото (Кибар 2005: 16). В древността при турците/тюрките децата не са получавали имена до 13- – 14-годишна възраст, тъй като се е смятало, че името трябва да отразява характера и личността на детето. Това се открива в „Разказите на Деде Коркут“, където героите често получават имена, свързани с техните действия или качества (Ефе 2017: 372).

Личните имена, използвани от древните тюрки, са ценен източник за разбиране на историята на езика и на обществото. В патриархалното общество жените са били в подчинено положение, което се отразява и в именуването. Същевременно женските лични имена в миналото са били подвластни на ценностите и идеалите на обществото, които са намирали израз в качества като красота, нежност и плодородие. Тези качества са били високо ценени у жените и са се отразявали в имената, които са им давани.

Изборът на лично име за дете е сложен процес, който се влияе от много фактори, включително културата, религията, традициите и личните предпочитания на родителите.

Като лексикална подсистема на езика съвременната антропонимна система е много податлива на промени. Тя отразява в голяма степен динамичността на езиковите и неезиковите процеси, които влияят върху развоя на личноименната система през определен период от време. Значими за промяната на антропонимикона са различни фактори, като устойчивостта на традицията при избора на имената; промяна на нагласите, естетическите вкусове и потребности под влияние на глобализиращия се социокултурен контекст и др. Личните имена могат да бъдат проучвани в езиков план от различни гледни точки – етимологична, словообразователна, граматична, семантична и др. (Бекир 2018: 448).

В християнската култура е познат празникът Цветница, на който имен ден празнуват хората с имена на цветя. В мюсюлманската култура липсва подобна традиция и по тази причина често възниква въпросът кои названия на цветя се използват като лични имена в турската личноименна система. Настоящата статия е опит да се хвърли светлина върху този проблем.

Изследването ни е фокусирано върху корпуса от турски лични имена, мотивирани от названията на цветя, в лингвокултурологичен аспект. Ще се анализират словообразователните и етимологичните особености на тези имена, както и продуктивността на различните названия за цветя при формирането на лични имена.

За целта на настоящото изследване използвахме лексикографска ексцерпция, а като основни източници на проучвания материал – „Речник на личните имена“ на Турското езиково дружество, „Речник на личните имена в Турция“ на С. Нишанян, „Речник на турските имена в миналото и днес“ на Т. Бакърджиева (2015), „Енциклопедичен речник на личните имена“ на Н. Мерич (2000) и приложения речник на личните имена към монографията на О. Кибар „Традиция на именуване в турската култура“ (2005).

Речникът на турските лични имена („*Kişi Adları Sözlüğü*“) на Турското езиково дружество (Türk Dil Kurumu) е ценен източник на информация и съдържа богато разнообразие от мъжки и женски лични имена, събрани от различни източници. Речникът, издаден през 2004 г., съдържа 10 842 имена, от които 3612 са женски и 7230 – мъжки. Актуализиран през годините, той е наличен и като електронен ресурс от интернет страницата <https://sozluk.gov.tr/>. Секцията „Избор на речник“ дава достъп до различни видове речници, включително и „Речник на личните имена“, от който да се извършват различни търсения както по име, така и по семантика.

„Речник на личните имена в Турция“ (*Nişanyan Sözlük / Türkiye Kişi Adları Sözlüğü*, <https://www.nisanyanadlar.com/>) е електронната платформа със свободен достъп, съставен от Севан Нишанян. Речникът се допълва периодично. Според автора той е най-големият речник на личните имена в Турция до момента с 14 819 речникови статии и 72 088 имена. За всяко име се предоставя информация за броя на живите до 2022 г. турски граждани, носещи името, както и класация по честота, разпределение по области, пол, алтернативни изписвания. Според автора информацията е базирана на официални статистически данни от 2022 г., получени от преброяване на населението, избирателни списъци и други източници.

Речникът на Т. Бакърджиева е един от малкото по рода си издавани в България речници и съдържа повече от 8600 турски лични имена.

Турските лични имена, мотивирани от названието на цвете

Ясемин (тур. *Yasemin*) е едно от най-популярните женски лични имена в Турция. То е с персийски произход и означава „дар от бога“. Името е свързано с цветето *жасмин*, което е известно със своята красота, нежност и аромат. *Ясемин* започва да се използва като женско лично име в Турция през 50-те години на миналия век. През 60-те години то става особено популярно и достига своеобразен връх в началото на 80-те години. Според данни от електронния „*Речник на личните имена в Турция*“ на Севан Нишанян *Ясемин* е на 62-ро място по честота сред имената на турски граждани, родени в периода 1923 – 2022 г. Общо 241 273 души носят това име. Разпространено е най-вече в областите Истанбул, Анкара, Измир, Бурса. *Ясемин* може да се използва и като мъжко име, но е много по-рядко срещано (общо 41 регистрирани лица). В този случай името означава „красив като жасмин“. *Ясемин* се използва и в някои съставни имена, като *Гюлясемин* (тур. *Gülayasemin* < *gül* „роза“ + *yasemin* „жасмин“), *Ясеминджан* (тур. *Yasemincan* < *yeseimin* „жасмин“ + *can* „душа“), *Ясеминсу* (тур. *Yaseminsu* < *yasemin* „жасмин“ + *su* „вода“).

Чийдем (тур. *Çiğdem*) е също популярно турско женско лично име, което означава „минзухар“. Името е с древен произход и се използва в Турция още от XVII век. *Чийдем* е често срещано име при родените през 70-те, 80-те и 90-те години на миналия век. В момента е на 186-о място по честота сред имената на турски граждани, родени в периода 1923 – 2022 г. Общо 123 391 души носят това име. Името се среща и под формата на компонент в съставни лични имена като *Чийдемнур* (тур. *Çiğdemnur* < *çiğdem* „минзухар“ + *nur* „сияние“), *Чийдемсу* (тур. *Çiğdemsu* < *çiğdem* „минзухар“ + *su* „вода“), *Чийдемгюл* (тур. *Çiğdemgül* < *çiğdem* „минзухар“ + *gül* „роза“), *Чийдемназ* (тур. *Çiğdemnaz* < *çiğdem* „минзухар“ + *naz* „превзетост; каприз“), *Гюлчийдем* (тур. *Gülçiğdem* < *gül* „роза“ + *çiğdem* „минзухар“), *Чийдемал* (тур. *Çiğdemal* < *çiğdem* „минзухар“ + *al-* „вземам“), *Чийдемджан* (тур. *Çiğdemcan* < *çiğdem* „минзухар“ + *can* „душа“).

Мине (тур. *Mine*) е женско лично име от персийски произход. Има няколко значения, като най-често срещаните са: 1. емайл; слой от цветно стъкло, нанесен върху метални предмети. 2. фина и лъскава бродерия. 3. тревисто растение с класовидни цветове; малко цвете с пъстри, сини или виолетови на цвят листенца – върбинка; цветът на

растението върбинка (*Verbena*). В момента е на 377-о място по честота сред имената на турски граждани, родени в периода 1908 – 2022 г. Общо 72 732 жени носят това име.

Нилюфер (тур. *Nilüfer*) е женско лично име от персийски произход, което означава „водна лилия“ (*Nymphaea*). Името е свързано с красивото цвете, което цъфти в топлите води на езерата и реките. *Нилюфер* е също популярно име в Турция. В момента е на 521-во място по честота сред имената на турски граждани, родени в периода 1923 – 2022 г. Общо 50 334 души носят това име.

Турското женско лично име **Демет** (тур. *Demet*) означава „букет или сноп от растения или цветя; красиво подредени и свързани заедно; стръкове цветя“. В преносен смисъл означава „мила“ или „красива“. Думата произлиза от гръцката „δέσμη“, която също означава „връзка“, „възел“ или „лъч“. Въпреки че думата „демет“ е навлязла в турския език през XIII век, тя започва да се използва като женско лично име сравнително късно – през 60-те години на XX век. Най-често се среща в големите градове на Турция, като Истанбул, Измир, Анкара и Кайсери. Няма регистрирани деривати или фонетични варианти на името. В класацията по честота на имената на турски граждани, родени в периода 1923 – 2022 г., *Демет* се нарежда на 527-о място. Общо 50 074 лица са регистрирани с това име. Името *Демет* често се използва като първи компонент в съставни имена като *Деметгюл* (тур. *Demetgül* < *demet* „букет, сноп“ + *gül* „роза“), *Деметнур* (тур. *Demetnur* < *demet* „букет, сноп“ + *nur* „сияние“), *Деметсу* (тур. *Demetsu* < *demet* „букет, сноп“ + *su* „вода“) и *Деметназ* (тур. *Demetnaz* < *demet* „букет, сноп“ + *naz* „превзетост; каприз“). Може да се използва и като втори компонент, например *Гюлдемет* (тур. *Güldemet* < *gül* „роза“ + *demet* „букет, сноп“) или *Нурдемет* (тур. *Nurdemet* < *nur* „сияние“ + *demet* „букет, сноп“).

Турското женско лично име **Букет** (тур. *Buket*) означава „букет“ и е заимствано от френската дума „bouquete“. В класацията по честота на имената на турски граждани, родени в периода 1923 – 2022 г., *Букет* се нарежда на 630-о място (общо 38 313 лица, регистрирани с това име в Република Турция). Името няма деривати, но се срещат фонетичните варианти *Бюкет* (тур. *Büket*) и *Пукет* (тур. *Puket*). *Букет* може да се използва и за първи компонент в съставни имена като *Букетнур* (тур. *Buketnur* < *buket* „букет“ + *nur* „сияние“), *Букетджан* (тур. *Buketcan* < *buket* „букет“ + *can* „душа“) и *Букетхан* (тур. *Bukethan* < *buket* „букет“ + *han* „хан, владетел“).

Личното име **Нергиз/Нергис** (тур. *Nergiz/Nergis*), което означава „нарцис“, е гръцко по произход, от „νάρκισσος“ (*nárkissos*), но е нав-

лязло в турския от персийски. То е сравнително рядко срещано име в Турция, като се нарежда на 660-о място в класацията по честота на имената на турски граждани, родени в периода 1919 – 2022 г. По данни на електронния ресурс на Нишанян има общо 36 682 жени с това име. Освен като самостоятелно име *Нергиз/Нергис* може да се използва като първи компонент в съставни имена, например *Нергизхан, Нергиснур*, или като втори компонент в *Гюлнергис*. Думата може да се използва и като основа за деривати с арабската наставка за женски род „-е“ като *Нергизе/Нергисе/Наргизе/Наргюзе*.

Според „Речник на личните имена“ на Турското езиково дружество фонетичният вариант *Нергис* е по-разпространен в западните области на Турция (общо 8146 лица) – Истанбул, Бурса, Текирдаг и Чанаккале. Според „Речник на личните имена в Турция“ на Нишанян вариантът *Нергиз* е по-разпространен в Измир и Източна Турция, като Шърнак, Батман и Сиирт (общо 27 710 лица). Срещат се и редица други фонетични варианти на това лично име, например *Неркиз/Неркис, Наргиз/Наркъс, Наргюс, Наркъс/Наргъс*. В Речника на Нишанян се посочва, че името *Нергиз* и фонетичните му варианти *Нергис/Нергюз* се среща и като мъжко лично име – в Турция има общо 17 мъже, регистрирани с това име.

Личното име *Фулия* (тур. *Fulya*) е сравнително ново в Турция. То произлиза от италианската дума „*Puglia*“ (*Narcissus jonquilla*), която означава „луковично цъфтящо растение от рода на нарцисите“. Според електронния ресурс на Нашанян то е регистрирано за пръв път през 1940 г., но придобива популярност след 60-те години на ХХ в., най-вече в областите Истанбул, Измир, Анкара. В периода 1940 – 2022 г. има регистрирани общо 16 842 жени с името *Фулия*.

Името *Чичек* (тур. *Çiçek*) е турско женско лично име, което означава „цвете“. Цветето е символ на красотата, нежността и свежестта. Името *Чичек* може да се тълкува и като „красиво като цвете“. То е с тюркски произход и е популярно в Турция и други тюркски страни. Името се споменава още в най-ранните тюркски писмени паметници, като например историята за Капчак хан. В нея се разказва, че Капчак хан се оженил за красива жена на име Чичек. Името *Чичек* също се споменава в историите на Деде Коркут, където се разказва за Бамси Бейрек, който е влюбен в красива жена на име Бану Чичек. *Чичек* е прието и като женско име в съседните персийски, кюрдски, арменски и грузински култури. В Турция е популярно предимно в източните райони на страната (областите Ван, Муш, Батман, Шърнак, Сиирт, Битлис, Карс и др.). В класацията по честота на имената на турски

граждани, родени в периода 2013 – 2022 г., *Чичек* се нарежда на 739-о място (общо 29 339 лица).

Името *Чичек* може да се използва самостоятелно или като втори компонент в съставни имена. Например *Акчичек* (тур. *Akçiçek*) означава „бяло цвете; красива като бяло цвете“, *Айчичек* (тур. *Auçiçek*) означава „светла/блестяща като луната и красива като цвете“; *Гюлчичек* (тур. *Gülçiçek*) означава „цвете като роза“. Според Речника на Нашинян има и други регистрирани съставни лични имена с този елемент, например *Нурчичек* (тур. *Nurçiçek* „сияйно цвете“), *Чичексу* (тур. *Çiçeksu* „като цвете и вода“), *Чичекназ* (тур. *Çiçeknaz* „нежна като цвете“) и *Чичекхан* (тур. *Çiçekhan* „принцеса като цвете“). Според същия източник има и деривати от това лично име като *Чичекли* (тур. *Çiçekli* „цветна, с цветя“), *Чичеке* (тур. *Çiçeke* „жена цвете“) и *Чичектен* (тур. *Çiçekten* „от цвете“).

Менекше (тур. *Menekşe*) е женско лично име от персийски произход и означава „теменуга“ или „виолетка“. То носи положителни асоциации с красотата, нежността и деликатността. В Турция името е популярно и се среща както като самостоятелно име, така и като втори компонент в съставните имена *Менекшегюл* (тур. *Menekşegiül* „теменуга като роза“), *Менекшенур* (тур. *Menekşenur* „светлина/сияние на теменугата“) и *Менекшехан* (тур. *Menekşehan* „красавица като теменуга“). В класацията по честота на имената на турски граждани, родени в периода 2017 – 2022 г., *Менекше* се нарежда на 771-во място. Общо има 27 124 лица с това име, от които 27 121 са жени и само 3 са мъже. Популярно е в областите Коня, Мараш, Хатай, Афийон, Чорум, Ъспарта, Сивас.

Карделен (тур. *Kardelen* „кокиче“) е съставно женско лично име от турски произход, което се свързва с красотата и нежността на кокичетата. Думата е съставена от названието „сняг“ (тур. *kar*) и причастието „пробиващ“ (тур. *delen*). Като лично име за пръв път е регистрирано през 1971 г. и според класацията по честота на имената на турски граждани, родени в периода 1971 – 2022 г., *Карделен* се нарежда на 772-ро място (общо има 27 103 лица с това име). *Карделен* е популярно име в Турция и се среща най-често в областите Измир, Адана, Самсун и Текирдаг. През 2005 г. е регистриран рекорден брой новородени момичета с това име – 2150. Популярността на личното име *Карделен* започва да намалява след 2008 г. Според електронния ресурс на Нашинян са регистрирани и съставни имена с този компонент като *Карделеннур* (тур. *Kardelennur* < тур. *kardelen* „кокиче“ + ар. *nur* „сияние“; „кокиче като светлина/сияние“), *Карделенсу* (тур. *Kardelensu* < тур. *kardelen* „кокиче“ + тур. *su* „вода“; „кокиче като во-

да“), *Карделенгюл* (тур. *Kardelengül* < тур. *kardelen* „кокиче“ + перс. *gül* „роза“; „кокиче като роза“).

Ляле (тур. *Lâle*) е женско лично име от персийски произход, което означава „лале“. То се използва както самостоятелно, така и като втори компонент в други лични имена. Като самостоятелно име *Ляле* се нарежда на 874-то място по честота в класацията на имената на турски граждани, родени в периода 1909 – 2022 г. Тъй като броят на лицата, носещи това име, не е особено голям (22 245), се налага изводът, че то не е много разпространено в Турция. Като втори компонент *Ляле* се среща в редица съставни имена като *Лялехан* (тур. *Lâlehan* < *lale* „лале“ + *han* „хан, владетел“; „красиво като лале царица“), *Лялегюл* (тур. *Lâlegül* < *lale* „лале“ + *gül* „роза“; „красива като лалето и розата“), *Ляленаз* (тур. *Lâlenaz* < *lale* „лале“ + *naz* „превзетост; каприз“; „нежна като лалето“), *Лялесу* (тур. *Lâlesu* < *lale* „лале“ + *su* „вода“; „като лалето и водата“), *Ляледжан* (тур. *Lâlecan* < *lale* „лале“ + *can* „душа“; „като лалето и душата“), *Лялеханъм* (тур. *Lâlehanım* < *lale* „лале“ + *hanım* „жена“; „жена като лале“), *Ляленур* (тур. *Lâlenur* < *lale* „лале“ + *nur* „сияние“; „сияйно като лалето“), *Лялезар* (тур. *Lâlezâr* < *lale* „лале“ + *zar* „градина“; „като градина с лалета“). Едно от малкото изключения е личното име *Гюлляле* (тур. *Güllâle* „като розата и лалето“), в което „ляле“ е първият компонент.

Женското лично име **Гонджа** (тур. *Gonca*) е също от персийски произход, което означава „пъпка на цвете; красива като пъпка на роза“, но е сравнително слабо разпространено в Турция. То се нарежда на 882-ро място по честота в класацията на имената на турски граждани, родени в периода 1918 – 2022 г., с 21 966 носители на името. Според електронния ресурс на Нашинян са регистрирани и редица фонетични варианти на името като *Конджа* (тур. *Konca*), *Гондже* (тур. *Gonçe*), *Кондже* (тур. *Konçe*), *Конча* (тур. *Konça*) и др. Според същия източник това лично име е в основата на деривата *Гонджай/Конджай* (тур. *Goncaıy/Koncaıy*), което се използва като мъжко лично име. Използването на наставката „-у/-ау“ за образуване на предимно мъжки лични имена деривати е въведено през 40-те години на ХХ век като част от процеса на пуризация на турския език. Тя се среща и в редица други лични имена, наложени през този период, като *Тунджай*, *Алтай*, *Гюрай* и др. *Гонджа* се среща и като първи компонент в съставните женски имена *Гонджанур* (тур. *Goncanur* „сияйна пъпка“), *Гонджахан* (тур. *Goncahan* „царица като неразцъфнало цвете“), *Гонджагюл* (тур. *Goncagül* „пъпка на роза“). Открива се и като втори компонент в примера *Гюлгонджа* (тур. *Gülgonca* „пъпка на роза“).

Женското лично име *Ачалия/Ачелия* (тур. *Açalya/Açelya*), което произлиза от название на гръцки за цветето „азалия“ (гръц. ἄζαλέοσ), за пръв път се използва в Турция през 1964 г., но придобива популярност през ХХІ век (общо 8722 жени). Първоначално името се използва под формата *Ачалия*, но след 1980 г. по-често срещан е вариантът *Ачелия*.

Персийското по произход название на цветето „зюмбюл“ също се използва като турско женско лично име. *Сюмбюл* (тур. *Sümbül*) не е често срещано в Турция и едва 6450 жени са регистрирани с това име. В България и сред българските изселници в Турция обаче по-често срещан е фонетичният вариант *Зюмбюл* (тур. *Zümbül*, под влияние на българския език). Името *Сюмбюл/Зюмбюл* може да се използва и като основа за деривати с арабската наставка за женски род „-е“, например *Сюмбюле/Сюнбюле* (тур. *Sümbüle/Sünbüle*), *Зюнбюле* (тур. *Zünbüle*), *Сюбюле* (тур. *Sübüle*), *Сюмбюлие* (тур. *Sümbüliye*). Персийската дума *sümbül* (перс. سنبل), чиято структура съдържа съгласните **-nb-** в съседство – явление, което не е характерно за турския език, се подлага на асимилация по признака лабиалност, при която групата от съгласни преминава в **-mb-** (-nb- > -mb-). Тази фонетична адаптация се среща и в редица други думи от персийски произход, като в примерите *çarşamba*, *perşembe*, *hambar* и др.

Невран (тур. *Nevran*) е женско лично име от арабски произход. Според *Речник на личните имена на Турско езиково дружество* (Türk Dil Kurumu Kişi Adları Sözlüğü) то има две значения: „блестяща“ и „бяло цвете“. Според електронния ресурс на Нишанян името започва да се разпространява в началото на ХХ век сред елитните среди в Истанбул като синоним на личното име с арабски произход *Нуран*. *Невран* е сравнително рядко име в Турция. Среща се при 5532 жени, предимно в Истанбул и Измир.

В *Речника на личните имена* за женското лично име *Сюсен/Сусан* (тур. *Süsen/Susan*) се споменава, че е от персийски произход и означава „лилия“ (перс. سوسن). Според електронния ресурс на Нашинян обаче това име се среща сред различни народи в Близкия изток, включително азербайджанци, кюрди и турци. Сред азербайджанците се среща като *Susan/Süsen/Sosin*, а сред кюрдите – като *Susan/Süsen/Sosin* (< от иврит shoshanna(h) / שושנה – „лилия“). *Сюсен/Сусан* е сравнително рядко име в Турция (общо 2920 лица) и се среща сред азерите в Ъгдър и кюрдите в регионите Дагубеязът, Агръ и Карс. Понякога се среща и при немюсюлманите в Истанбул.

Каранфил (тур. *Karanfil*) е рядко срещано женско лично име от арабски произход, което се свързва с красотата и елегантността на цветето карамфил. В Турция са регистрирани общо 2066 лица с това име, от които 106 мъже. Името се среща предимно в областите Хатай, Анкара, Чорум, Такат и др.

Френското по произход название на цветето „магнолия“ (фр. *magnolia*) също се използва като женско лично име под формата **Манолия** (тур. *Manolya*). За първи път е регистрирано през 1935 г., но до 1951 г. няма други лица с това име. Придобива популярност през 80-те и 90-те години на ХХ век, но все още се среща сравнително рядко. До 2022 г. в Турция са регистрирани само 1838 жени с това име.

Според *Речника на личните имена* на Турското езиково дружество персийската дума за „цвете“ – „шюкуфе“ (перс. شکوفه), се използва и като женско лично име. Според речника името **Шюкуфе** (тур. *Şükûfe*) има две значения: 1. неразцъфнало цвете, пъпка; 2. име на стил в живописа, базиран на флорални мотиви в орнаментите. Името **Шюкуфе** е било често срещано в Турция до средата на ХХ век, но след това губи своята популярност. До 2022 г. в Турция са регистрирани само 1002 жени с това име.

Името **Папатия** (тур. *Papatya*) е женско лично име, което произлиза от гръцката дума за „маргарита“ или „лайка“ (гръц. *παλάτια*). Буквално означава „съпруга на поп, попадия“. В Турция е сравнително рядко срещано и са регистрирани 784 жени с това име, предимно в областите Измир, Кайсери и Тракийския район.

Името **Оркиде** (тур. *Orkide*) е женско лично име с френски произход и е название на цветето орхидея (фр. *orchidée*). Според електронния ресурс на Нишанян името **Оркиде** се използва за пръв път в Турция през 1954 г. и става по-често срещано след 1968 г., като към 2022 г. в страната са регистрирани общо 496 души с това име. Най-често се среща в областите Истанбул, Измир и Адана.

Името **Томурджук** (тур. *Tomurcuk*) е женско лично име с турски произход. То означава „пъпка на цвете“ и се свързва с нежността и невинността на жената. В Турция е сравнително ново и рядко срещано. Към 2022 г. в страната са регистрирани общо 137 жени с това име.

Името **Ипар** (тур. *İpar*) е женско лично име, което произлиза от названието на цветето полско червеноглавче (тур. *ipar* < *yipar*). То означава „приятно ухаеща“ и се свързва с красотата и нежността на жената. В Турция е сравнително ново и рядко срещано. Към 2022 г. в страната са регистрирани общо 110 жени с това име.

Името **Бейлем** (тур. *Beylem*) е женско лично име с арабски произход. То означава „пъпка на цвете“ или „неразцъфнала пъпка на памук“. В Турция се използва за пръв път през 1950 г. и отново става популярно след 1979 г. Към 2022 г. в страната са регистрирани общо 100 жени с това име.

Името **Фул** (тур. *Ful*, ар. فؤل) е женско лично име с арабски произход. То произлиза от названието на силно ароматния арабски жасмин. В Турция е сравнително рядко срещано и е регистрирано при 76 лица, като повечето от тях живеят в Истанбул и Измир.

Името **Гелинджик** (тур. *Gelincik*) е женско лично име с турски произход. То означава „мак“ и е производно на думата за „булка“ (тур. *gelin*) с умалителния суфикс *-cik*. В Турция е сравнително рядко срещано и е регистрирано при 65 лица, като повечето от тях живеят в Истанбул. Има и единични случаи в други области на страната.

Името **Замбак** (тур. *Zambak*, ар. زنبق) е женско лично име с арабски произход. То означава „лилия“ и е сравнително рядко срещано в Турция. Към 2022 г. е регистрирано при 45 жени, като повечето от тях живеят в Истанбул.

Хюснюгюзел (тур. *hüsnügüzel*) е названието на декоративно растение с жълти цветове и красиви листа – китайски хибискус. **Хюснюгюзел** се използва и като женско лично име. Думата е съставна от арабската дума „*hüsnü*“ („красив/красива“) и турската „*güzel*“ („красива“), които заедно означават „красива и прекрасна; с красиво лице“. Това съставно име изразява възхищение към красотата.

Верда (тур. *Verda* „прекрасна като роза“) е женско лично име с арабски произход (ар. وردة „роза“). В Турция името е сравнително рядко, носено от едва 331 души. Най-често се среща в големите градове, като Истанбул, Измир, Анкара и Хатай. Популярността му бележи ръст след 2000 година.

Розата е често срещан мотив в турската култура и изкуство. Тя е символ на красота, любов и нежност, отразено и в турските лични имена.

Името **Несрин** (тур. *Nesrin*) е популярно женско лично име и произлиза от арабското название на дивата роза (ар. نسرین). То е широко разпространено в Турция, където 72 269 жени носят това име. Най-голяма е популярността му в областите Измир, Бурса, Мардин, Айдын и Тракийския регион.

Думата за „роза“ – „гюл“ (тур. „*gül*“), е персийска по произход, която е навлязла в турския език през XI – XII век и е една от най-често срещаните думи в турските лични имена – както мъжки, така и

женски. Думата „gül“ може да се използва както като лично име, например *Gül* (*Роза*), така и като се добави притежателна наставка за първо лице, например „Гюлюм“ (тур. *Gülüm* „*моята любима, която е красива като роза*“). Тя може да се използва и за основа на лични имена деривати, като се добавят турски или персийски суфикси. Например с турски суфикси се образуват имената *Гюлче* (тур. *Gülçe* „*малка роза*“), *Гюлю* (тур. *Güllü* „*тази с розата*“), а с персийски суфикси – имената *Гюлан* (тур. *Gülân* „*рози*“), *Гюлдже* (тур. *Gülce* „*като роза*“), *Гюлдан* (тур. *Güldan* „*съд за цветя, кашпа*“), *Гюлистан* (тур. *Gülistan* „*градина от рози*“), *Гюлден* (тур. *Gülden* „*жена, чийто дъх ухае на рози, има мирис на рози*“).

Думата „gül“ е много популярна в турската антропонимна система. Тя е продуктивна и може да се използва по различен начин в турските лични имена. Често се комбинира с други думи от турски, персийски, арабски и гръцки произход, за да образува нови уникални имена. Тя влиза в различни синтагматични отношения с тях по правилата както на турския, така и на персийския език и в комбинация те изразяват определено граматическо и лексикално значение. От *Речника на турските лични имена* на Турското езиково дружество ексцерпиряхме общо 323 лични имена с компонент думата „гюл“ в състава си. Описанието им в рамките на тази статия обаче е невъзможно и би надхвърлило целите на настоящото изследване. За да придобием по-обща представа, ще се спрем само на най-популярните от тях.

Думата „гюл“ може да бъде както първи, така и втори компонент в съчетание с друга персийска по произход дума: *Гюлбахар* (тур. *Gülbahar* „*роза на пролетта*“), *Гюлберк* (тур. *Gülberk* „*листо на роза*“), *Гюлбешекер* (тур. *Gülbeşeker* „*сладко от рози*“), *Гюлдане* (тур. *Güldane* „*семе на роза*“), *Гюлдесте* (тур. *Güldeste* „*букет от рози*“), *Гюлнихал* (тур. *Gülñihal* „*фиданка/розов храст*“), *Гюлшекер* (тур. *Gülşeker* „*сладко от рози*“), *Гюлшен* (тур. *Gülşen* „*градина от рози*“), *Гюлшах* (тур. *Gülşah* „*клон/розов стрък*“), *Назлъгюл* (тур. *Nazlıgül* „*капризна красавица*“), *Невгюл* (тур. *Nevgül* „*току-що разцъфнала розова пъпка*“), *Пембегюл* (тур. *Pembegül* „*розова роза*“), *Садегюл* (тур. *Sadegül* „*изчистена и красива като роза*“), *Шейдагюл* (тур. *Şeydagül* „*полудяла от любов си красавица*“), *Тазегюл* (тур. *Tazegül* „*млада красавица*“).

Като първи компонент в съчетание с друга персийска дума „гюл“ в семантично отношение много често изразява някакъв признак, качество или резултат от някакво действие, като в примерите *Гюларя* (тур. *Gülara* „*украсяваща с рози; която декорира рози*“),

Гюлчин (тур. *Gülçin* „тази, която събира рози“), Гюлфем (тур. *Gülfem* „с уста като на роза; с малка уста), Гюлтен (тур. *Gülten* „с розов тен“), Гюлджихан (тур. *Gülcihan* „най-красивата роза на света“), Гюлназ (тур. *Gülinaz* „капризна красавица“), Гюлбадем (тур. *Gülbadem* „красавица с бадемови очи“), Гюлфер (тур. *Gülfer* „светла/ярка като роза“), Гюлнембе (тур. *Gülrembe* „красива като розова роза“), Гюлшехри (тур. *Gülşehir* „от града, в който растат рози“), Гюлгонджа (тур. *Gülgonca* „роза, която още не е разцъфнала“) и др.

Съставните лични имена с първи или втори компонент „гюл“ в съчетание с друга персийска дума често са образни сравнения, като Лялегюл (тур. *Lalegül* „красиви като лалета и рози“), Гюлпери (тур. *Gülperi* „красива като роза и фея“), Гюлджан (тур. *Gülcan* „красива като роза“), Гюлджанан (тур. *Gülcanan* „любима, красива като роза“), Гюлсима (тур. *Gülsima* „с лице като на роза“), Гюлсинем (тур. *Gülsinet* „красива като роза любима“); Сергюл (тур. *Sergül* „най-красивата сред розите/жените“), Бадегюл (тур. *Vadegül* „вино с цвят на роза“), Бестегюл (тур. *Bestegül* „като букет от рози“), Джангюл (тур. *Sangül* „красива и чиста като роза“), Гонджагюл (тур. *Goncagül* „като пъпка и роза“), Рухугюл (тур. *Ruhugül* „с бузи като на роза“) и др.

Чрез образните сравнения човек изразява своето светоусещане, което се формира от собствената му ценностна система. Тази система включва както лични възприятия за света, така и социални норми и ценности, които човек възприема (Янев 2013: 197).

Думата „гюл“ се среща и като първи или втори компонент в съчетание с домашна лексика, например Гюлай (тур. *Gülay* „месеца, в който розите цъфтят“), Гюлчичек (тур. *Gülçiçek* „красива като рози и цветя“), Гюлдениз (тур. *Güldeniz* „изключително красива като морето“), Гюлбениз (тур. *Gülbeniz* „с лице като на роза“), Гюлсой (тур. *Gülsoy* „с ясно и чисто потекло като розата“), Гюлерен (тур. *Gülerep* „приятелка, която е красива като роза“), Гюлсерен (тур. *Gülseren* „разпръскваща рози около себе си“), Гюлсевен/Гюлсевер (тур. *Gülseven/Gülsever* „тази, която обича красивите като рози“), Гюлхан (тур. *Gülhan* „човек красив/красива като роза), Гюлкъз (тур. *Gülkız* „момиче красиво като роза“), Гюллюхан (тур. *Güllühan* „жена, която прилича на роза“), Гюлгюзел (тур. *Gülgüzel* „красива като роза“), Гюлсу (тур. *Gülsu* „розова вода“), Гюлсуна/Гюлсунам (тур. *Gülsuna/Gülsunam* „красива като роза“), Гюлбен (тур. *Gülben* „красива съм като роза“), Гюлбин (тур. *Gülbin* „приеми я красива като роза“), Гюлдер (тур. *Gülde* „събираща рози“), Гюлсен (тур. *Gülse* „красива си като роза“),

Гюлсер (тур. *Gülser* „разстелете розите, украсете околността с рози“), Гюлсев/Гюлсевин (тур. *Gülsev/Gülsevin* „обичай розата и това, което е красиво като роза“); Шенгюл (тур. *Şengül* „усмихната, общителна“), Ачангюл (тур. *Açkingül* „разицфнала роза“), Акгюл/Аггюл/Акчагюл (тур. *Akgül/Ağgül/Akçagül* „бяла роза“), Айгюл (тур. *Aygül* „светла като луната, красива като роза“), Биргюл (тур. *Birgül* „единствена“), Ергюл (тур. *Ergül* „току-що цъфнала роза“), Моргюл (тур. *Morgül* „лилава роза“), Йозгюл (тур. *Özgül* „чиято същност е като роза“), Серенгюл (тур. *Serengül* „красотата, която се разпространява“), Сонгюл (тур. *Songül* „последно родена дъщеря“) и др.

„Гюл“ може да образува съставни лични имена, и се използва като първи или втори компонент в колокации и с арабски думи, например Гюлбеяз (тур. *Gülbeyaz* „бяла роза“), Гюлендер (тур. *Gülender* „рядко срещана като красива роза), Гюлфедата (тур. *Gülfeda* „красавица, която се саможертва“), Гюлферах (тур. *Gülferah* „успокояваща като роза“), Гюлхаят (тур. *Gülhayat* „даряваща живот красавица“), Гюлизар (тур. *Gülizar* „с бузи червени като роза“), Гюлнур (тур. *Gülnur* „сияеща като роза“), Хюснюгул (тур. *Hüsnügül* „красива като роза“), Нургюл (тур. *Nurgül* „красавица, която излъчва ярка/сияйна светлина“), Исмигюл (тур. *İsmigül* „с красиво като себе си име“) и др.

„Гюл“ се съчетава и с други лични имена, като Айшегюл (тур. *Auşegül* „красавица, която живее в комфорт и спокойствие“), Едагюл (тур. *Edagül* „капризна красавица“), Фатмагюл (тур. *Fatmagül* „Фатма и роза“), Хаджергюл (тур. *Hacergül* „растяща сред камъните роза“), Лейлягюл (тур. *Leylagül* „красива жена с черна коса“), Нешегюл (тур. *Neşegül* „весела красавица“).

В допълнение към личните имена, в които „гюл“ се използва с арабски, турски и други персийски думи, открихме и 4 лични имена, в които се комбинира с гръцка дума. Тези имена са Гюлфидан (тур. *Gülfidan*), Гюлфиде (тур. *Gülfide*), Фидангюл (тур. *Fidangül* „клонка на роза“) и Гюлдемет (тур. *Güldemet* „красива като роза“).

Думата „гюл“ се среща и като компонент в трисъставното женско лично име Айгюлхан (тур. *Aygülhan* < тур. „ау“ + перс. „gül“ + тур. „han“; „светла като луната, красива като розата“).

Изводи

В много култури, включително и в турската, цветята заемат важно място в символиката и езика. Те често са метафори за красота, любов, благородство и други ценни качества. Тази символика се отразява и в системата от лични имена, където названията на цветя се

превърщат в източник на вдъхновение и оформят значима част от турската антропонимика.

Турските лични имена, мотивирани от названията на цветя, са с различен произход. Открихме общо 30 такива имена, използвани самостоятелно или като компоненти в състава на други имена. Десет от тях са с персийски, 7 с арабски, 5 с турски, 3 с френски, 1 с италиански и 4 с гръцки произход.

Самите думи за „цвете“ на турски („чичек“) и персийски („шюкуфе“) също се срещат като лични имена. Две от названията на цветя – *Хюснюгюзел* и *Карделен* – са съставни, а *Гелинджик* е дериват. Петнайсет от названията на цветя не образуват деривати или съставни имена, 5 образуват и деривати, и съставни, а 8 – само съставни.

Личните имена, мотивирани от названието на цветя, са предимно женски. Това се дължи на асоциацията им с красотата и женствеността. Персийската дума „гюл“ (роза) (тур. *gül*, перс. گل) е широко използвана в турските женски имена. Тя е най-продуктивната за образуване на предимно женски съставни имена, като в комбинация с други думи от различни езици (персийски, арабски, турски, гръцки) формира над 320 уникални имена. На пръв поглед прави впечатление, че думата „гюл“ се използва предимно като съставен компонент при женските лични имена. В повечето от случаите се използва в преносен смисъл за „жена“, „момиче“ или „красавица“. Съставните лични имена с компонент „гюл“ разкриват богато разнообразие от синтактични структури и колокации с думи от различни концептуални полета. Думата може да се комбинира и с някои глаголи. Ако разгледаме съставните лични имена с компонент „гюл“ според техните концептуални полета, ще видим, че думата може да се комбинира с думи от много различни области, като човешко тяло, растение, цвят, отношение, място, време, качество, стойност, същност, чистота, човек, знак, изобилие, изключителност, красота и др.

ЛИТЕРАТУРА

Бакърджиева 2015: Бакърджиева, Т. *Свят на мъдрост и красота – турските имена в миналото и днес*. [Bakardzhieva, T. Svyat na madrost i krasota – turskite imena v minaloto i dnes.] Русе: Авангард, , 2015.

Бекир 2018: Бекир, Х. *Наблюдения върху системата на турските лични имена с компонент „название на цвят“ в състава си*. [Bekir, H. Nablyudeniya varhu sistemata na turskite lichni imena s komponent „nazvanie na tsvyat“ v sastava si.] Научни трудове на

- Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, , том 56, кн. 1, сб. А – Филология, 2018, с. 447 – 459.
- Ефе 2017:** Efe, K. *Türk Dil Kurumunun Kişi Adları Sözlüğü'ndeki Kadın Adlarının Yapı Bakımından İncelenmesi*. Amasya: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatında „Kadın” Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 2017.
- Кибар 2005:** Kibar, O. *Türk Kültüründe Ad Verme. Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*. Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Мерич 2000:** Meriç, N., Dilpak, A. *Ansiklopedik İsimler Sözlüğü*. Risale Yayınları, İstanbul, 2000.
- Янев 2009:** Янев, Б. *Системата на личните имена в българския и немския език*. [Yanev, B. Sistemata na lichnite imena v balgarskiya i nemskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.
- Янев 2013:** Янев, Б. За образните сравнения и мястото им в лингвистичната наука (факти на езика и/или факти на речта). [Yanev, B. Za obraznite sravneniya i myastoto im v lingvistichnata nauka (fakti na ezika i/ili fakti na rechta).] *Opera Slavica*. 2013, vol. 23, iss. 4, pp. 197 – 207.
- Kişi Adları Sözlüğü:** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Kişi Adları Sözlüğü:** Türk Dil Kurumu, <<https://sozluk.gov.tr/>> (20.08.2023).
- Türkiye Kişi Adları Sözlüğü:** Nişanyan Sözlük, <<https://www.nisanyanadlar.com/>> (20.08.2023).

DOI 10.69085/ntf2024a279

**АНТРОПОНИМНИ ПРАКТИКИ
ПРИ БЪЛГАРСКИТЕ ТУРЦИ
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛИЧНИТЕ ИМЕНА
НА ЕДНА ФАМИЛИЯ ОТ ДОБРИЧКО)**

*Сема Куцарова
Медицински университет, Пловдив*

**ANTHROPONYMIC PRACTICES
REGARDING BULGARIAN TURKS
(OBSERVATIONS ON THE PERSONAL NAMES
OF A FAMILY FROM DOBRICH)**

*Sema Kutsarova
Medical University, Plovdiv*

Linguocultural studies is one of the leading and rapidly developing fields in modern linguistics, whose main goal is the study of the relationship between language and culture. The study of the atronymic system of a language occupies a significant place in this field.

In the present text the anthroponymicon of Bulgarian Turks is studied, describing the personal names of the representatives of several generations of a family from Dobrich, dating from the first decades of the 20th century until today.

The aim of this article is to highlight the main factors influencing the naming system of the target group, to trace the influence of social factors as well as psychological foundations in the naming process.

Key words: anthroponymics, naming, linguistic, extra-linguistic factors, Turkish

Лингвокултурологията е едно от водещите и бързоразвиващи се направления в съвременната лингвистика, чиято основна цел е изучаването на връзката между езика и културата. Значимо място в тази проблематика заема изследването на атропонимната система на даден език.

Известно е, че антропонимите имат сложна природа, тъй като съхраняват културна информация, която е под влияние на различни, в

това число и извънезикови фактори. Те са обект на изследване на когнитивната лингвистика, която проучва формата, съдържанието и функционирането им в тясна зависимост от процесите на мислене. Възникването и развитието на интердисциплинарни области на езикознанието като социолингвистиката и психолингвистиката дават възможност за по-детайлно и комплексно изучаване на природата на личните имена, тъй като анализирането им само в лингвистичен план би дало частична представа за значението им.

Обект на изследване в настоящия текст е антропонимната система на представители на българските турци, като са описани личните имена на няколко поколения от една фамилия¹ от Добричко, родени през първите десетилетия на ХХ в. до днес². Представени са близо 70 лични имена, като основен източник при тълкуването на тяхната етимология са електронните издания на *Речник на турските лични имена (Türkiye Kişi Adları Sözlüğü)* и *Речник на личните имена (Kişi Adları Sözlüğü)*, издание на Турското езиково дружество (TDK). Предмет на проучване са вътрешноезиковите и лингвокултурните характеристики, закрепени в семантиката и структурата на личните имена. Целта на настоящия текст е да се открият основните фактори, оказващи влияние на личноименната система на целевата група, да се проследи еволюцията в развитието на антропонимикона и социалните фактори, влияещи на този развой; да се проучат психологическите основи в процеса на именуване. Използваните методи са разговори, като основното предимство е получаване на информация от „първа ръка“. Доминиращ е и дескриптивният метод, включващ описание, интерпретация, обобщение, систематизиране и класифициране на езиковия материал.

Изборът да се изследва личноименната система на представители на посочения етнос, също не е случаен. Динамичните процеси в съвременното ги правят една интересна група, която има важно място в политическия, социалния и културния живот и на България, и на Турция. Тъй като част от представителите на фамилията в определени периоди в рамките на фиксираните темпорални граници се преселват в Република Турция, обект на изследователски интерес е и спецификата на присъствието им в южната ни съседка в аспекта на антропонимикона.

Съществен елемент в психологическия профил на българските турци в контекста на постмодерната епоха е тяхната мобилност. Те сменят имена и документи за самоличност, преминават междудържавните граници, научават нови езици, адаптират се успешно към на-

¹ В изследването са включени личните имена на лица, намиращи се в родствена връзка от трета степен по права и съребрена линия.

² Авторката на статията е представителка на тази фамилия.

чина на живот на различни общества, като остават свързани с корените си. Всички тези фактори в различна степен оказват влияние на антропонимната система, преди всичко по отношение на мотивационните практики при избора на име.

Задачата, която си поставяме в настоящата работа, е да се установи културната информация, която е кодирана в езиковата обвивка на личното име, по какъв начин и в каква степен са отразени духът и културата в именната система на целевата група, да се открият психологическите и социологическите основи на процеса на именуване.

Личните имена са представени в следните таблици:

Таблица 1. Мъжки лични имена

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Адил	Adil	араб.	непроизв.	Справедлив
Ахмед	Ahmet	араб., Коран	произв.	Който е хвален
Апти	Arti	араб., съкратен вариант на Абдул	непроизв.	
Асан	Asan	араб. диалектна форма на араб. име <i>Hasan (Хасан)</i>	непроизв.	1. Красив, хубав 2. Добродетелен, чист, добър
Айридин	Ayridin	араб.	произв.	1. Привърженик на религията 2. Приятел, другар, спътник
Билял	Bilâl	араб., сподвижник на Пророка	непроизв.	Вода; влажно място
Вайдин	Vaydin	араб.; съкратено от <i>Vahdeddin/Vahdettin</i> ³	произв.	Религиозен; принадлежащ към религията на единството
Джевдет	Cevdet	араб.	произв.	1. Щедър, благороден 2. Добър, хубав 3. Великолепен 4. Човек без недостатъци
Джелил	Celil	араб.	непроизв.	1. Величествен, огромен, грамаден 2. Разкошен, бляскав 3. Горделив, високомерен 4. Показен, за показ
Емир	Emir	араб.; споменава се в Корана	непроизв.	1. Господин, бей, чорбаджия 2. Командир
Ерджан	Ercan	тур.	композит; <i>er + can</i> мъж + сърце	Мъжко сърце, мъжка душа; безстрашен, доблестен

³ **Вайдин** – името е съкратен и камуфлажен вариант на арабското *Vahdettin*, което носи политическа символика, тъй като се свързва с името на последния султан на Османската империя – Мехмед VI Вахидеддин, смятан от републиканския режим за „предател“. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Vahdettin>.

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Ибрям	İbryam	араб. İbrahim; еврейски Abraham ⁴ от Корана и Тората	непроизв.	На иврит е със значение „дядо“; „баща на вярващите, баща на народите“
Исмаил	İsmail	араб., еврейски; от Корана и Тората	непроизв.	Синът на Ибрахим
Левент	Levent	тур., перс.	непроизв.	В персийския е със значение „самотен, бездомен“, В турския е с две значения: 1. Корабен екипаж; род войска във флота и бреговата охрана 2. Висок, едър, силен, красив мъж
Махмуд	Mahmut	араб.; сподвижник на Пророка	непроизв.	Който е хвален, прехвален
Мехмед	Mehmet	араб.; съкратен вариант на араб. Muhammed ⁵ ; от Корана	непроизв.	Прехвален
Мустафа	Mustafa	араб.; от Корана	произв.	1. Избран 2. Пречистен
Невзат	Nevzat	перс.	произв.	Новородено
Нуфер	Nufer	араб.; от Корана; един от първите мюсюлмани	непроизв.	1. Красив млад мъж 2. Море
Осман	Osman ⁶	араб.	композит	1. Малкото на птицата дропла (odman = od + man) 2. Огнен мъж (ateş gibi adam, букв. мъж като огън) (Джалп 2014: 41) 3. Неопитен 4. Малкото на змията, змийче

⁴ **Ибрям** – името на сина на пророка Авраам, принесен в жертва на Бог.

⁵ **Мехмед** – личното име е вариант на името на Пророка Мохаммед (араб. Muhammed). В турските мъжки лични имена то традиционно се използва като Мехмед (Mehmet), а от 70-те години на миналия век формата Мохамед/Мохамет (Muhammed) става все по-разпространена в Турция. С него са били именувани повече от сто сподвижници, които са били съвременници на Пророка. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Mohammed>.

⁶ **Осман** – името е с неясен произход. В специализираната литература съществуват разнопосочни тълкувания, които са посочени в таблицата. Към тях може да се добави следната информация: Усман ибн Аффан е третият праведен халиф на мюсюлманите след Мохамед, негов сподвижник и един от най-близките му сътрудници. Вж. [https://bg.wikipedia.org/wiki/Усман_\(халиф\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Усман_(халиф)). Името на основателя на Османския бейлик, който дава името си на бъдещата империя. Осман I (управлявал 1299 – 1326) се свързва с името на халифа. Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Османска_империя

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Рюян	Rüyan	араб.	непроизв.	<i>Сън</i>
Сали	Sali	от араб. Салих; един от пророците; от Корана	непроизв.	1. Добър, праведен, чист, достоен, честен 2. Подобаващ 3. Действащ/постъпващ според изискванията на религията
Самидин	Samidin ⁷	от араб. Hüsamettin Хюсаметтин	произв.	<i>Острият меч на религията</i>
Себат	Sebat ⁸	араб.	непроизв.	1. Решителен, непоколебим 2. Твърд, упорит, отстояващ позицията си
Сюлейман	Süleyman ⁹	араб. Süleyman; еврейски Соломон; от Корана и Тората	непроизв.	<i>Спокоен, уравновесен</i>
Хюсеин	Hüseyin ¹⁰	араб., сподвижник на Пророка	непроизв.	1. Малкият Хасан 2. Красив 3. Обичан
Якуб	Yakup ¹¹	араб., еврейски; от Тората и Корана	непроизв.	1. Яребица – мъжският индивид 2. Последовател

⁷ **Самидин** – името е с неясен произход. Предполага се, че е от арабски и означава „острият меч на религията“.

⁸ **Себат** – името е с непрозрачна вътрешна форма. Предполага се, че се използва вместо арабските имена *Sebahat* („сутрешна свежест“) и *Sebahattin* („зората на религията“).

⁹ **Сюлейман** – в Тората Соломон, синът на Давид, е третият цар на израилтяните и владетелят, построил Йерусалимския храм. Неговото богатство и мъдрост са придобили митологичен характер във всички близкоизточни култури. Той е описан като „пророка“ и се смята за един от пророците на исляма. Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Соломон#cite_note-5

¹⁰ **Хюсеин** – Хусейн ибн Али е третият имам на шиизма. Внук е на пророка Мохамед и син на Али ибн Абу Талиб и Фатима. След смъртта на брат си Хасан поема ръководството на въстанието в Куфа срещу Омеядите. Убит е в битката при Кервала на 10 октомври 680 г. Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Хусейн_ибн_Али

¹¹ **Якуб** – според Тората той е син на Исак и прародител на израилтяните. Предполага се, че е получил това име, което на еврейски означава „дошъл след“, защото е роден веднага след брата си близък Исав. Якуб е споменат в Корана като един от пророците. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Yakup>

Таблица 2. Женски лични имена

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Асибе ¹²	Asibe	араб. Hasibe	непроизв.	1. Стойностна, почитана, уважавана, с добро потекло 2. Която държи сметка
Асие ¹³	Asiye	араб., еврейски; от Тората и Корана	непроизв.	Опечалена, наскърбена, огорчена
Атидже ¹⁴	Atice	араб. Hatice	непроизв.	1. Новородена 2. Преждевременно родено момиченце
Айрие	Ayriye	араб. Hayriye	непроизв.	1. Любов 2. Добродетелна, благодетелна; която прави добро 3. Щастлива, с добра съдба/поличба
Айше ¹⁵	Ayşe	араб. гл. ayş, от Корана	произв.	1. Жива, жизнена, витална, спокойна 2. Която има хубав живот, живее добре и не гладува
Бахрие	Bahriye	араб. прил. bahrî „морски, морски флот“; еквивалент на МЛИ <i>Bahri</i>	произв.	Морска; принадлежаща на морето
Гюлбие	Gülbiye	перс. + тур.; еквивалент на Gülbike	композит	Жена роза; жена като роза (gül + bike bike = hatun (хатун – титла на високопоставени жени и на жените на хановете)
Гюлизар	Gülizar	перс., араб.	композит	1. В персийския: gül + zâr (роза + градина) „розова градина“ 2. В арабския: gül- ^î izâr „с розови бузи“
Емине	Emine	араб.; от Корана	произв.	Благонадеждна, надеждна, сигурна

¹² **Асибе** – името е адаптирана форма на арабското *Хасибе* (*Hasibe*) и е популярно сред българските турци, но не и в Турция.

¹³ **Асие** – в ислямската традиция това е името на съпругата на фараона, която спасява Мойсей от река Нил и го отглежда. Твърди се, че е адаптирана форма на името *Асенат*, която се споменава като съпруга на Йосиф в еврейски и християнски източници. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Asiye>

¹⁴ **Атидже** – името е адаптирана форма на арабското *Хатидже* (*Hatice*), използвано от босненците и други мюсюлмански етноси на Балканите. Хатидже бинт Хувайлид е първата съпруга на Пророка. Вж. https://bg.wikiislam.net/wiki/Списък_с_жените_и_наложничките_на_Мухаммад

¹⁵ **Айше** – Аиша бинт Абу Бакр е третата съпруга на Пророка, дъщеря на най-добрия приятел на Мохамед и главен сподвижник Абу Бакр. Вж. https://bg.wikiislam.net/wiki/Списък_с_жените_и_наложничките_на_Мухаммад

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Ергюл	Ergül	тур. + перс.	композит	1. Мъжка роза (<i>er + gül</i> ; мъж + роза) 2. Ранна роза (<i>er + gül</i> ; рано + роза)
Зюлбие	Zülfiye	диалектна форма на перс. МЛИ Zülfü	произв.	Любимата на Юсуф
Леман	Leman	араб.	непроизв.	Светило
Мерсие	Mersiye	араб.	произв.	Елегия
Миневър/ Мюневър	Minever	араб.	непроизв.	Светла, лъчезарна, сияйна
Назиле	Nazile	араб.; от Корана	произв.	Божествена благословия, благодаяние
Назмие	Nazmiye	араб.	произв.	1. Свързана с думите, с поезията 2. Подредена, тертиплийка
Неджмие	Necmiye	араб.	произв.	Звездна, принадлежаща на звездите
Руфкие	Rufkiye	араб.	произв.	1. Магична, омагьосваща, вълишебна, чародейна 2. Подобаваща 3. Името на една от дъщерите на Пророка
Сале	Sale	Араб.; 1. еквивалент на МЛИ <i>Salih</i> → прил. <i>salihat</i>	непроизв.	Добра, морална мюсюлманска жена
Сема	Sema	араб.	непроизв.	Небе, небосвод
Семра	Semra	араб.	непроизв.	1. Мургава, смугла
Севил	Sevil	тур.; от гл. <i>sevtek</i> „обичам“	произв.	Обичлива, любвеобилна
Селин	Selin	гр. <i>Selini</i>	непроизв.	1. Лунна богиня, луна ¹⁶ 2. Възхвалявана 3. Буйна вода 4. Вечнозелено растение ¹⁷
Сибел	Sibel	фр., старогръцки	непроизв.	1. Богиня ¹⁸ 2. Житен клас 3. Дъждовна капка ¹⁹

¹⁶ **Селин** – името е фонетична новотурска адаптация от гръцки на името *Selini* (σελήνη „лунна богиня, луна“), станало много популярно в началото на столетието. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Selin>

¹⁷ **Селин** – посочените значения (*Възхвалявана; Буйна вода; Вечнозелено растение*) са дадени в електронния речник на турските имена. Вж. <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁸ **Сибел** – значението „богиня“ на името е представено в електронния речник на турските имена. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Sibel>. В същия източник се открива интересната в аспекта на настоящото изследване информация, свързана с това, че името добива голяма популярност благодарение на романа на Рефик Халит „Любовник на 2000 година“ („2000 Yilin Sevgilisi“), публикуван през 1951 г.

Име		Произход	Образуване	Значение
Бълг.	Тур.			
Симге ²⁰	Simge	тур. (< фр. <i>signe</i> „знак, символ“)	непроизв.	Символ
Суде	Sude	араб. перс.	непроизв.	1. Щастлива, честита ²¹ 2. Чиста като вода 3. Разкрасена, гримирана 4. Обработена ²²
Сювейда	Süveyda	араб.	непроизв.	1. ост. Черно петно в средата на сърцето, за което се вярва, че съществува 2. ост., прен. Таен грях, скрит в сърцето
Фахрие	Fahriye	араб.	произв.	Възхвалявана
Фетхие	Fethiye	араб.	произв.	1. Завоювана, притежавана като завоевание 2. Завладяваща
Фатме ²³	Fatma	араб.; от Корана	произв.; <i>Fatma</i> < <i>Fatima(t)</i>	Въздържана, избягваща злото
Фирдес ²⁴	Firdevs	араб., гръц.; перс.; от Корана	непроизв.	Рай

¹⁹ **Сибел** – значенията 1. *Житен клас*; 2. *Дъждовна капка* са посочени в Речника на личните имена, издание на Турското езиково дружество (TDK). Вж. <https://sozluk.gov.tr/>

²⁰ **Симге** – името е фонетична новотурска адаптация от френски на името *Signe* (фр. *signe* „знак, символ“). Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Simge>

²¹ **Суде** – тази етимология и семантика на името се откриват в Речника на турските лични имена на Нишанян. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Sude>

²² **Суде** – в речника на Турското езиково дружество (TDK) се посочва, че името е с персийски произход и е със следната семантика: *Чиста като вода*; *Разкрасена, гримирана*; *Обработена*. Вж. <https://sozluk.gov.tr/>

²³ **Фатма** – (от араб. *Фатима*) е името на бабата на Пророка и на дъщеря му от съпругата му Хадиджа. Почитана е от всички мюсюлмани, но най-вече от шиитите, тъй като тя е съпруга на първия шиитски имам Али ибн Абу Талиб и майка на неговите синове Хасан и Хусейн. От нея произлизат всички съвременни потомци на Мохамед. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Fatma> <https://bg.wikipedia.org/wiki/Фатима>

²⁴ **Фирдес** (*Firdevs*) – според някои тълкувания името се свързва с едно от наименованията на рая, споменати в Корана. В суфизма това е второто ниво на небето. В двата основни лексикографски източника, които са използвани, е посочен различен произход на името. Според речника на личните имена на Нишанян името е с гръцки произход през арабски, докато в речника на Турското езиково дружество е посочен персийският му произход. Вж. <https://sozluk.gov.tr/>; <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Firdevs>

Таблица 3. Мъжки лични имена на родените в Република Турция

	Произход	Образуване	Значение
Anıl	тур. от глагола <i>anılmak</i> „бивам споменаван, упоменаван“, който пък е производно от съществителното <i>anı</i> „спомен; памет, възпоменание“	произв.	Запомнен; Който да бъде запомнен
Arda ²⁵	тур.	непроизв.	1. Жезъл на владетел или предводител 2. Последовател 3. Отличителен знак, забит в земята 4. Име, използвано за рожбата
Berkay	тур.	композит berk + ay	<i>Berk</i> (прил. „твърд, здрав, крепък“) <i>Ay</i> в МЛИ е с две значения: 1. Светлина, сияние, лъч 2. Син, мъжско чедо 3. Месец, Луна
Eray		композит er + ay	<i>Er</i> е със следните значения: 1. Мъж 2. Войник 3. Герой, юнак <i>Ay</i> в МЛИ е със значенията: 1. Светлина, сияние, лъч 2. Син, мъжско чедо ²⁶ 3. Месец, Луна
Eren ²⁷	тур.		В МЛИ е с две значения: 1. Дервиш 2. Развит, пораснал, укрепнал
Mehmet	араб.; съкратен вариант на араб. <i>Muhammed</i> ; от Корана	непроизв.	Прехвален
Umut ²⁸	тур.	непроизв.	Надежда

²⁵ **Арда** – името е с неясна етимология, като съществуват различни тълкувания. В някои от източниците се посочва значението „последовател, приемник“. Вж. <https://sozluk.gov.tr/>. Произходът на името се свързва и с персийския език, където е със значение „справедливост“, използвано в много лични имена. Според друга трактовка то произлиза от името на река Арда, която е приток на р. Марица. Името се свързва и с арменския език и е съкратен вариант на *Ардавазд* и *Ардашес*. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Arda>. Съществува и теория за тракийския произход на името.

²⁶ **Ай** (Ay) – тези две значения са посочени в Речника на Нишанян, Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Ay>, докато останалите са на основата на значенията, дадени в Речника на Турското езиково дружество. Вж. <https://sozluk.gov.tr/>

²⁷ **Ерен** – според някои тълкувания името *Ерен* (*Eren*) произхожда от формата за мн.ч. на *er* (мъж; герой, юнак) – *erler*. Това е титла, давана през XIII в. първоначално на дервиши, принадлежащи към бекташитите, по-късно на представители и на други религиозни учения. Възможно е да е образувано от глаголната основа *ermek* „стигам, достигам“; „постигам просветление“. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Eren>

Таблица 4. Женски лични имена на родените в Република Турция

	<i>Произход</i>	<i>Образуване</i>	<i>Значение</i>
Emine	араб.; от Корана	произв.	<i>Благонадеждна, надеждна, сигурна</i>
Leman	араб.	непроизв.	<i>Светило</i>
Melis ²⁹	гр.	непроизв.	<i>1. Медоносна пчела 2. Маточина; мента</i>

Таблица 5. Деца, родени извън България и Турция (родени в Нидерландия)

<i>Лични имена на родените извън България и Турция</i>
Питър Ашли Якуб Боргдорфф
Люкреция Йоханна Вайнче Боргдорфф

Резултати

В основата на обобщенията и класификациите са наблюденията върху антропонимната система на целевата група, като се очертава произходът на имената, начинът на образуване, структурата, времето на тяхната поява и честотата на употреба в аспекта на анализа на езиковите и неезиковите данни.

Лингвистични фактори

1. Фонетични особености – проявяват се в звуковия облик на антропонима, тъй като красотата на името се определя от неговото фоносемантично значение – звучност, ясно и лесно произношение. Според Журавльов фоносемантичното значение е възприемането на онима като набор от звуков, преминаващ във вид на определен емоционален фон, свързан подсъзнателно с преживяванията на човека (Журавльов 1974: 160). В структурно отношение значителна част от имената са кратки, предимно двусрични, напр.: МЛИ (мъжки лични имена): *Адил, Ахмед, Анти, Асан, Билял, Вайдин, Джевдет, Джемил, Емир, Ибрям, Левент, Махмуд, Невзат, Осман, Сали, Якуб* и др.; както дву- и трисилабични ЖЛИ (женски лични имена), напр.: *Айше, Ергюл, Фатме, Фирдес, Леман, Сема, Севил, Сибел, Суде, Мелис; Асибе, Асие, Бахрие, Гюлбие, Назиле, Назмие, Руфкие, Фахрие, Шукрие, Юн-*

²⁸ **Умут** – произходът на името не е ясен. Смята се и за адаптиран вариант на персийското *Ümid* (*надежда*), но липсва консенсус относно етимологията му. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Umut>

²⁹ **Мелис** – името е гръцка заемка, съкратен вариант на Мелиса, което е много популярно през 80-те години на миналия век. Според някои тълкувания неговият произход се свързва с арабското прилагателно *melsâ*, която означава „*мека и гладка*“. Вж. <https://www.nisanyanadlar.com/isim/Melis>

зиле и др. Прави впечатление, че по-голямата част от сричките при мъжките са от затворен тип, докато при женските са от смесен тип – редуват се консонантни и вокални при известен превес на отворените. В някои случаи се наблюдават фонемни редувания, напр. асимилация (по признака звучност – беззвучност): *Ахмед – Ахмет, Мухамед – Мухамет, Мехмед – Мехмет, Хамид – Хамит*; елизия: *Хасан – Асан, Хасибе – Асибе, Хатидже – Атидже, Хайрие – Айрие*. Установява се, че при по-голямата част от описаните антропоними се наблюдава несъответствие с вокалната хармония³⁰, която е основен фонетичен закон в турския език, напр.: МЛII: *Адил, Ахмед, Анти, Айридин, Беркай, Билял, Вайдин, Ерай, Ерджан, Ибрям, Исмаил, Невзат, Нуфер, Сали, Самидин, Себат, Сюлейман*; ЖЛII: *Асибе, Асие, Атидже, Айрие, Айше, Бахрие, Гюлизар, Леман, Назиле, Назмие, Руфкие, Сале, Сема, Семра, Суде, Сювейда, Фатме, Фахрие*. Това явление има закономерен характер и се обяснява с арабско-персийския произход на значителна част от личните имена, които не се подчиняват на Закона за хармония на гласните, като в същото време е и индикатор за чуждия произход на лексемите.

Интересно явление е една характерна особеност на антропонимикона, която се изразява в подбор на съзвучни, римуващи се имена. То се проявява по различни линии на родство, като се наблюдават два основни типа римувания:

- по вертикална линия – имената на децата се римуват с имената на родителите, напр.: *Фетие – Фахрие*.
- по хоризонтална линия – съзвучие в имената на децата в семейството, напр.: *Айрие – Бахрие; Гюлбие – Зюлбие – Фахрие; Нуридин – Айридин – Самидин*.

³⁰ Вокална хармония, или Закона за хармония на гласните (Seslilerin Uyumu) – състои се в това, че всички гласни в една и съща турска дума, била тя проста или производна, в качествено отношение се приспособяват към гласната в първата сричка. Когато една турска дума започва с твърда гласна (kalın sesli: *a, ı, o, u*) всички останали срички на думата, включително и наставките, трябва да съдържат твърди гласни. Обратно, когато една турска дума започва с мека гласна (ince sesli: *e, i, ö, ü*) всички останали срички на думата, включително и наставките, трябва да съдържат меки гласни (Гълъбов 1949: 38).

2. Граматични особености – изразяване на категорията род.

2.1. лексикално – проявява се при ЖЛИ, при които родовата принадлежност се изразява предимно лексикално, като за тази цел се използват тематична група от имена, в чиято семантика е заложена женското начало. Доминиращ е мотивът за красота, която е представена в различни ракурси³¹;

2.2. морфологично – за изразяване на женски род от арабски са заимствани афиксите **-e(-a)**, с които се образуват женските еквиваленти (афиксални антропоними) на МЛИ, напр.: *Бахрие (Бахри), Емине (Емин), Зюлбие/Зюлфие (Зюлфи/Зюлфю), Назмие (Назми), Неджмие (Неджми), Сале (Салих), Шукрие (Шукри)*.

Макар че в турския език отсъства категорията род, прави впечатление, че в антропонимната система, в това число и на българските турци, родовата диференциация има важна роля.

На пръв поглед антропонимите, мотивирани от апелативи, чиято семантика означава красота, както и метафорични асоциации, свързани с нея, не носят религиозна символика. Анализът на мотивацията при именуването обаче разкрива вътрешната връзка на подобни имена с исляма, с религиозното мислене.

3. Особенности в словообразуването – значителна част от личните имена с арабски произход, изразяващи положителна оценка в характеристиката на човека, са прилагателни имена, т.е. са образувани от адекватни основи, напр.: *Адил, Джевдет, Сали, Себат, Левент, Мустафа, Нуфер, Хасан, Миневер, Назмие, Суде, Фахрие, Фирдес, Шукрие, Леман, Мелис, Айрие, Емине, Гюлбие, Севил, Сюейда*. Единични са примерите на дeverбални антропоними, в случай че етимологичното тълкуване е вярно: *Айше, Ерен, Севил*.

4. Етимология

Не е изненадващ фактът, че някои от имената са с неясна семантика или пък със съмнителна етимология, което затруднява разкриването на вътрешната им структура не само в синхронен, но и в диахронен аспект. По тази причина не може да се твърди с категоричност за достоверността на представените етимологични варианти, както и да се прокара рязка граница между отделните тематични подгрупи, които са разгледани по-долу.

4.1. Религиозни лични имена. Значителна част от имената имат религиозна семантика, която изразява отношението към света на го-

³¹ ЖЛИ от тази група са разгледани по-детайлно в раздел 4.2. Светски ЛИ.

ляма част от представителите на българските турци, в това число и към самите себе си, като проява на волята на Аллах.

4.1.1. Имена, възхваляващи исляма: *Ахмед, Айредин, Асан, Билял, Вайдин, Ибрям, Исмаил, Махмут, Мехмет, Мустафа, Нуфер, Самидин, Себат, Фахридин, Якуб; Асие, Айше, Атидже, Назиле, Фатме, Фирдес, Юнзиле*. Компонентът *дин* (араб. *dīn* 'вяра') се употребява само в състава на мъжките имена, където често влиза в ролята на антрополексема, като оформя антропонимно гнездо.

4.1.2. Имена на близки на пророка Мохамед, които съхраняват значението за святост: МЛИ: *Махмуд, Мехмед, Нуфе, Осман, Сали, Самидин, Хасан, Хюсеин*; ЖЛИ: *Айше, Атидже/Хатидже, Емине*.

4.1.3. Имена на библейски пророци, които са претърпели фонетични трансформации: МЛИ: *Асан/Хасан, Ибрям, Исмаил, Сюлейман, Якуб*; ЖЛИ: *Асие, Зюлейха*.

4.1.4. Имена, възхваляващи суфизма: *Ерен, Фирдес*.

4.2. Светски лични имена. Те изграждат значителна част от именника, като се формират на основата на благозвучните и с положителна семантика лексеми.

4.2.1. Имена, мотивирани от апелатив със значение нравствена ценност: *Адил (справедлив), Джевдет (щедър), Сали (праведен, добър)*.

4.2.2. Имена, мотивирани от апелатив със значение физически качества – 'красота', 'здраве': *Джелил (огромен), Ерен (укрепнал, здрав), Левент (красив), Нуфер (красив младеж), Хасан (хубав)*.

4.2.3. Имена, чиято апелативна основа е название на материален обект: *флора (растителен свят): Гюлбие, Гюлизар, Ергюл, Мелис, Семра; природни явления³²: Бахрие, Неджмие, Сема, Селин*.

4.2.4. Имена, чиято апелативна основа е абстрактно понятие за красота (доброта, честност): *Емине, Миневер, Назмие, Суде, Фахрие, Фирдес, Шукрие*.

4.2.5. Имена, мотивирани от апелатив със значение 'светлина': *Леман (светило), Миневер (светла)*.

Екстралингвистични фактори

Към тях се отнася широк спектър от фактори, свързани с национално-културните стереотипи, с обществената ситуация, степента на образование, ценностната система, личните предпочитания и вкус, житейският опит на именуващия и т.н. Те оказват влияние и на лич-

³² Тези имена са свързани с култа към небесните тела (небе, луна, слънце), не съдържат религиозно значение и може да се разглеждат като имена пожелания.

ноименните системи, което се изразява в предпочитания към имена, които са модерни (популярни), защото са на герои от литературата, филмите, сериалите, на реални лица от политиката, културата или друга област на обществения живот, на исторически личности, светци, роднини, хора с определена съдба и др.

Тези предпочитания могат да бъдат разпределени в различни групи, отразяващи психологическите основания при избора на име.

1. Имена, отразяващи желанието да се обезпечи името с магическа защита (имена с апотропейна функция). В голямата си част това са имена с положителна семантика: *Адил, Джевдет, Ерджан, Сали, Себат* и др. Заедно с тях в тази група се включват и непривлекателните имена, които имат негативна семантика: *Асибе, Асие, Джелил, Левент, Семра, Сювейда*. Тази древна практика да се използват непривлекателни имена е разпространена и в други култури, като се вярва, че това по този начин човекът е защитен от злите сили.

2. Имена, в чиято семантика е кодирана информация за времето, мястото, обстоятелствата при раждането на детето: *Атидже (новородена), Ерай (преждевременно роден), Невзат (новороден)*. Подобни имена показват, че за номинатора е психологически важно да се запечата конкретното обстоятелство при появата на човека на земята.

3. Имена, отразяващи характерните особености на детето, които родителите виждат в него, или според чертите на характера, които желаят то да придобие³³: МЛИ: *Анъл, Ахмед, Беркай, Ерджан, Махмуд, Мехмет, Мустафа, Левент, Нуфер, Сали, Себат, Хасан*; ЖЛИ: *Айрие, Айше, Гюлбие, Гюлизар, Емине, Ергюл, Назмие, Севил, Суде, Фатме, Фахрие*.

4. Имена, отразяващи интенциите на номинатора за фиксиране на мястото, позицията на човека в социума: *Емир, Ерай, Левент*. Те се възприемат като социален знак, тъй като в основата има название на титла.

5. Имена, заимствани от други култури, подложени в различна степен на фонетична адаптация: *Ашли*³⁴, *Вайдин, Гюлбие, Зюлбие, Ме-*

³³ Някои автори ги определят като имена дезидеративи (имена пожелания), или дезидеративни имена (Раемгужина 2009: 20).

³⁴ Името **Ашли** е фонетична адаптация на антропонима *Алиш/Алиш*, което пък е разширен вариант на арабското име *Али*, което означава „висок“. В същото време Али ибн Аби Талиб е братовчед е на пророка Мохамед и става негов зет, като се жени за дъщеря му Фатима, За сунитите Али е 4-тият и последен от праведните халифи. За шиитите Али е първият имам и първият законен наследник на Пророка (https://bg.wikipedia.org/wiki/Али_ибн_Аби_Талиб). Интенцията на номина-

лис, Сале, Сали, Селин, Сибел, Симге, Умут. Значителна част от описаните лични имена са диалектни форми, напр.: МЛИ: *Асан – Хасан, Хайреддин/Хайреттин – Айридин, Вахдеддин/Вахдеттин – Вайдин, Ибрахим – Ибрям, Мохаммед – Мехмет, Салих – Сали*; ЖЛИ: *Хасибе – Асибе, Хатидже – Атидже, Хайрие – Айрие, Зюлбие – Зюлфие, Салих – Сале, Фатма/Фатима – Фатме, Фирдевс – Фирдес*. Тук ще добавим и имена, или фонетични и диалектни варианти, които са популярни само сред българските турци и не се срещат в Турция: *Асибе, Гюлбие, Зюлбие, Сали*.

При имената на по-младото поколение, особено на родените в Турция в началото на ХХІ в., се наблюдава иметворчество, което е израз на родителския стремеж към индивидуализация, като се търсят рядко срещани, по-необичайни и оригинални имена. Напр.: *Арда, Беркай, Ерай, Ерен, Мелис*.

6. Оказионални (ситуационни) мотиви: историческа личност: *Осман*; литературен, телевизионен герой/художествен образ: *Билял, Емир*³⁵, *Сибел*; сън: *Ашли*; жребий: *Албена*.

Несъмнено най-значимото извънезиково обществено-политическо събитие, което променя радикално антропонимикона на българските турци, е насилствената смяна на турско-арабските със славянски и християнски имена, известна като “възродителен процес” (1984-1989 г.). В голяма част от публикуваните по-късно изследвания се сочи, че травмата от преименуването е основна причина за масовата емиграция към Република Турция през лятото на 1989 г., наречена “голямата екскурзия”, както и за по-късните изселвания, породени от икономически проблеми, или поради семейни връзки.

Практически, при принудителното преименуване българските турци избират имена, които да са максимално близки по звучене до турските, а в случаите, когато това не е било възможно, стремежът бил да се запази първата буква. В този процес властите използват списъци с „позволені“ имена, от които да избират. Не са редки случаите, когато някой чиновник посочвал името, а това се установявало чак при получаването на личните документи с новите имена. Починалите роднини също били преименувани.

Тук са представени само някои от имената, които дават представа за процеса: МЛИ: *Адил – Анатолий, Джевдет – Жеко, Ерджан – Емилиан, Ле-*

тора е името да придобие звучене, което да е по-приемливо за нидерландското общество, където детето е родено и живее и в същото време да не се прекъсва родовата връзка, тъй като Алиш е личното име на по-далечен предшественик.

³⁵ **Емир** – мотивът за избора се свързва с името на главния герой от добилия изключителна популярност и в Турция, и в България турски сериал „*Нарекох я Фериха*“ („*Adını Feriha koydum*“), създаден през 2011 г.

вент – Левен, Себат – Събин, Якуб – Янко и др.; ЖЛИ: Айше – Ася, Асие – Ася, Гюлбие – Габриела, Ергюл – Евгения, Зюлбие – Сузана, Кадрие – Калинка, Миневер – Милка, Сема – Сима, Семра – Сирма и др.

Сред представителите на изследваната фамилия, които мигрират в Турция през лятото на 1989 г., връщането на турско-арабските имена става веднага след преселването и е без изключения сред общността. Обикновено това се случва непосредствено след преминаването на турската граница и при вписване в регистрите.

В България връщането на имената е обявено с решение на пленум на ЦК на БКП на 29 декември 1989 г. Почти всички живи представители на фамилията възстановяват турските си имена, като само в изолирани случаи запазват българските, най-често поради политически и социално-икономически причини, или, най-общо казано, поради по-високата степен на интеграция в българското общество в периода преди преименуването.

Интересен момент е, че смяната на общественно-политическата и културна парадигма в България – създаването на Народна Република България (15 септември 1946 г. – 15 ноември 1990 г.), което се свързва с формирането на нова идеология и рязка промяна в отношението към мюсюлманските имена, създава условия за масова атеизация, при която ислямът губи значението си като социокултурен комплекс, не води до спад в именуването с арабско-персийски имена с религиозен характер.

Изводи

На базата на осъществените наблюдения върху именната система на представителите на една фамилия етнически турци от област Добрич в България могат да бъдат направени следните изводи:

1. Комплексното проучване антропонимикона на изследваната етническа група през призмата на най-новите постижения в областта на лингвокултурологията, разглеждаща езика като резултат от човешкото възприемане на света, дава възможност да се опише природата на антропонимите. По този начин се очертават древнотюркските пластове, пластът на заетите елементи, следването на традициите при именуването, така също и мотивите при избора на имената, моделите при именуването. Всичко това е важно не само в лингвистичен, но и в психологически, антропологичен, социален и културноисторически аспект, както и от гледна точка на межкултурното съпоставяне.

2. Въз основа на данните от анализа може да се направи заключението, че антропонимиконът на българските турци има сложна

структура, която отразява различни страни на културния и духовния живот. Той представлява синтез на тюркска, турска, източна, българска и европейска лингвокултурна традиция и се развива под влиянието на лингвистични и екстралингвистични фактори. Налага се също и изводът, че културата на българските турци има симбиотичен характер: основава се на тюркските традиции (отразяващи комплекс от древни вярвания и стереотипни представи, в които основно място заемат тотемизмът, анимализмът и преклонението пред природните явления), събрали в себе си елементи на ислямската култура и под влияние, макар и в по-малка степен, на западната култура.

3. Антропонимните лексеми, за разлика от нарицателните имена, използват ограничен набор от словообразователни и граматични средства. При именуването семантиката и мотивацията намират израз в звуковия облик на единиците. Лингвистичният анализ дава възможност да се открият характерните особености на тази подсистема на езика, а именно – ролята на вокалната хармония, сричковата структура, която много често е различна от сричковата структура на основния лексикален фонд, активността на определени елементи при мъжките и женските имена. На равнището на езиковия анализ се очертават древнотюркските традиции, които се проявяват във формалната структура на антропонимите: дву- и трисилабична структура (малокомпонентна, компактна форма), наличие на имеобразуващи модели и линии на римуване.

4. Значителна част от имената са семантично свързани с ислямската религиозна символика, което отразява неразривната връзка между Аллах и антропонимната картина на света на българските турци. Връзката с исляма е проява на източната традиция в именната система, която намира израз в наличието на фонетични редувания, изразяването на категорията род чрез граматични и словообразователни средства (образуване на афиксални ЖЛИ чрез формант *-e(-a)* от арабски). Определена роля има и възникналата в зората на исляма суфистка философия, чиито идеи, макар и в единични примери, намират отражение сред изследваните имена.

5. Личноименната система на българските турци е под влиянието на редица фактори с неезиков характер, някои от които я променят радикално. Такъв е протеклият на няколко етапа асимилационен процес, по силата на който арабско-турските имена на българските турци са насилствено сменени с български.

6. Може да се направи заключението, че по отношение на тенденциите в процеса на именуването лингвистичните и екстралингвистичните фактори влияят в относително равностойна степен. Дори и

имената, които се разглеждат като резултат от спонтанна (ситуативна, оказионална) номинация (разнообразни събития като жребий, сън, текст на песен, герой от сериал, роман и мн. др.), е основателно да се интерпретират като проява на съзнателна рационална стратегия.

7. При избора на лични имена при по-младите поколения, особено на тези, които са родени и живеят в Република Турция, се наблюдава проява на нова лингвокултурна ориентация – от източните традиции към западните. Тази тенденция е индикатор за изменчивостта на оценката за престижно и модно име. Доминиращи в този процес са социално-политически, социално-икономически и социално-психологически фактори, които водят до заимстване на семиотични знаци от западната култура.

Заклучение

Представените данни не са изчерпателни, но те очертават основни линии, показващи спецификата на изследвания антропонимикон. Разнообразието на анализираните имена на представителите на фамилия етнически турци от Добричка област (при допускането, че представените етимологични версии са верни) са свидетелство за това, че антропонимната им система е синтез от различни лингвокултурни традиции. Разгледаните лични имена показват, че антропонимията е едно от важните направления в културната антропосфера и заедно с това е свидетелство за способностите на езика да съхранява не просто лексеми от различни епохи, а да разкрива особеностите в етнокултурните системи, да доказва наличието на антропологичен синкретизъм при различни етнолингвокултурни общности.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакърджиева 2015:** Бакърджиева, Т. *Свят на мъдрост и красота – турските имена в миналото и днес*. [Bakardzhieva, T. *Svyat na madrost i krasota – turskite imena v minaloto i dnes*.] Русе: Авангард. 2015.
- Гълъбов 1949:** Гълъбов, Г. *Турска граматика*. [Galabov, G. *Turska gramatika*.] София: Наука и изкуство. 1949.
- Джалп 2014:** Calp, M. Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği) // *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Erzurum, Volume 52, 27 – 49, 2012.

Журавльов 1974: Журавлев, А. П. *Фонетическое значение*. [Zhuravlyov, A. P. Foneticheskoe znachenie.] Ленинград: Издательство Ленингр. Университета, 1974.

Раемгужина 2009: Раемгужина, З. М. *Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира*. [Raemguzhina, Z. M. Bashkirskj antroponimikon yazykovej kartinoj mira.] Автореферат. УФА: 2009.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

Речник на турските лични имена/Türkiye Kişi Adları Sözlüğü.

<<https://www.nisanyanadlar.com/>> (посещаван в периода 01.10.2023 – 05.01.2024).

Речник на личните имена/Kişi Adları Sözlüğü. <<https://sozluk.gov.tr/>> (посещаван в периода 01.10.2023 – 05.01.2024).

<[https://bg.wikipedia.org/wiki/Усман_\(халиф\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Усман_(халиф))> (12.02.2024).

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Османска_империя> (12.02.2024).

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Соломон#cite_note-5> (12.02.2024).

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Хусейн_ибн_Али> (12.02.2024).

<https://bg.wikiislam.net/wiki/Списък_с_жените_и_наложничките_на_Мухаммад> (12.02.2024).

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 61, кн. 1, сб. А, 2023**

Филология

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2024

ISSN 0861-0029